

Ռ. Մարգարյան, Մ. Մանասյան, Գ.Ջովհաննիսյան,
Ա.Ջովսեփյան

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

7

Հասարակական
աշխարհագրություն

Աշխարհ

դասագիրք հանրակրթական դպրոցի 7-րդ դասարանի համար

ԴԱՍ 1. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ (ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ) ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ, ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դարեր շարունակ աշխարհագրությունն ուսումնասիրել է միայն բնությունն ու բնական երևույթները: Ըստ էության այդ ուսումնասիրությունը կատարողը եղել է բնական (ֆիզիկական) աշխարհագրությունը: Սակայն, երբ վերածննդի ժամանակաշրջանում հայտնագործվեցին նոր տարածաշրջաններ, ինչպես նաև զարգացան արդյունաբերությունն ու տրանսպորտը, աշխարհագրության կազմում հիմնադրվեց նոր ենթաճյուղ՝ տնտեսական աշխարհագրությունը, որն սկսեց ուսումնասիրել տնտեսության տեղաբաշխման հարցերը: Տնտեսական աշխարհագրության զարգացման արդյունքում աշխարհագրությունը դադարեց պարզ՝ միայն բնական գիտություն լինելուց և դարձավ բարդ գիտություն, տարբերվելով մյուս բոլոր գիտություններից: Այսպես օրինակ՝ եթե կենսաբանությունն ու ֆիզիկան մտնում են բնական գիտությունների մեջ, իսկ պատմությունն ու տնտեսագիտությունը՝ հասարակական, ապա աշխարհագրության մի ենթաճյուղը՝ բնական (ֆիզիկական) աշխարհագրությունը մտնում է բնական գիտությունների, իսկ մյուսը՝ տնտեսական աշխարհագրությունը՝ հասարակական գիտությունների մեջ: Այսպիսով՝ աշխարհագրությունը միակն է, որ միաժամանակ և՛ բնական, և՛ հասարակական գիտություն է:

Իսկ ինչո՞ւ աշխարհագրության նոր ենթաճյուղը XVIII դարից սկսած անվանվում է տնտեսական՝ աշխարհագրություն: Այդ անվանումը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ և՛ տնտեսագիտությունը, և՛ տնտեսական աշխարհագրությունն ուսումնասիրում են միևնույն օբյեկտը՝ տնտեսությունը, բայց տարբեր տեսանկյուններից: Եթե տնտեսագիտությունն ուսումնասիրում է տնտեսության կազմակերպման ու կառավարման հարցերը, ապա տնտեսական աշխարհագրությունը՝ տնտեսության տարածքային բաշխման (տեղաբաշխման) հարցերը: Պատկերավոր ասած՝ տնտեսագիտությունը փորձում է գտնել այն հարցի պատասխանը, թե ինչպե՞ս կազմակերպել տնտեսական գործունեությունը, որ դրա շնորհիվ ստացվի մեծ օգուտ (շահույթ), իսկ տնտեսական աշխարհագրությունը՝ թե ո՞ր տարածքներում տեղաբաշխել տնտեսական օբյեկտները (օրինակ՝ գործարանները, գյուղատնտեսական տնկատափերը), որ այդ տեղաբաշխման շնորհիվ ստացվի մեծ օգուտ (շահույթ):

XX դարում վերոնշյալ հարցերից բացի տնտեսական աշխարհագրության առջև ծառայան նոր և ավելի բարդ խնդիրներ: Նախկինում տնտեսական աշխարհագրության ուշադրության կենտրոնում էին բնակչության, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, տրանսպորտի տեղաբաշխման հարցերը, իսկ նոր ժամանակներում տնտեսական աշխարհագրությունն իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց նաև մարդու գործունեության նոր ձևերի՝ գիտության, հանգստի կազմակերպման, սպասարկման, նույնիսկ հանցագործությունների տարածման և սոցիալական այլ հարցերի ուսումնասիրության վրա:

Այսպիսով՝ տնտեսական աշխարհագրությունն, ըստ էության, սկսեց ուսումնասիրել ոչ միայն տնտեսական, այլ նաև սոցիալական երևույթների տարածման հարցերը: Այդ պատճառով էլ տնտեսական աշխարհագրությունը վերանվանվեց **տնտեսական և սոցիալական, սոցիալ-տնտեսական** կամ էլ **հասարակական** աշխարհագրություն:

Եվ վերջապես, վերջին մի քանի տասնամյակում վերոնշյալ հարցերին ավելացավ նաև **էկոլոգիական հիմնահարցը**, որը հետևանք է բնության վրա հասարակական ներգործության մասշտաբի մեծացման, չվերականգնվող բնական ռեսուրսների սպառման (պարպման) ու բնական միջավայրի քայքայման:

1 «Տնտեսական» անվանումը գիտական շրջանառության մեջ է ներդրել ռուս խոշորագույն գիտնական Մ. Լոմոնոսովը:

Այսպիսով՝ հասարակական աշխարհագրությունն ուսումնասիրում է բնակչության և տնտեսության տեղաբաշխման օրինաչափությունները ամբողջ աշխարհում, ինչպես նաև՝ այդ տեղաբաշխման տեղական առանձնահատկությունները որոշակի տարածաշրջաններում ու երկրներում:

Կա հասարակական աշխարհագրության մեկ այլ սահմանում ևս. հասարակական աշխարհագրությունը գիտություն է, որի ուսումնասիրության առարկան տարածքային զուգակցություններն են (օրինակ՝ գյուղերի, քաղաքների, ճանապարհների, փոխադարձաբար կապված արդյունաբերական և գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների, հանգստի ու առողջապահական օբյեկտների համակարգեր):

Հասարակական աշխարհագրությունը մյուս բոլոր գիտությունների նման, ունի որոշակի խնդիրներ, որոնք մարդկային հասարակության զարգացմանը զուգընթաց ավելի շատանում և բարդանում են: Եթե նախկինում աշխարհագրության հիմնական խնդիրը մարդու շրջակա միջավայրի տնտեսության տեղաբաշխման նկարագրությունն էր, ներկայումս հիմնական խնդիրը այդ տեղաբաշխման վերլուծությունն ու գնահատումն է: Հասարակական աշխարհագրության գլխավոր խնդիրն է՝ պատասխանել այն հարցին, թե որքանով է ճիշտ տեղաբաշխված այս կամ այն գործարանը, գյուղատնտեսական մշակաբույսի դաշտը կամ ատոմային էլեկտրակայանը:

Ներկայումս հասարակական աշխարհագրության գլխավոր խնդիրներն են.

ա) առավելագույն խորությամբ ուսումնասիրել և ճանաչել մարդու շրջակա միջավայրի ինքնազարգացման և ինքնակառավարման սահմանները, որպեսզի մարդու տնտեսական գործունեությունը կազմակերպվի այնպես, որ երբեք չխախտվեն այդ սահմանները և շրջակա միջավայրը պահպանվի այնպիսի վիճակում, որը հնարավորություն կընձեռի մարդկությանը մշտապես ապահովել անհրաժեշտ բնական ռեսուրսներով,

բ) խորը ուսումնասիրել բնակչության և տնտեսության տեղաբաշխումը և ապա՝ գնահատել, այսինքն՝ որոշել, թե այդ տեղաբաշխումն ինչքանով է ճիշտ և ինչքանով է նպաստում երկրի հասարակական զարգացմանը: Այդ գնահատման համար օգտագործվող չափորոշիչը տնտեսության տեղաբաշխման արդյունավետությունն է, որն արտահայտում է, թե որքան նյութեր, էներգիա, աշխատաժամանակ և դրամ է ծախսվել և դրա դիմաց ինչ արդյունք է ստացվել,

գ) կանխատեսել բնության վրա մարդու գործունեության ազդեցության բոլոր հնարավոր հետևանքները: Այս խնդիրն առավել կարևորվեց այն պատճառով, որ բնության վրա անխոհեմ ազդեցության հետևանքով Երկրագնդի տարբեր մասերում առաջացան բազմաթիվ բացասական երևույթներ: Դրանցից են, օրինակ՝ Սևանա և Արալյան լճերի ջրի մակարդակների իջեցումն ու դրա հետևանքով առաջացած էկոլոգիական ծանր իրավիճակը կամ էլ՝ Աֆրիկայի անապատային տարածքի ընդարձակումը սավաննաների տարածքի հաշվին:

Այսպիսով՝ XX դ. կեսից հետո փոփոխվել են հասարակական աշխարհագրության դերն ու խնդիրները. սոսկ աշխարհագրական փաստեր նկարագրող գիտությունից աշխարհագրությունը դարձել է դրանք բացատրող, ինչպես նաև՝ մարդկության համամոլորակային և տարածաշրջանային հիմնախնդիրների լուծմանը մասնակցող գիտություն:

Հասարակական աշխարհագրությունը սերտորեն կապված է հարակից մի շարք գիտությունների հետ և օգտվում է դրանց դրույթներից ու հետազոտություններից: Դրանցից են՝ օրինակ՝ տնտեսագիտությունը, պատմությունը, սոցիոլոգիան, քաղաքագիտությունը, ժողովրդագրությունը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչո՞ւ «աշխարհագրություն» միասնական գիտության շրջանակում ձևավորվեց և զարգացավ նոր ենթաճյուղ՝ տնտեսական աշխարհագրությունը:
2. Ինչո՞ւ «տնտեսական» աշխարհագրությունը վերանվանվեց «սոցիալ-տնտեսական» և «հասարակական» աշխարհագրություն:
3. Որո՞նք են տնտեսագիտության և տնտեսական աշխարհագրության նմանությունն ու տարբերությունը:
4. Ի՞նչն է հասարակական աշխարհագրության ուսումնասիրության առարկան:
5. Որո՞նք են հասարակական աշխարհագրության նպատակը և խնդիրները:
6. Հարակից ո՞ր գիտությունների հետ է կապված հասարակական աշխարհագրությունը:
7. Ակնարկային կարգով դիտե՞ք ատլասում և դասագրքում եղած քարտեզները և փորձե՞ք գնահատել, թե աշխարհի բնակչության կամ տնտեսության տեղաբաշխումը որքանով է համապատասխանում համամարդկային շահերին: Ձեր կարծիքով՝ ինչպիսի՞ն պետք է լինի այդ տեղաբաշխումը:

ԴԱՍ 2. ԱՇԽԱՐՀԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Մարդկանց բնորոշ է երկու հակադիր ձգտում՝ միավորումը և բաժանումը: Երբ մարդիկ անզոր են առանձին-առանձին պայքարել բնության ուժերի կամ թշնամու դեմ, կամ անհրաժեշտ է կառուցել հսկա շինություններ, ինչպիսիք են, օրինակ, Մեծ Չինական պարիսպը, եգիպտական բուրգերը, ոռոգման ջրանցքներ, ապա միավորվում են միմյանց հետ: Միևնույն ժամանակ, երբ մի խումբ մարդիկ ցանկանում են իրենց հարմար ձևով տնօրինել իրենց բնակեցրած տարածքի ընդերքը և այլ հարստությունները, զարգացնել տնտեսությունը, ապահովել իրենց բարօրությունը, պահպանել սեփական լեզուն, մշակույթը և այլն, ապա նրանք ձգտում են բաժանվել մարդկային ավելի խոշոր միավորումներից:

Միավորման և բաժանման վարվեցողությունը բնորոշ է, ընդհանուր առմամբ, ամբողջությամբ կենդանական աշխարհին: Վավերագրական ֆիլմերից տպավորվել են կադրեր, երբ ցեղախմբերի առաջնորդ առյուծը (կամ առյուծները) շրջայց է կատարում իր խմբի կողմից նվաճած (և իրենց ամրագրված) տարածքում, պահպանելով տարածքի որսի ռեսուրսները այլ «որսորդ» կենդանիներից՝ երբեմն պատժելով դրանց:

Նախամարդու խմբերը ևս պահպանել են իրենց բնակեցրած տարածքը այլ ցեղերի նվաճումներից: Այդպիսով երկրագնդի բնակեցված տարածքը հնագույն ժամանակներից սկսած ենթարկվել է **տարածքային բաժանման**: Տարածքային բաժանումն անհամեմատ խորացավ, երբ մարդիկ քոչվոր կյանքից անցան նստակյացի, սկսեցին զբաղվել գյուղատնտեսությամբ, հիմնադրեցին գյուղեր ու քաղաքներ: Երկրագնդի տարածքային բաժանումը, սկզբնական փուլում, գլխավորապես կատարվում էր բնական գործոնների ազդեցությամբ:

Գետահովիտները, միջլեռնային հովիտները, կղզիները, փարթամ խոտածածկույթով արոտավայրերը և կենսագործունեության համար նպաստավոր տարածքները, դարերի ընթացքում բաժանվեցին առանձին ցեղերի, ցեղախմբերի և ազգերի միջև:

Առանձին տարածքներում դարերի ընթացքում ձևավորվել են պետություններ:

Պետությունը սովորական խոսակցությունում, իսկ երբեմն էլ նույնիսկ գիտական գրականությունում, նույնացվում է **երկիր** հասկացության (եզրույթի) հետ:

Այսպիսով, աշխարհի **տարածքային բաժանումը** միաժամանակ նաև աշխարհի **քաղաքական բաժանում** է, քանի որ յուրաքանչյուր տարածքում ձևավորված է քաղաքական միավոր՝ պետություն: Այլ կերպ ասած՝ **աշխարհի տարածքային բաժանումը քաղաքական բաժանման հիմքն է**:

Ինքնիշխան պետությունը քաղաքականորեն կազմակերպված տարածք է, որը վերջնականորեն կառավարվում է ինքնիշխան կառավարության կողմից և ճանաչված է համաշխարհային հանրության մեծ մասի կողմից:

Ինքնիշխան պետությունը մարդկության քաղաքական կառուցվածքի, աշխարհի քաղաքական բաժանման հիմնական և գլխավոր տարածքային միավորն է:

Աշխարհում կան ժողովուրդներ, որոնք չունեն ինքնիշխան պետություն, քանի որ զրկված են այդպիսի պետության հիմքից՝ տարածքից: Դրա դասական օրինակներից են քրդերն ու պաղեստինցիները:

Հնագույն պետությունները հիմնականում եղել են քաղաքները՝ իրենց շրջակա գյուղական բնակավայրերի հետ: Դրանցից լավ հայտնի են Աթենքը, Սպարտան, Հռոմը, Բաբելոնը: Իսկ ներկայումս ինքնիշխան պետության տարածքը ներառում է ցամաքային տարածքը (տերիտորիա), ջրային տարածքը (աքվատորիա) և օդային տարածքը (աէրոտորիա): Պետության ցամաքային տարածքը որոշվում է պետական սահմաններով, որոնք հաստատված են սահմանակից

պետությունների միջև կնքված համաձայնագրերով: Պետական սահմանը կարող է լինել *լեռնագրական*, եթե դա անցկացված է լեռների ջրբաժաններով կամ գետերի հունով: Օրինակ՝ Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի միջև պետական սահմանն անցկացված է Արաքս գետով, իսկ Ֆրանսիայի և Իտալիայի միջև՝ Մոնբլան լեռնագագաթով անցնող ջրբաժանով: Պետական սահմանը կոչվում է *աշխարհագրական*, եթե անցնում է միջօրեականներով կամ զուգահեռականներով: Աֆրիկայի քարտեզին նայելով՝ դժվար չէ նկատել, որ օրինակ՝ պետական սահմանը Եգիպտոսի և Լիբիայի միջև անցնում է միջօրեականով, իսկ նույն Եգիպտոսի և Սուդանի միջև՝ զուգահեռականով:

Աշխարհի կղզային երկրների պետական սահմանը կղզիների ավազիծն է:

Պետության ջրային տարածքը ներառում է ներքին տարածքները (ներքին ծովերը, ծոցերը կամ դրանց մասերը), ինչպես նաև Համաշխարհային օվկիանոսի այն մասը, որը հարում է տվյալ երկրին: Համաշխարհային օվկիանոսի մակերեսի 40%-ը ներկայումս բաժանված է ծովափնյա պետությունների միջև: Պետության փոխ զուգահեռ 200 մղոն լայնությամբ ձգվող ջրային գոտին համարվում է պետության տնտեսական գոտի: Դրանում տնտեսական գործունեություն (օրինակ՝ ձկնորսություն, նավթի, բնական գազի կամ աղերի արդյունահանում) կազմակերպելու բացառիկ իրավունքը պատկանում է տվյալ ինքնիշխան պետությանը:

Ինչ վերաբերում է օտար երկրների նավերի երթևեկությանը, ապա այդ ջրերում դրանց նավարկությունը թույլատրվում է:

Պետությունների օդային տարածքը ներառում է նրա մակերևույթից 25–30 կմ բարձրությամբ օդային շերտը, որում տեսականորեն կարող են սավառնել ժամանակակից ռազմական ինքնաթիռները:

Ինքնիշխան պետությունների տարածքից դուրս մնացած տարածքը Երկրագնդի միջազգային ռեժիմով կարգավորվող տարածքն է, որն առանձնացվել է համեմատաբար նոր ժամանակներում (XX դարում) և օգտագործվում է (կարող է օգտագործվել) աշխարհի բոլոր պետությունների կողմից: Առաջին հերթին այդպիսի տարածք է բաց ծովերը (չեզոք ջրերը), օվկիանոսի հատակի խորը հատվածները, անտարկտիկական և արկտիկական շրջանները:

Աշխարհում այսօր էլ կա ոչ ինքնակառավարվող 16 տարածք¹, որոնք կառավարվում են ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Նոր Զելանդիայի և Մեծ Բրիտանիայի կողմից:

Աշխարհի տարածքային-քաղաքական բաժանումը հարատև և շարունակական գործընթաց է և արտահայտվում է աշխարհի քաղաքական քարտեզի փոփոխությամբ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչո՞ւ և ինչպե՞ս է կատարվում աշխարհի տարածքային բաժանումը:
2. Ի՞նչ կապ կա տարածքային և քաղաքական բաժանման միջև:
3. Որո՞նք են աշխարհի քաղաքական բաժանման տարածքային միավորները:
4. Բնութագրե՞ք ինքնիշխան պետության տարածքը և սահմանները:
5. Ուշադրությամբ ուսումնասիրե՞ք Աֆրիկայի քաղաքական քարտեզը և տեսրո՞ւմ նշե՞ք այն երկրները, որոնց սահմանները աշխարհագրական են (ձգվում են միջօրեականներով և զուգահեռականներով):

1 1946թ. ոչ ինքնակառավարվող տարածքների թիվը 72-ն էր, իսկ 2002թ.՝ 17-ը: 2002թ. դրանցից ինքնիշխան դարձավ Արևելյան Թիմորը, որը նույն թվականին դարձավ ՄԱԿ-ի 191-րդ անդամը:

ԴԱՍ 3. ԱՇԽԱՐՀԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵՂԸ

Դու արդեն գիտես, որ աշխարհագրության մեջ գործածվում են տարբեր բովանդակության քարտեզներ: Դրանցից մեկն էլ քաղաքական քարտեզն է:

Այն քարտեզը, որը պատկերում է աշխարհի բաժանումը պետությունների միջև, կոչվում է աշխարհի քաղաքական քարտեզ:

Քաղաքական քարտեզները կազմվում են նրա համար, որ մարդիկ սովորեն տարբեր պետությունների տեղը և սահմանները, պատկերացնեն դրանց չափերը, իմանան մայրաքաղաքները, հարևան երկրները:

Քաղաքական քարտեզի վրա յուրաքանչյուր երկիր ներկվում է մի որևէ գույնով: Այդպես ավելի հեշտ է պետությունները զանազանել: *(Տես դասագրքի ... էջերի քարտեզը)*

Պետությունների սահմանները ցույց են տրվում ընդհատվող կամ որևէ այլ հատուկ գծով, որը քարտեզի պայմանանշաններում ունի իր բացատրությունը: Համեմատաբար խոշոր պետության անունը գրվում է նրա սահմանների ներսում: Իսկ եթե քարտեզի վրա պետության տարածքը շատ փոքր է, և դրա վրա անունը գրելը հնարավոր չէ, ապա անվան փոխարեն գրում են թիվ, իսկ պայմանական նշաններում՝ այդ թվին համապատասխանող անունը: *(Դասագրքի Աշխարհի քաղաքական քարտեզում գտիր այդպիսի նշաններ)*

Ժամանակակից աշխարհում կա ավելի քան 200 մեծ ու փոքր պետություն, որոնցից 193-ը **ինքնիշխան** են, իսկ մյուսներն ունեն **կիսաանկախ** կամ **կախյալ (գաղութային)** կարգավիճակ: Աշխարհի ինքնիշխան պետություններից մեկն էլ մեր հայրենիքն է՝ Հայաստանի Հանրապետությունը, որն իր հատուկ տեղն ունի աշխարհի քաղաքական քարտեզում:

Աշխարհում կան մի շարք պետություններ ևս, որոնք թեև ինքնուրույն կազմակերպում են իրենց ներքին կյանքը, զարգանում են, բայց շարունակում են մնալ «**ինքնահոչակ**», այսինքն՝ աշխարհի պետությունների մեծամասնության կողմից չճանաչված, միջազգային ճանաչում չունեցող: Այդպիսի կարգավիճակ դեռևս ունի Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը: Սակայն ժամանակի ընթացքում այդպիսի պետությունները ստանում են միջազգային ճանաչում: Որպես օրինակ կարող են ծառայել Արևելյան Թիմորը, որը Թիմոր Լեշթի անվանումով անկախացավ 2002թ, և Հարավային Սուդանը որը ճանաչում ստացավ 2011թ.-ին (մայրաքաղաքը՝ Ջուբա):

Աշխարհի ժամանակակից քաղաքական քարտեզն անցել է պատմական զարգացման երկարատև ուղի: Այն մարդկային զարգացման գործընթացի արդյունք է: Այդ ընթացքում ծնվել ու մահացել են տասնյակ ու տասնյակ պետություններ, փոխվել են դրանց սահմանները, միավորվել կամ տրոհվել են դրանք:

Մարդկության պատմության ընթացքում պետությունների թիվն անընդհատ աճել է: Օրինակ, VII դարում աշխարհում եղել է 35-45 պետություն, XIX դարի վերջին՝ 55, իսկ այժմ՝ ավելի քան 200 *(Տես ... էջի դիագրամը):*

Հազարամյակների ընթացքում տեղի է ունեցել աշխարհի բաժանումը պետությունների միջև: Դա ավարտվեց XIX դարի վերջին, XX դարի սկզբին, որից հետո սկսվեց աշխարհի վերաբաժանումը: Վերջինս, ինչպես գիտես, պատճառ դարձավ Առաջին և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմների:

Այդ պատերազմների պատճառով աշխարհի քաղաքական քարտեզը էական փոփոխություններ կրեց:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո կործանվեցին Ռուսական, Ավստրա-Հունգարական և Օսմանյան կայսրությունները. դրանց փլատակների վրա ձևավորվեցին շուրջ

մեկ տասնյակ ինքնիշխան պետություններ: Օրինակ, Ռուսական կայսրության փլուզման արդյունքում ավելի քան 600-ամյա ընդմիջումից հետո անկախություն ձեռք բերեց և սեփական անկախ պետություն ստեղծեց նաև Հայաստանը: Մեր պատմության մեջ այդ պետությունը հայտնի է որպես Հայաստանի առաջին հանրապետություն անունով:

Ավելի ուշ, 1922թ. Ռուսական կայսրությունից անջատված և անկախություն նվաճած պետությունների մեծ մասը (այդ թվում և՛ Հայաստանը) միջպետական հատուկ պայմանագրով միավորվեցին Ռուսաստանին և ստեղծեցին նոր տիպի միութենական պետություն՝ Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միությունը (ԽՍՀՄ-ը):

Աշխարհի քաղաքական բաժանումը նոր արմատական փոփոխություններ կրեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի և դրան հաջորդած մի շարք խոշոր իրադարձությունների արդյունքում: Նախ Գերմանիան բաժանվեց երկու պետության: Արևելյան Եվրոպայի, Ասիայի և Ամերիկայի մի շարք երկրներ (Լեհաստան, Հարավսլավիա, Չինաստան, Կուբա) բռնեցին զարգացման սոցիալիստական ուղին: Հետագայում աշխարհի պետությունների մեծ մասը պառակտվեց հակամարտ երկու խմբի, որոնք հայտնի դարձան **Արևմուտք** (կապիտալիստական համակարգ) և **Արևելք** (սոցիալիստական համակարգ) պայմանական անուններով:

Հակամարտությունը դրանց միջև այնքան խորացավ, որ ստացավ «սառը պատերազմ» անվանումը: Ձևավորվեցին Հյուսիսատլանտյան դաշինքի պետությունների (ՆԱՏՕ) և Վարշավայի պայմանագրի երկրների (ՎՊԵ) ռազմականացված հակամարտ խմբավորումները¹: Աննախադեպ չափեր ընդունեց ռազմական մրցավազքը: Մարդկության գլխին կախվեց նոր համաշխարհային պատերազմի վտանգը: Գոյացավ «ո՛չ պատերազմ, ո՛չ խաղաղություն» յուրահատուկ մի իրավիճակ: Այն պահպանվեց մինչև 1980-ական թվականների վերջը, երբ սոցիալիստական համակարգը պարտություն կրեց, լուծարվեց ՎՊԵ-ն, վերամիավորվեց Գերմանիան: Մի քանի տարի անց փլուզվեցին ԽՍՀՄ-ը, Հարավսլավիան և Չեխոսլովակիան, որոնց փոխարեն ձևավորվեցին երկու տասնյակ ինքնիշխան նոր պետություններ: ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո 1992թ. նոր անկախություն ստացավ նաև Հայաստանը: Մեր այս պետությունն էլ հայտնի է Հայաստանի երրորդ հանրապետություն անունով:

Որոշ պետություններ մնացին որպես չմիավորված կամ չեզոք պետություններ: Դրանցից են, օրինակ՝ Ֆինլանդիան, Շվեյցարիան, Հնդկաստանը:

Մինչ այդ, 1950-ական թվականներից սկսվել էր աշխարհի քաղաքական քարտեզի մի շատ կարևոր փոփոխություն ևս. **աշխարհի գաղութային համակարգի փլուզումը**:

Աշխարհի գաղութային համակարգը հիմնականում ձևավորվել էր Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների ժամանակաշրջանում:

Նոր հայտնագործված երկրների մեծ մասում իրենց գերիշխանությունը հաստատեցին Եվրոպայի այդ ժամանակվա առաջատար պետությունները՝ Իսպանիան, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Պորտուգալիան, Բելգիան և Նիդերլանդները: Այդ պետությունների միջև բաժանվեցին և գաղութացվեցին Հյուսիսային, Կենտրոնական և Հարավային Ամերիկաները, Ավստրալիան, Հարավային Ասիան, Իսաղաղ և Ատլանտյան օվկիանոսներում սփռված կղզիները:

Գաղութների մի մասին հաջողվեց անկախություն ձեռք բերել XVII դարի վերջին, XIX դարի սկզբին: Դրանցից էին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները և Հարավային Ամերիկայի ներկայիս պետությունների մեծ մասը:

Համաշխարհային գաղութային համակարգը վերջնականապես փլուզվեց 1960-70-ական թվականներին: Գաղութային լծից ազատագրվեցին և լիակատար անկախություն ձեռք բերեցին վերջին տասնյակ գաղութներն ու կիսագաղութներն Աֆրիկայում:

Աշխարհում ինքնիշխան նոր պետությունների ձևավորման գործընթացն այժմ էլ շարունակվում է: Չի թուլանում ճնշված ժողովուրդների անկախացման ձգտումը և ազգային

ազատագրական պայքարը: Դրանց մի մասն արդեն հաստատել է իր ազգային պետականությունը և փաստացի գոյություն ունի, պայքարում է միջազգային ճանաչում ստանալու համար: Ներկայումս աշխարհում գոյություն ունի մոտ 30 նման երկիր: Դրանց թվում է նաև հայկական երկրորդ պետությունը՝ Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետությունը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ է աշխարհի քաղաքական քարտեզը: Ի՞նչ տեղեկություններ կարելի է ստանալ քաղաքական քարտեզի միջոցով:
2. Ինչպե՞ս է ձևավորվել աշխարհի ժամանակակից քաղաքական քարտեզը: Բնութագրե՞ք քաղաքական քարտեզի էական փոփոխությունների փուլերը:
3. Ի՞նչ է համաշխարհային գաղութային համակարգը: Ե՞րբ է ձևավորվել այն:
4. Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո որո՞նք էին պետությունների հակամարտող խմբավորումները: Ի՞նչ ես հասկանում «սառը պատերազմ» ասելով:
5. Հիմնավորե՞ք, որ աշխարհի քաղաքական քարտեզը մոտ ապագայում կարող է փոփոխությունների ենթարկվել:
6. Պատրաստե՞ք և ձեր ընկերներին ներկայացրե՞ք փոքրիկ հաղորդում՝ «Աշխարհի ներկայիս թեժ կետերը» թեմայով:
7. Աշխարհի քաղաքական քարտեզով որոշե՞ք Հայաստանի հարևան երկրները և նրանց մայրաքաղաքները: Ուրվագծային քարտեզի վրա գունավորե՞ք և մակագրե՞ք դրանք:
8. Բնութագրե՞ք Հայաստանի դիրքը աշխարհի քաղաքական քարտեզի օգնությամբ:

Հետաքրքիր է իմանալ

1) Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո գաղութները զբաղեցնում էին երկրագնդի ցամաքի 72 տոկոսը, դրանցում ապրում էր Երկրի բնակչության 70 տոկոսը: Այդ ժամանակ Մեծ Բրիտանիա պետությունն ուներ 70 գաղութ, որոնք գտնվում էին բնակեցված բոլոր աշխարհամասերում: Ընդհանուր մակերեսով դրանք 170, իսկ բնակչության թվով 9 անգամ գերազանցում էին Մեծ Բրիտանիայի տարածքն ու բնակչության թիվը:

2) Առաջին համաշխարհային պատերազմին (1914-1918թթ.) մասնակցել է այդ ժամանակվա 59 պետություններից 38-ը: Պատերազմն ընդգրկել էր Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի ավելի քան 4 միլիոն քառակուսի կիլոմետր տարածք, որտեղ բնակվում էր շուրջ 1,5 միլիարդ բնակչություն՝ աշխարհի այդ ժամանակվա բնակչության 87 տոկոսը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մեջ ներքաշվեցին աշխարհի գրեթե բոլոր պետությունները (72 պետություն), որտեղ բնակվում էր աշխարհի բնակչության 80 տոկոսը (2,4 միլիարդ մարդ):

Կարևոր է իմանալ

«Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունն իրականացվում է միջազգային իրավունքի սկզբունքներին և նորմերին համապատասխան՝ բոլոր պետությունների հետ բարիդրացիական, փոխշահավետ հարաբերություններ հաստատելու նպատակով»:

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն Հոդված 9

ԴԱՍ 4. ԱՇԽԱՐՀԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՄԲԱՎՈՐՈՒՄԸ

Յուրաքանչյուր պետություն առանձնահատուկ է իր բնույթով և յուրահատկությամբ: Սակայն կան քանակական և որակական բնույթի ցուցանիշներ, որոնք բնորոշ են մեծ թվով պետությունների: Հենց այդ բնորոշ և ընդհանուր գծերով էլ երկրները բաժանվում են առանձին խմբերի:

Աշխարհագրության մեջ ընդունված է պետությունների խմբավորում կատարել ըստ հետևյալ հատկանիշների.

- պետական տարածքի մեծություն,
- բնակչության թիվ,
- պետական կառուցվածք,
- աշխարհագրական դիրք,
- սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակ:

Պետությունների խմբավորման ուրիշ ինչ ցուցանիշներ կարող են առաջարկել ինքը:

Տարածքի մեծությունն էական դեր է խաղում երկրի տնտեսության զարգացման գործում: Յուրաքանչյուր պետություն գոյություն ունի որոշակի սահմաններով եզրագծված բնատարածքում: Որքան մեծ է տարածքը, այնքան, որպես կանոն, մեծ ու բազմազան են բնական հարստությունները: Օրինակ, Ռուսաստանի, Կանադայի, Չինաստանի, ԱՄՆ-ի ընդարձակ տարածքներում առկա են գրեթե բոլոր օգտակար հանածոները: Շատ են նաև հողային և ջրային, անտառային պաշարները:

Տարածքի մեծությունը նպաստավոր պայմաններ է ստեղծում բնակչության ազատ տեղաբաշխման, տնտեսության ընդարձակման, նոր քաղաքների ու գյուղերի կառուցման համար:

Ըստ տարածքի մեծության առանձնանում են խոշորագույն, խոշոր, միջին և փոքր տարածքով երկրներ: Աշխարհի խոշորագույն 7 պետություններից յուրաքանչյուրը զբաղեցնում է 3 մլն քվմ-ից ավելի տարածք: Տարածքով աշխարհի ամենամեծ պետությունը Ռուսաստանի Դաշնությունն է՝ 17 մլն քվմ:

Փոքր պետությունների տարածքը հաշվվում է տասնյակ հազարավոր քառակուսի կիլոմետրով:

Փոքր պետությունների խմբում առանձնանում են շատ փոքր, այսպես կոչված «գաճաճ» պետությունները, որոնցից յուրաքանչյուրի տարածքը մի քանի քառակուսի կմ է: Դրանցից են, օրինակ, Անդորրան, Սան Մարինոն, Մոնակոն, Վատիկանը, Սինգապուրը և մի քանի ուրիշներ: Տարածքով աշխարհի ամենափոքր պետությունը Վատիկանն է՝ 0.44 քվմ:

Հայաստանը տարածքով փոքր պետություն է:

Բնակչության թիվը նույնպես պետության ընդհանուր և, մասնավորապես, ռազմական ներուժը ցույց տվող կարևորագույն հատկանիշ է: Բնակչության թվաքանակի մեծությունը և նրանով պայմանավորված մյուս գործոններն էական ազդեցություն են ունենում ամեն մի երկրի քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական զարգացման վրա:

Ըստ բնակչության թվի նույնպես աշխարհի երկրները շատ տարբեր են: Բնակչության թվով ամենամեծը Չինաստանն է, որտեղ բնակվում է շուրջ 1 միլիարդ 300 միլիոն մարդ: Դրա կողքին աշխարհի ամենափոքր բնակչություն ունեցող Վատիկան պետությունում ապրում է ընդամենը 1000 մարդ:

Հայաստանը բնակչության փոքր թվաքանակ ունեցող 6 տասնյակ երկրներից մեկն է:

Ամեն մի պետություն իր գոյությունը պահպանելու և հասարակական կյանքը կազմակերպելու համար ստեղծում է կառավարման հատուկ համակարգ, որը կոչվում է **պետական**

կառուցվածք:

Տարբերում են պետական կառավարման երկու ձև՝ **հանրապետական և միապետական:**

Հանրապետական կառավարման ձև ընտրած պետությունները կոչվում են **հանրապետություն:**

Կառավարման հանրապետական ձևն առավել ժողովրդական է, այսինքն՝ ժողովրդի մասնակցությունը պետության կառավարմանն ավելի մեծ է, քաղաքացիների իրավունքներն ավելի լայն են, լայն են նաև ազատությունները:

Ներկայումս հանրապետական կառավարման ձևն ամենատարածվածն է. աշխարհի շուրջ 200 պետություններից 140-ը հանրապետություններ են:

Գոյություն ունի հանրապետության երկու տարբերակ՝ **նախագահական և խորհրդարանական** (պառլամենտական):

Նախագահական հանրապետություններում նախագահն ուղղակիորեն ընտրվում է ժողովրդի կողմից՝ պարբերաբար կատարվող համընդհանուր ընտրությունների միջոցով: Նախագահը հաշվետու չէ խորհրդարանին և նրա հետ գործում է զուգահեռ: Նա է կազմում կառավարություն, նշանակում ու ազատում վարչապետին ու նախարարներին:

Նախագահական հանրապետություններ են ՀՀ-ն, Ռուսաստանը, Ֆրանսիան, ԱՄՆ-ը, Բրազիլիան:

Խորհրդարանական հանրապետությունում նախագահն ընտրվում է խորհրդարանի կողմից, որին և հաշվետու է: Նրա իրավունքները համեմատաբար սահմանափակ են, նա պակաս անկախ է իր գործողությունների և վճիռներ կայացնելու մեջ: Դրան հակառակ, ավելի լայն են խորհրդարանի իրավունքները: Խորհրդարանն է ընտրում նաև կառավարության ղեկավարներին: Պետության և կառավարության ղեկավարները ենթարկվում են խորհրդարանին և հաշվետու են նրան:

Պառլամենտական հանրապետության օրինակ են Գերմանիան, Իտալիան, Թուրքիան, Հնդկաստանը:

Ըստ պետական կարգի տարբերվող մյուս տիպը միապետությունն է: Ներկայումս աշխարհում հաշվվում է մոտ 30 միապետություն: Նրանց համար ընդհանուրն այն է, որ միապետի պաշտոնը ցմահ է և փոխանցվում է ժառանգաբար (բացառություն են Մալազիայի թագավորությունը և Արաբական Միացյալ Էմիրությունները, որտեղ երկրի ղեկավարի՝ միապետի պաշտոնն ընտրովի է):

Միապետությունները լինում են բացարձակ և սահմանադրական:

Աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա դեռևս պահպանվել են մի քանի **բացարձակ միապետություններ**, որտեղ կառավարության և իշխանության մյուս մարմինները պատասխանատու են միայն միապետի առաջ: Խորհրդարանը մի շարք դեպքերում ընդհանրապես բացակայում է, կամ էլ համարվում է խորհրդակցական մարմին: Այդ երկրներից են Վատիկանը, Սաուդյան Արաբիան, Քաթարը, Օմանը, ԱՄԷ-ն, Բրունեյը:

Ժամանակակից աշխարհում ավելի տարածված են սահմանադրական միապետությունները: Դրանց մասին ընդունված է ասել, որ միապետը «թագավորում է, բայց չի կառավարում»: Դա նշանակում է, որ միապետի դերն ավելի շատ խորհրդանշական է: Նա հանդես է գալիս որպես երկրի պետական խորհրդանիշ:

Սահմանադրական միապետությունում օրենսդրական իշխանությունը պատկանում է ընտրովի խորհրդարանին, իսկ գործադիրը՝ կառավարությանը:

Սահմանադրական միապետության օրինակ են Մեծ Բրիտանիան, Շվեդիան, Նորվեգիան, Իսպանիան, Ճապոնիան:

Պետություններն ըստ տարածքային կառուցվածքի (ըստ տարածքային կազմակերպման)

լինում են երկու տիպի՝ միասնական (ունիտար) և **դաշնային** (ֆեդերատիվ) պետություններ:

Միասնական (ունիտար)* պետություններում գոյություն ունի միասնական օրենսդրական և գործադիր իշխանություն, պետության ամբողջ տարածքում գործում է միասնական սահմանադրական և պետական իշխանության մարմինների միասնական համակարգ (օրինակ՝ Ֆրանսիայում դրանք դեպարտամենտներն են, ՀՀ-ում՝ մարզերը, Ռուսաստանում՝ մարզերը և դաշնային օկրուգները):

Ընդունված է ունիտար պետության ներքին տարածքային բաժանումն անվանել վարչատարածքային բաժանում, իսկ բաժանման միավորները՝ վարչատարածքային միավորներ:

Աշխարհի երկրների ճնշող մեծամասնությունը ունիտար պետություններ են՝ Իտալիան, Ֆրանսիան, Ճապոնիան, Թուրքիան, Իրանը: Ունիտար պետություն է նաև ՀՀ-ն:

Դաշնային պետությունը տարածքային միավորների դաշնություն (ֆեդերացիա) է, որոնք պետության կառավարման որոշ հարցերում ինքնուրույն, այսինքն՝ սահմանափակ պետական անկախություն ունեն:

Դաշնության ամեն մի անդամի տարածքում համապետական օրենքներից ու կենտրոնական իշխանության մարմիններից բացի գործում են **տեղական օրենքներ** ու **մարմիններ**: Կան այնպիսի դեպքեր, երբ դաշնության անդամն ունի նաև սեփական սահմանադրություն:

Դաշնային պետություններ են՝ Ռուսաստանի Դաշնությունը, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Գերմանիան, Հնդկաստանը, Կանադան:

Աշխարհագրական դիրքը պետության վրա շատ լուրջ ազդեցություն ունեցող գործոն է: Այն կարող է նպաստել նրա զարգացմանն ու բարգավաճմանը, կամ էլ հարուցել տարաբնույթ լրացուցիչ դժվարություններ:

Պետության աշխարհագրական դիրքը կարող է լինել նպաստավոր և աննպաստ:

Նպաստավոր է, եթե տվյալ պետությունն անմիջական ելք ունի դեպի ծով, սահմանակից է բարեկամ, դաշնակից պետությունների, որոնց հետ չունի հակամարտություն, եթե չկան բախում ու թշնամանք:

Պետության դիրքը համարվում է աննպաստ, եթե այն անմիջական ելք չունի դեպի ծով, եթե շրջապատված է անբարյացկամ կամ թշնամաբար տրամադրված հարևաններով:

Աշխարհում ընդամենը 43 երկիր անմիջական ելք չունի դեպի ծով: Դրանցից մեկն էլ ՀՀ-ն է:

Ըստ **սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակի**, աշխարհի ժամանակակից քաղաքական քարտեզի վրա առանձնացնում են երկրների երեք հիմնական տիպ՝ զարգացած, նոր զարգացող և անցումային տնտեսությամբ երկրներ:

Ջարգացած են համարվում աշխարհի մոտ 40 երկրներ: Այս խմբում առանձնանում են «Մեծ ութնյակի» երկրներից յոթը (ԱՄՆ, Ճապոնիա, Կանադա, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, Գերմանիա), համեմատաբար փոքր երկրներ Բելգիան, Նիդեռլանդները, ինչպես նաև Ավստրալիան և այլն:

Գորի աղ երկրները քարտեզի վրա:

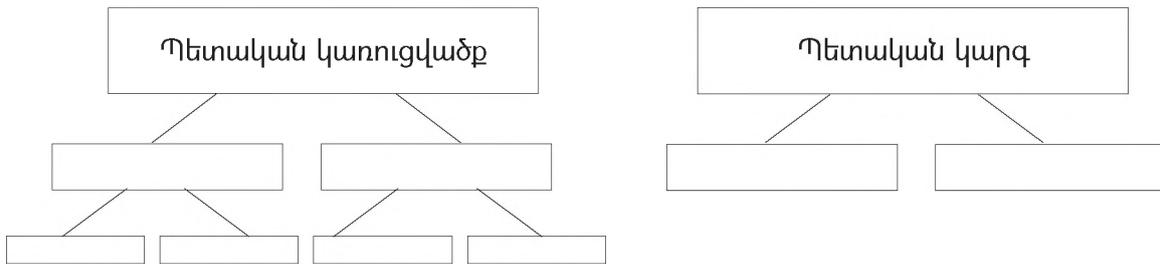
Այս խմբի երկրներում շատ բարձր է մարդկանց կենսամակարդակը:

Նոր զարգացող երկրներն աշխարհում մոտ 150-ն են: Դրանք գլխավորապես գտնվում են Աֆրիկայում, Ասիայում և Լատինական Ամերիկայում: Դրանք զգալի մասը նախկին գաղութային երկրներն են և անկախություն են ձեռք բերել երկրորդ աշխարհամարտից հետո:

Անցումային տնտեսությամբ երկրների խումբն են կազմում հետխորհրդային և հետսոցիալիստական պետությունները: Այդ խմբին է պատկանում նաև Հայաստանը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Թվարկե՞ք պետությունների խմբավորման գլխավոր հատկանիշները:
2. Պետության համար ի՞նչ նշանակություն ունի տարածքի մեծությունը: Դասագրքի ___ էջի աղյուսակի և դասագրքի տեքստի հիման վրա, ուրվագծային քարտեզի վրա նշե՞ք աշխարհի խոշորագույն և գաճաճ պետությունները, դրանք մայրաքաղաքները:
3. Ուրվագծային քարտեզի վրա նշե՞ք բնակչության թվով աշխարհի խոշորագույն պետությունները, դրանց մայրաքաղաքները: Առանձնացրե՞ք այն պետությունները, որոնք խոշորագույն են թե՛ տարածքի մեծությամբ, և թե՛ բնակչության թվով: Ո՞ր պետություններն են գերխոշոր տարածքի մեծությամբ, սակայն բնակչության թվով գերխոշոր չեն և՛ հակառակը:
4. Ի՞նչ է ինքնիշխան պետությունը: Ինչու՞ է պետություններին անհրաժեշտ անկախությունը:
5. Համեմատե՞ք պետական կառավարման ա) հանրապետական և միապետական ձևերը, բ) նախագահական և խորհրդարանական հանրապետությունները, գ) բացարձակ և սահմանադրական միապետությունները: Ուրվագծային քարտեզի վրա նշի՞ր կառավարման տարբեր ձև ունեցող պետությունները և դրանց մայրաքաղաքները:
6. Համեմատե՞ք ունիտար (միացյալ) և դաշնային (ֆեդերատիվ) պետությունները: Ուրվագծային քարտեզի վրա նշե՞ք ունիտար և դաշնային պետություններ և դրանց մայրաքաղաքները:
7. Կազմե՞ք խաչքառ «Աշխարհի պետությունները» թեմայով:
8. Գնահատե՞ք ՀՀ աշխարհագրական դիրքը:

9. Աղյուսակն արտագծի՞ր տետրում և լրացրու.
10. Լրացրու՛ բաց թողնված տեղերը. ՀՀ-ն *տարածքի մեծությամբ*, *բնակչության թվով*, *պետական կարգով*, *տարածքային կառուցվածքով*, *սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակով* երկիր է:
11. Մեկնաբանի՞ր «Միապետը թագավորում է, բայց չի կառավարում» արտահայտությունը:

Աղյուսակներ. Աշխարհի գաճաճ պետությունները, խոշոր պետություններ, դաշնային պետություններ, միապետություններ և այլն:

Հետաքրքիր է իմանալ

1) Մեծ Բրիտանիան աշխարհի ամենահին սահմանադրական միապետությունն է: Թագավորը (այժմ թագուհին) համարվում է պետության դատական համակարգի գլխավորը, զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարը, անգլիկան եկեղեցու աշխարհիկ ղեկավարը: Նա է նշանակում վարչապետին, հաստատում է խորհրդարանի կողմից ընդունված օրենքները, շնորհում է բարձր ազնվականի փոխդոստ, պարգևներ: Թագուհին օգտվում է խորհրդարանը հրավիրելու և ցրելու իրավունքից: Սակայն բոլոր այս գործողություններում նա ղեկավարվում է խորհրդարանի և կառավարության խորհուրդներով կամ որոշումներով:

2) Ներկայիս գոյություն ունեցող հանրապետություններից ամենահինը գաճաճ պետություն Սան-Մարինոն է: Այդ հանրապետությունը գոյություն ունի 301 թվականից:

Կարևոր է իմանալ

1) «Հայաստանի Հանրապետության վարչապարաձքային միավորներն են մարզերը և համայնքները»:

ՀՀ Սահմանադրություն Հոդված 11.1

«Հայաստանի Հանրապետությունը երաշխավորում է տեղական ինքնակառավարումը»:

ՀՀ Սահմանադրություն Հոդված 11.2

2) «Ռուսաստանի Դաշնությունը՝ Ռուսաստանը ժողովրդավարական իրավական պետություն է՝ հանրապետական կառավարման ձևով»:

ՌԴ Սահմանադրություն Հոդված 1-ին

«1. Ռուսաստանի Դաշնությունը բաղկացած է հանրապետություններից, երկրամասերից, մարզերից, դաշնային նշանակության քաղաքներից, ինքնավար մարզերից, ինքնավար օկրուգներից՝ Ռուսաստանի Դաշնության իրավահավասար սուբյեկտներից»:

2. Հանրապետությունն ունի սեփական սահմանադրությունը և օրենսդրությունը»:

ՌԴ Սահմանադրություն հոդված 5

3) «1. Նահանգներից ոչ մեկը չի կարող կնքել պայմանագրեր, մտնել միությունների կամ կոնֆեդերացիաների մեջ..., հարել դրամ, թողարկել վարկային փոմսեր...»:

3. Ոչ մի նահանգ առանց Կոնգրեսի համաձայնության չի կարող սահմանել բեռնաքանակային տուրքեր, խաղաղ ժամանակ բանակ կամ ռազմական նավեր պահել, համաձայնագրեր կամ պայմանագրեր կնքել մեկ այլ նահանգի կամ օտարերկրյա պետության հետ...»:

ԱՄՆ Սահմանադրություն Հոդված 1-ին, Բաժին 10

ԴԱՍ 5. ԱՇԽԱՐՀԻ ԲՆԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ԹԻՎԸ ԵՎ ՇԱՐՔԸ

Նախորդ դասերից դուք գիտեք, որ բնակչությունը կարևոր դեր է խաղում աշխարհագրական թաղանթում: Մարդկանց գործունեության հետևանքով փոփոխվում են բնական համալիրներն ու դրանց առանձին բաղադրիչները: Բնակչության անմիջական մասնակցությամբ ստեղծվում են այգիներ, վարելահողեր, ջրանցքներ, ջրամբարներ և այլ կուլտուրական լանդշաֆտներ: Մեր շրջակա միջավայրի քաղաքներն ու գյուղերը, գործարանները, ճանապարհներն ու սպասարկման հիմնարկները նույնպես ստեղծվել են բնակչության կողմից:

Բնակչություն (ազգաբնակչություն) է կոչվում որոշակի տարածքում բնակվող մարդկանց ամբողջությունը: Բնակչության ուսումնասիրությամբ զբաղվում են շատ գիտություններ, որոնց շարքում կարևոր տեղ է գրավում աշխարհագրությունը: Վերջինս ուսումնասիրում է տարբեր աշխարհագրական պայմաններում բնակչության կազմն ու տեղաշարժերը (միգրացիաները, բնակչության և բնակավայրերի աճը, դրանց տեղաբաշխումը:

Այդ գիտելիքներն անհրաժեշտ են երկրի մակերեսին բնակավայրերն ու բնակչությունը ճիշտ տեղաբաշխելու և ընդհանրապես մարդկանց կենսագործունեությունը տարածության ու ժամանակի մեջ ճիշտ կազմակերպելու համար:

Բնակչությունը հասարակության գլխավոր արտադրողական ուժն է: Նրա դերը տնտեսության մեջ երկակի է՝ մի կողմից ստեղծում է նյութական բարիքներ, իսկ մյուս կողմից հանդիսանում է իր իսկ ստեղծած բարիքների սպառողը:

Աշխարհի և առանձին երկրների բնակչության ճիշտ թիվն իմանալը ճանաչողական ու գործնական մեծ նշանակություն ունի: Այդ թվով են պայմանավորված երկրի տնտեսական հզորությունը, նյութական բարիքների արտադրության և սպառման ծավալները, աշխատանքային ռեսուրսների թվաքանակը, զինվորական ներուժի մեծությունը: Երկրի և առանձին բնակավայրերի բնակչության ճիշտ թիվն ու կազմն իմանալը կարևոր է մանկապարտեզներ, դպրոցներ, հիվանդանոցներ, սպասարկման տարբեր ձեռնարկություններ հիմնելու համար:

Բնակչության թվի և կազմի վերաբերյալ հավաստի տեղեկություններ ստանալու համար աշխարհի գրեթե բոլոր պետություններում պարբերաբար (հինգ կամ տասը տարին մեկ) կազմակերպվում են **ընդհանուր մարդահամարներ**: ՄԱԿ-ի փորձագետները, ի մի բերելով բոլոր երկրների մարդահամարների տվյալները, ստանում են աշխարհի բնակչության ընդհանուր թիվը:

Քանի որ հին ժամանակներում երկրներում չէին կազմակերպվում ժամանակակից պատկերացմամբ մարդահամարներ, ուստի աշխարհի բնակչության մոտավոր թիվը գնահատելու համար հիմք էին ընդունվում կողմնակի տվյալներ (հարկատուների, զորքերի թիվը): Ստացված տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նախկինում երկրագնդի բնակչության թիվն աճել է շատ դանդաղ: Այն արագացել է հասարակության զարգացմանը համընթաց:

Եթե երկու հազար տարի առաջ երկրագնդի վրա ապրում էր մոտավորապես 230 մլն մարդ, ապա այժմ աշխարհի բնակչության թիվն անցնում է 7 մլրդ-ից: Հին դարերում երկրագնդի բնակչությունը մեկ տարվա ընթացքում աճել է մի քանի հարյուր հազարով, XVIII–XIX դարերում՝ 5-10 մլն-ով, իսկ ներկայումս՝ շուրջ 80-85 մլն-ով: Այսինքն՝ մեծանում է ոչ միայն աշխարհի բնակչության թիվը, այլ նաև յուրաքանչյուր տարի ավելացող մարդկանց թիվը՝ **բնակչության հավելաճը**:

Գծանկար Աշխարհի բնակչության թվաքանակի աճը:

Աշխարհի բնակչության թիվը երբեք այնքան արագ չի աճել, որքան XX դարում: Այն 1830թ. կազմել է 1 մլրդ, 1930թ.՝ 2 մլրդ, 1960թ.՝ 3 մլրդ, 1975թ.՝ 4 մլրդ, 1987թ.՝ 5 մլրդ, 1999թ.՝ 6 մլրդ, 2011թ.՝ 7 մլրդ մարդ: Ինչպես երևում է գծանկարից, աճի ներկայիս տեմպերի պահպանման դեպքում (տարեկան շուրջ 1,1%) 2025թ. երկրագնդի բնակչության թիվը կհասնի 8մլրդ-ի:

Տարբեր երկրներում և տարածաշրջաններում բնակչությունն աճում է տարբեր տեմպերով, որովհետև տարբեր է ծնունդների ու մահերի թիվը, ինչպես նաև տվյալ երկիր ժամանողների և երկրից հեռացողների թիվը:

Գծանկար Աշխարհի բնակչության թվի բաշխումն ըստ տարածաշրջանների:

Ինչպես երևում է գծանկարից, վերջին տասնամյակներին բնակչության թիվն ամենարագորեն աճել է Աֆրիկա աշխարհամասում: Այսպես, եթե հարյուր տարի առաջ Աֆրիկայում էր ապրում աշխարհի յուրաքանչյուր 13 բնակչից մեկը, ապա ներկայումս՝ յուրաքանչյուր 7-ից մեկը: Բնակչության թիվն արագ է աճում նաև Հարավային Ամերիկայում և Ասիայում: Ներկայումս Ասիայում ապրում է աշխարհի բնակչության մոտ 60%-ը: Բնակչության թիվը շատ դանդաղ է աճում Եվրոպայում, որի հետևանքով ոչ միայն չի աճում, այլ նաև նվազում է նրա բաժինը աշխարհի բնակչության թվում: Այսպես, եթե հարյուր տարի առաջ Եվրոպայում ապրում էր աշխարհի բնակչության մոտ 25%-ը, ապա ներկայումս՝ 10%-ը:

Ինչպես երևում է վերը նշված տվյալներից, բնակչության թիվը հատկապես արագ է աճում աշխարհի առավել աղքատ և տնտեսապես թույլ զարգացած տարածաշրջաններում և երկրներում: Այս տարածաշրջանների և երկրների հաշվին աշխարհի բնակչության աճի արագացումը մեր ժամանակաշրջանի ամենալուրջ հիմնախնդիրներից է: Այն իր հերթին առաջացրել է համամոլորակային և տեղական մասշտաբների բազմաթիվ այլ հիմնախնդիրներ, ինչպիսիք են, օրինակ, պարենային, աղքատության հաղթահարման, զբաղվածության, բնապահպանական, չվերականգնվող հանքահումքային և վառելիքաէներգետիկ ռեսուրսների օգտագործման հիմնախնդիրները:

Պարենային հիմնախնդիրն ամենահինն է: Բոլոր ժամանակներում էլ մարդկանց մի մասը թերսնվել է և տառապել սովից: Ներկայումս թերսնվող և սովյալ մարդկանց թիվը հասնում է 1,5 մլրդ-ի: Գիտնականները նման իրավիճակը փորձել են բացատրել երկու ենթադրությամբ:

Առաջին՝ բնակչության արագ աճի հետևանքով աշխարհում ապրող մարդկանց թիվն ավելի մեծ է, քան Երկրագնդի գյուղատնտեսության և Համաշխարհային օվկիանոսի՝ նրանց պարենով ապահովելու հնարավորությունները:

Երկրորդ՝ աշխարհի պարենի արտադրությունն անբավարար է և անկարող է լիովին բավարարել տվյալ ժամանակում ապրող մարդկանց պարենի պահանջարկը:

Առաջին ենթադրությունը հանգեցրել է այն հետևությանը, որ Երկրագունդն, իբր, գերբնակեցված է: Այս եզրակացությանը հանգել է անգլիացի տնտեսագետ Թոմաս Մալթուսը դեռևս XIX դարի սկզբին, երբ Երկրագնդի բնակչության թիվն ընդամենը 1 մլրդ էր: Ներկայումս պարենամթերքի արտադրության աճը բնակչության աճից հետ է մնում հատկապես Աֆրիկայում, որտեղ միլիոնավոր մարդիկ սովի են մատնված, և ամբողջ երկրներ ու ընդարձակ տարածաշրջաններ հայտարարված են «աղետի գոտի» (Սուդան, Չադ, Եթովպիա, Սոմալի և այլն):

Սակայն իրականում սովի և աղքատության պատճառը ոչ թե բնակչության իբր չափազանց մեծ թիվն է, այլ պարենի անբավարար արտադրությունը և դրա անհամաչափ բաշխումն ըստ երկրների և բնակչության խմբերի:

Այսպիսով, գերբնակեցվածությունը *հարաբերական* է և ոչ թե *բացարձակ*: Բացարձակ գերբնակեցվածություն կարող է առաջանալ այն դեպքում, երբ աշխարհի բնակչության թիվը գերազանցի Երկրագնդի՝ բնակչությանը պարենով ապահովելու հնարավորությանը:

Ըստ ՄԱԿ-ի փորձագետների, XXII դ. կեսերին աշխարհի բնակչության թիվը կարող է հասնել 11–12 մլրդ-ի, որից հետո այն այլևս չի աճի: Մինչդեռ գիտնականների հաշվարկներով, Երկրագնդի հողային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման դեպքում մեր մոլորակն ի վիճակի կլինի կերակրելու դրանից ավելի մեծ թվով մարդկանց:

Նկ. Խոշոր քաղաքի համայնապատկեր

Բնակչության թվի արագ աճի հետևանքով առաջացած **բնապահպանական հիմնախնդիրն** այն է, որ մի կողմից սպառվում են Երկրագնդի բնական ռեսուրսները, իսկ մյուս կողմից ավելանում է աղտոտման ծավալը: Նվազում է մեկ բնակչին ընկնող հողային, ջրային և անտառային ռեսուրսների քանակը: Այսպես, անբավարար քանակությամբ ջուր օգտագործող մարդկանց թիվը մոտակա տասնամյակներին կավելանա մի քանի անգամ:

Մարդկությունը ներկայումս ունի տեխնիկական և գիտական այնպիսի մեծ ներուժ, որ կարող է լուծել բնակչության աճի հետևանքով առաջացող հիմնախնդիրները: Սակայն դրան խանգարում են պետությունների միջև դեռևս պահպանվող լարված ու անարդար հարաբերությունները, անտեղի սպառազինությունը, պատերազմներն ու ահաբեկչությունը: Մարդկության ապագան հիմնականում կախված է այս ամենի հաղթահարման հաջողությունից:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Սահմանե՞ք բնակչություն (ազգաբնակչություն) հասկացությունը: Ինչպիսին է նրա դերը տնտեսության մեջ:
2. Ինչպե՞ս են իմանում բնակչության թիվն ու կազմը: Ինչու՞ է անհրաժեշտ իմանալ բնակչության վերաբերյալ տվյալները:
3. Վերլուծե՞ք աշխարհի բնակչության ընդհանուր թվի աճն ու փոփոխությունները:
4. Աշխարհի բնակչության թվի աճի հետևանքով ի՞նչ հիմնախնդիրներ են առաջացել:
5. Ինչպիսի՞ն է բնակչության գերբնակեցվածությունը Երկրագնդի վրա: Արդյո՞ք բնակչության թվի աճը սպառնում է մարդկության գոյությունը:
6. Հաշվե՞ք, թե ինչպես է փոփոխվել 1 մլրդ-ական մարդով աշխարհի բնակչության թվի ավելացման համար պահանջված ժամանակահատվածը:

ԴԱՍ 6. ԲՆԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երկրագնդի վրա մշտապես փոփոխվում, այսինքն՝ նորացվում ու հերթափոխվում են մարդկանց սերունդները: Ենթադրվում է, որ մարդկության գոյության ամբողջ ժամանակահատվածում ծնվել է շուրջ 81 մլրդ մարդ, մահացել է մոտ 74 մլրդ, ներկայումս ապրում է 7 մլրդ:

Ծնելիության և մահացության հետևանքով բնակչության սերունդների նորացման և հերթափոխման գործընթացը անվանում են **բնակչության վերարտադրություն**: Աշխարհի բնակչության վերարտադրության գործընթացը տեղի է ունենում բացառապես բնակչության բնական շարժի միջոցով: **Բնակչության բնական շարժը** բնակչության թվի փոփոխությունն է (աճը կամ նվազումը), որը տեղի է ունենում բնական եղանակով՝ ծննդի ու մահի հետևանքով:

Բնակչության բնական վերարտադրության (շարժի) ցուցանիշներն են՝ ծնելիությունը, մահացությունը և դրանց տարբերությունը՝ բնական աճը: Դրանք հաշվարկվում են ինչպես բացարձակ ցուցանիշներով (ծնվածների և մահացածների թվով), այնպես էլ հարաբերական ցուցանիշներով՝ տոկոսներով (% , յուրաքանչյուր 100 մարդու հաշվով) կամ պրոմիլեններով (‰, յուրաքանչյուր 1000 մարդու հաշվով):

Ի տարբերություն ամբողջ աշխարհի, առանձին երկրների և տարածաշրջանների բնակչության թվի աճը և սերունդների հերթափոխումն ու նորացումը տեղի են ունենում ոչ միայն բնական շարժի, այլ նաև մեխանիկական շարժի հաշվին: Այսինքն՝ տվյալ երկիր կամ տարածաշրջան ժամանածների և այնտեղից մեկնածների թվաքանակների տարբերության արդյունքում փոփոխվում են դրանց բնակչության թիվը, բնական շարժի և կազմի ցուցանիշները:

Երկրների գերակշիռ մասում բնակչության թվի աճի հիմնական աղբյուրը բնական շարժն է, այսինքն՝ ծնելիության և մահացության տարբերությունը (բնական աճը): Բնակչության բնական շարժի ցուցանիշների վրա վճռական ազդեցություն են գործում մարդկանց կյանքի սոցիալ-տնտեսական պայմանները:

Ծնելիության մակարդակը պայմանավորված է բնակչության բարեկեցությամբ, կրթվածությամբ, հասարակության մեջ կնոջ դերով, բնակչության սեռատարիքային կազմով, ազգային ավանդույթներով, կրոնով: Մասնավորապես, բարձր ծնելիություն է խրախուսում մահմեդական կրոնը:

Որպես կանոն, բնակչության կրթական և մշակութային մակարդակի բարձրացման, քաղաքային բնակչության թվի ավելացման, տնտեսության մեջ կանանց ակտիվ ներգրավման, բնակչության ծերացման, երեխաների կրթության ու դաստիարակության վրա կատարվող ծախսերի աճին զուգընթաց ծնելիությունը նվազում է: Այսինքն՝ քաղաքներում ապրող, բարձր կրթական ու մշակութային մակարդակ ունեցող, աշխատող և ուշ ամուսնացող կանանց ընտանիքներում երեխաների թիվն ավելի փոքր է, քան գյուղական վայրերում ապրող չքավոր ու ցածր կրթական մակարդակ ունեցող և վաղ ամուսնացող կանանց ընտանիքներում:

Մահացության մակարդակն ամենից առաջ կախված է մարդկանց կյանքի նյութական պայմաններից, նրանց սննդից, աշխատանքի բնույթից, կենցաղից, սանիտարահիգիենիկ պայմաններից, առողջապահության մակարդակից:

Այսպիսով, բնակչության վերարտադրության վրա ազդում են ինչպես բնական-կենսաբանական, այնպես էլ տնտեսական, մշակութային, հոգեբանական գործոնները: Թեև ծնունդը և մահը իրենց էությամբ կենսաբանական գործընթացներ են, սակայն դրանց վրա որոշիչ ազդեցություն են թողնում հասարակական գործոններն ու պայմանները:

Ծնելիության ու մահացության ցուցանիշների տարբերությամբ պայմանավորված է բնակչության բնական վերարտադրության ռեժիմը (վարքը): Առանձնացնում են բնակչության վերարտադրության երեք ռեժիմ՝ **պարզ, ընդլայնված և նեղացված**:

Պարզ վերարտադրության դեպքում երբ ծնելիության և մահացության ցուցանիշները հավասար են, այսինքն բնակչության թիվը չի փոփոխվում և բնական աճ չկա:

Ընդլայնված վերարտադրության դեպքում ծնելիության ցուցանիշը գերազանցում է մահացության ցուցանիշին, և տեղի է ունենում բնակչության թվի աճ: Ամբողջ աշխարհում և երկրների ճնշող մեծամասնությունում հաստատվել է բնակչության ընդլայնված վերարտադրություն:

Նեղացված վերարտադրության դեպքում մահացության ցուցանիշը գերազանցում է ծնելիության ցուցանիշին, և բնակչության թիվը նվազում է: Ներկայումս այդպիսի երկույթ առկա է Ռուսաստանում, Ուկրաինայում, Արևելյան Եվրոպայի մի շարք այլ երկրներում:

Աշխարհի երկրներն ըստ բնակչության վերարտադրության ցուցանիշների կարելի է բաժանել երկու հիմնական տիպերի:

Առաջին տիպին են պատկանում Եվրոպայի և Հյուսիսային Ամերիկայի տնտեսապես զարգացած երկրները: Այդ երկրներին բնորոշ է բնական աճի միջինից (1,1% կամ 11%) համեմատաբար ոչ բարձր ցուցանիշները: Իսկ եվրոպական մի շարք երկրներում վերջին տասնամյակներին բնակչության ծերացման և տնտեսական դժվարությունների հետևանքով նկատելիորեն պակասել է ծնելիությունը (միջին հաշվով մեկ ընտանիքում 1-2 երեխա), և մի փոքր ավելացել է մահացությունը: Դա նշանակում է, որ բնակչության բնական աճը բացասական է (նեղացված վերարտադրություն), և արդյունքում տեղի է ունենում բնակչության թվի նվազում՝ դեպոպուլյացիա: Եթե նման վիճակը պահպանվում է երկար տարիներ, այն ընդունված է գնահատել որպես **ժողովրդագրական ճգնաժամ**:

Բնակչության վերարտադրության **երկրորդ տիպին** են պատկանում Ասիայի, Աֆրիկայի և Լատինական Ամերիկայի զարգացող երկրները: Այդ երկրներին բնորոշ են ծնելիության և բնական աճի միջինից բարձր ցուցանիշները և մահացության համեմատաբար ցածր կամ չափավոր ցուցանիշներ (20%-ից ոչ պակաս): Եթե այժմ աշխարհում միջին հաշվով մեկ ընտանիքում հաշվվում է 3-4 երեխա, ապա Աֆրիկայի և Ասիայի հետամնաց ագրարային երկրներում՝ 6-7 երեխա:

Գծանկար Բնակչության ծնելիության և մահացության ցուցանիշների փոփոխությունները

XX դ. երկրորդ կեսից սկսած, անկախություն նվաճելուց հետո, այդ երկրները հնարավորություն ստացան լայնորեն օգտագործել ժամանակակից առողջապահության նվաճումները՝ առաջին հերթին համաճարակային հիվանդությունների դեմ պայքարում: Դա հանգեցրեց մահացության զգալի կրճատման, իսկ ծնելիությունը մնաց նախկին՝ շատ բարձր մակարդակի վրա: Դրա հետևանքով բնակչության վերարտադրության երկրորդ տիպի երկրներում XX դարի երկրորդ կեսից տեղի ունեցավ բնակչության թվի կտրուկ՝ պայթյունանման աճ, որը ստացավ «**ժողովրդագրական պայթյուն**» անվանումը: Մեր օրերում այդ երկրներին բաժին է ընկնում երկրագնդի բնակչության ընդհանուր թվի տարեկան աճի մոտ 90%-ը:

Որոշ մասնագետներ «ժողովրդագրական պայթյունը» համարում են մեծագույն աղետ, քանի որ, նրանց կարծիքով, Երկրագունդն ի վիճակի չէ բավարարել բնակչության հարաճուն պահանջները: Սակայն, ինչպես արդեն նշվել է նախորդ դասում, գիտության ու տեխնիկայի առաջընթացի, հողային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման պայմաններում մեր մոլորակը կարող է կերակրել ավելի մեծ թվով բնակչության:

Ամեն մի պետություն ձգտում է կարգավորել իր բնակչության աճը, այսինքն վարում է հատուկ ժողովրդագրական քաղաքականություն:

ժողովրդագրական քաղաքականությունը վարչական, տնտեսական, քարոզչական և այլ միջոցառումների համակարգ է, որոնց օգնությամբ պետությունն իր համար ցանկալի ուղղությամբ ներգործում է բնակչության բնական շարժի (ամենից առաջ ծնելիության) վրա:

Բնակչության վերարտադրության առաջին տիպի երկրներում գերակշռում է բնակչության բնական աճի բարձրացմանն ուղղված քաղաքականությունը: Պետությունը խրախուսում է բազմազավակությունը, նշանակում է նպաստներ, տալիս է տարբեր արտոնություններ:

Նկար Բնակչության վերաբերյալ

Բնակչության վերարտադրության երկրորդ տիպի երկրների մեծ մասը վերջին տասնամյակներին սկսել է իրականացնել բնակչության բնական աճի **կրճատման** ուղղված ժողովրդագրական քաղաքականություն: Առավել մեծ ջանքեր են գործադրել բնակչության թվով աշխարհի երկու ամենախոշոր երկրները՝ Չինաստանը և Հնդկաստանը: Չինաստանի ժողովրդագրական քաղաքականության հիմնական կարգախոսն է՝ «Մեկ ընտանիք, մեկ երեխա»: Այդ քաղաքականության իրականացումն արդեն տվել է մեծ արդյունք: Վերջին քառասուն տարում Չինաստանի բնակչության բնական աճի ցուցանիշը 2,8 %-ից նվազել է մինչև 0,4 %, այսինքն՝ յոթ անգամ: Սակայն Հնդկաստանում դեռևս բնական աճը (1,5 %) բարձր է աշխարհի բնակչության միջին բնական աճից:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ են բնակչության վերարտադրությունը և բնական շարժը, որո՞նք են դրանց ցուցանիշները:
2. Բնակչության ծնելիության և մահացության ցուցանիշների վրա ո՞ր գործոններն են ազդում և ինչպե՞ս:
3. Նշե՞ք բնակչության վերարտադրության ռեժիմները:
4. Որո՞նք են բնակչության վերարտադրության առաջին և երկրորդ տիպերի բնորոշ գծերը, ո՞ր երկրներում են դրանք ձևավորվում:
5. Ի՞նչ են *ժողովրդագրական պայթյունը* և *ժողովրդագրական ճգնաժամը*: Ո՞ր երկրներին են դրանք բնորոշ և ի՞նչ հիմնախնդիրներ կարող են առաջացնել:
6. Ի՞նչ է *ժողովրդագրական քաղաքականությունը*: Ի՞նչ նպատակ է այն հետապնդում: Նշե՞ք ժողովրդագրական քաղաքականության առանձնահատկությունները վերարտադրության տարբեր տիպ ունեցող երկրներում:

ԴԱՍ 7. ԱՇԽԱՐՀԻ ԲՆԱԿՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ԵՎ ՄԻԳՐԱՑԻԱՆԵՐԸ (ԳԱՂԹԵՐԸ)

Երկրագնդի բնակչության ժամանակակից տեղաբաշխումը ձևավորվել է տարածքի բնակեցման և տնտեսական յուրացման հարյուր հազարավոր տարիների ընթացքում: Այդ տեղաբաշխումը խիստ անհավասարաչափ է:

Բնակչության տեղաբաշխում ասելով հասկանում ենք բնակչության աշխարհագրական բաշխվածությունը երկրագնդի վրա, առանձին տարածաշրջաններում ու երկրներում:

Ներկայումս բնակեցված են հս. լ. 78° և հվ. լ. 56° զուգահեռականների միջև գտնվող համարյա բոլոր ցամաքային տարածքները: Դեռևս բնակեցված չէ ցամաքի մոտ 15%-ը (Երկրագնդի մերձբևեռային, լեռների բարձրադիր շրջանները և անապատային ընդարձակ տարածքները): Նախկինում ավելի սահմանափակ տարածք է բնակեցված եղել: Ժամանակի ընթացքում բնակչության թվի աճին և գիտության ու տեխնիկայի զարգացմանը համընթաց երկրագնդի բնակեցված տարածքը ընդարձակվել է:

Տարածքի բնակեցվածության ընդհանուր պատկերը և բնակեցվածության աստիճանն արտահայտվում են **բնակչության խտության** ցուցանիշով: **Բնակչության միջին խտությունը** բնակչության թվի հարաբերությունն է տարածքի մակերեսին, այսինքն՝ բնակիչների միջին թվաքանակը՝ մեկ քառ. կմ տարածքի հաշվով (մարդ/քառ. կմ):

Քարտեզ. Աշխարհի բնակչության տեղաբաշխումը

Ներկայումս բնակչության տեղաբաշխումը ծայրաստիճան անհամաչափ է. մարդկանց գրեթե 70%-ն ապրում է Երկրագնդի ցամաքային տարածքի ընդամենը 7%-ի վրա: Բնակչության տեղաբաշխման վրա ազդում են մի շարք գործոններ: Դրանց շարքում բավական մեծ է **բնական գործոնների՝** բնական պայմանների և ռեսուրսների (ռելիեֆ, կլիման, ջրեր, հողեր և այլն) դերը, դրանց նպաստավոր լինելը բնակեցման և տնտեսական գործունեության համար: Դիտելով աշխարհի բնակչության տեղաբաշխման քարտեզը՝ կնկատեք, որ բնակչությունը հիմնականում կենտրոնացած է առավել բարենպաստ բնակլիմայական պայմաններով տարածքներում, առաջին հերթին՝ ջերմային տաք և բարեխառն գոտիներում գտնվող հարթավայրային և ծովափնյա շրջաններում: Միևնույն ժամանակ, խիստ նոսր են բնակեցված տունդրայի, տայգայի և անապատային բնական զոնաները, բարձր լեռնային շրջանները: Հետևաբար՝ մարդկանց կողմից չյուրացված կամ թույլ յուրացված տարածքներն առաջին հերթին ծայրահեղ բնական պայմաններ ունեցող վայրերն են:

Գծապատկեր 1. Երկրագնդի բնակչության տեղաբաշխումը ըստ ծովից ունեցած հեռավորության

Գծապատկեր 2. Երկրագնդի բնակչության բաշխումն ըստ բարձրության գոտիների

Երկրագնդի վրա բնակչության տեղաբաշխման մասին ընդհանուր պատկերացում տալիս են ստորև ներկայացված գծապատկերները: Գծապատկերներից երևում է, որ աշխարհի բնակչությունը հիմնականում կենտրոնացած է առավել բարենպաստ բնակլիմայական պայմաններ ունեցող շրջաններում: Դրանք *ծովի մակարդակից մինչև 500 մ բարձրության վրա գտնվող հարթավայրերն* են, որոնք կազմում են ցամաքի մակերեսի 28%-ը: Այստեղ բնակվում է երկրագնդի բնակչության 80%-ը: Բոլոր աշխարհամասերում նկատվում են բնակչության տեղաբաշխման հետևյալ օրինաչափությունները.

ա) Բնակչության խտության նվազում ծովի մակարդակից տեղանքի ունեցած բարձրության մեծացմանը զուգընթաց:

բ) Բնակչության խիստ կենտրոնացում ծովափնյա գոտիներում: Աշխարհի բնակչության մոտ կեսը կենտրոնացած է օվկիանոսների ափերով ձգվող 200 կիլոմետր լայնությամբ ցամաքային գոտում, որն զբաղեցնում է ցամաքի 16%-ը:

գ) Բնակչության խտության նվազում ծովերից և օվկիանոսներից տեղանքի ունեցած հեռավորության մեծացմանը զուգընթաց:

Սակայն բնական գործոնների դերը միանշանակ չէ: Դրանք բնակչության տեղաբաշխման վրա ազդում են **տնտեսական գործոնների** ներգործությամբ՝ արտադրության տեղաբաշխման և տարածքի տնտեսական մասնագիտացման միջոցով:

Բնակչության մեծ կուտակման վայրեր են զարգացած արդյունաբերական և ոռոգելի հողագործության շրջանները, օրինակ՝ գործարանների ու ֆաբրիկաների մեծ կուտակման շրջանները ԱՄՆ-ում, Գերմանիայում, Ճապոնիայում և այլ երկրներում, կամ Նեդոս, Յանգզի ու Գանգես գետերի հովիտները, որտեղ զարգացած է ոռոգովի հողագործությունը:

Բնակչության տեղաբաշխումն անընդհատ փոփոխվող պատմական գործընթաց է, որի վրա զգալի ազդեցություն ունի նաև բնակեցման ժամանակի տևողությունը, այսինքն՝ **պատմական գործոնը**: Քաղաքակրթության հնագույն օջախներում (Չինաստան, Հնդկաստան, Հարավային Եվրոպա) բնակչության կենտրոնացումն զգալի չափով ավելի մեծ է, քան համեմատաբար նոր բնակեցված տարածաշրջաններում (Ավստրալիա, Սիբիր, և այլն):

Աշխարհում առանձնանում են բնակչության մեծ կուտակումներ ունեցող **չորս գլխավոր տարածքներ (արեալներ)**:

Առաջինը Ասիա աշխարհամասի արևելքը, հարավն ու հարավ-արևելքն է, որտեղ բնակչության միջին խտությունը տեղ-տեղ հասնում է 500-1000 մարդ/քվմ-ի: Այստեղ բնակչության մեծ կուտակմանը նպաստել են բարենպաստ բնակլիմայական պայմանները և ոռոգելի հողագործության զարգացումը:

Բնակչության մեծ կուտակման **երկրորդ տարածքը** Արևմտյան Եվրոպան է: Միջին խտությունն այստեղ ավելի քան 200 մարդ/քվմ է, իսկ արդյունաբերական գլխավոր շրջաններում՝ 1000 մարդ/քվմ:

Բնակչության մեծ կուտակման **երրորդ տարածքը** ձևավորվել է ԱՄՆ-ի հյուսիս-արևելքում: Այստեղ նույնպես, ինչպես Արևմտյան Եվրոպայում, բնակչության բարձր խտության գլխավոր պատճառներն են բարենպաստ բնակլիմայական պայմանները, նպաստավոր աշխարհագրական դիրքը (առաջին հերթին ծովին մոտ գտնվելը) և արդյունաբերության զարգացման բարձր մակարդակը:

Բնակչության մեծ կուտակման **չորրորդ արեալը** ձևավորվել է ավելի ուշ Աֆրիկայում՝ Գվինեական ծոցին հարող գոտում: Բնակչության արագ աճի հետևանքով այս արեալի բնակչության թիվն արդեն անցել է 300 մլն-ի սահմանագիծը, ինչը զգալիորեն գերազանցում է երրորդ արեալի բնակչությանը:

Բնակչության միգրացիաները: Ամեն մի երկրի բնակչության ընդհանուր թվաքանակը և տեղաբաշխումը փոփոխվում է ոչ միայն **բնական**, այլև **մեխանիկական շարժի՝** այսինքն **միգրացիայի** հաշվին: Մարդիկ ծնվում և ապրում են մեծ մասամբ իրենց ծննդավայրում: Սակայն մարդկանց մի մասը երբեմն ժամանակավոր կամ մշտական բնակության նպատակով տեղափոխվում է այլ բնակավայր, այսինքն տեղի է ունենում **միգրացիա**:

Միգրացիայի գլխավոր պատճառը սոցիալ-տնտեսականն է (աղքատություն, գործազրկություն և այլն): Միգրացիաները կարող են տեղի ունենալ նաև քաղաքական, ազգային, կրոնական, ընտանեկան-կենցաղային և այլ պատճառներով:

Միգրացիաները լինում են **արտաքին և ներքին**: Արտաքին միգրացիաներ են **էմիգրացիան** (արտագաղթը) և **իմիգրացիան** (ներգաղթը): Էմիգրացիան քաղաքացիների մեկնումն է սեփական երկրից, իսկ իմիգրացիան՝ քաղաքացիների մուտքը այլ երկրներից տվյալ երկիր:

Նկար Միգրացիայի (փախստականների) վերաբերյալ

Արտաքին միգրացիաները (գաղթերը) դիտվել են վաղ ժամանակներից սկսած, պատմությունից հիշենք թելուզ «ժողովուրդների մեծ գաղթը»: Դրանք ավելի զանգվածային են

դարձել աշխարհագրական մեծ հայտնագործություններից հետո, պատմական նոր և նորագույն ժամանակներում: Բավական է ասել, որ ամբողջ Ամերիկա և Ավստրալիա աշխարհամասերը, Աֆրիկայի առանձին շրջաններ բնակեցվել և յուրացվել են գլխավորապես Եվրոպայից արտագաղթածների հաշվին:

Միայն XIX դարում եվրոպական երկրներից շուրջ 60 մլն մարդ տեղափոխվել է Ամերիկա, Ավստրալիա և այլ տարածաշրջաններ: Մինչ այդ Աֆրիկայից բռնի տեղահանվել (բռնագաղթ) և որպես ստրուկ Ամերիկայում վաճառվել է մոտավոր տվյալներով շուրջ 100 մլն սևամորթ:

Կրոնական շարժառիթով զանգվածային տեղաշարժեր են տեղի ունեցել Հնդկաստանում: 1947թ. Հնդկաստան գաղութի անկախացումից հետո միլիոնավոր մահմեդականներ Հնդկաստանից գաղթել են Պակիստան, իսկ Պակիստանից միլիոնավոր հնդուականներ և բուդդայականներ՝ Հնդկաստան:

Քաղաքական և ազգային շարժառիթներով միգրացիայի օրինակ է Ադրբեջանից շուրջ 400 հազար հայերի հարկադրված գաղթը Հայաստանի Հանրապետություն և այլ երկրներ: Մյուս կողմից՝ տարբեր տարիների և հատկապես վերջին երկու տասնամյակում, հիմնականում տնտեսական պատճառներով, Հայաստանից արտագաղթել է ավելի քան 1 մլն մարդ:

Միգրացիայի մյուս տեսակը՝ **ներքին միգրացիան**, տեղի է ունենում պետության ներսում հետևյալ չորս ուղղությամբ՝ գյուղից քաղաք, քաղաքից գյուղ, գյուղից գյուղ և փոքր քաղաքներից դեպի խոշոր քաղաքներ: Առավել տարածված են գյուղերից և փոքր քաղաքներից դեպի խոշոր քաղաքներ միգրացիաները, որոնք նպաստում են քաղաքային բնակչության թվի աճին: Շատ երկրներում բնակչության ներքին միգրացիաները հիմնականում տեղի են ունենում նախկինում յուրացված և խիտ բնակեցված շրջաններից դեպի նոր յուրացվող շրջաններ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ է բնակչության տեղաբաշխումը: Որո՞նք են բնակչության տեղաբաշխման վրա ազդող գործոնները:
2. Ինչպիսի՞ն է աշխարհի բնակչության տեղաբաշխման իրական պատկերը: Ինչ օրինաչափություններ կարող եք նշել:
3. Թվարկե՞ք և բնութագրե՞ք աշխարհի բնակչության կուտակման գլխավոր տարածքները: Ցույց տվե՞ք քարտեզի վրա:
4. Ինչ է ցույց տալիս բնակչության խտության ցուցանիշը: Աշխարհագրության դասընթացից հայտնի տվյալներով հաշվե՞ք Երկրագնդի բնակչության միջին խտությունը:
5. Ինչ է բնակչության միգրացիան, որո՞նք են դրա պատճառները:
6. Որո՞նք են միգրացիայի տեսակները: Բերե՞ք զանգվածային միգրացիայի օրինակներ:

ԴԱՍ 8. ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՍԵՌԱՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԸ: ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐ

Ամբողջությամբ վերցրած աշխարհի և ամեն մի առանձին երկրի բնակչության կարևոր բնութագրիչներից է նրա **կազմը**: Բնակչության կազմի մասին ճշգրիտ տեղեկություններ են տալիս մարդահամարները:

Բնակչության կազմը կարելի է որոշել ըստ տարբեր ցուցանիշների: Առավել տարածված ցուցանիշներից նշենք բնակչության կազմն ըստ **սեռի, տարիքի, կրթական ցենզի (մակարդակի), զբաղմունքի, ազգային և ռասայական պատկանելության, լեզվի, կրոնական դավանանքի**:

Բնակչության սեռային կազմը ցույց է տալիս, թե ինչպիսին է տղամարդկանց և կանանց թվաքանակի հարաբերակցությունը:

Սեռային կազմը տարբեր է ինչպես բնակչության առանձին տարիքային խմբերում, այնպես էլ աշխարհագրորեն՝ աշխարհի տարբեր տարածաշրջաններում և երկրներում: Միջինացված տվյալներով աշխարհում 100 նորածին աղջկա հաշվով ծնվում է 105-106 տղա: Տղաների քանակական գերազանցությունը պահպանվում է մինչև 15 տարեկանը: Երիտասարդ տարիքում սեռերի քանակը հավասարակշռվում է: Բարձր տարիքային խմբերում կանայք ավելի մեծ թիվ են կազմում, որովհետև մահացողների մեջ տղամարդիկ ավելի շատ են, և բացի այդ, կանայք ավելի երկարակյաց են, քան տղամարդիկ:

Ընդհանուր առմամբ, ամբողջ աշխարհում, ի հաշիվ Չինաստանի, Հնդկաստանի և մահմեդական երկրների, տղամարդկանց թիվը փոքր-ինչ (մոտ 35-40 մլն-ով) գերազանցում է կանանց թվին, թեև աշխարհի երկրների մեծ մասում գերակշռում են կանայք: Կանանց գերակշռությունը հատկապես մեծ է զարգացած եվրոպական երկրներում, որտեղ մեծ է ծերերի բաժինը, իսկ նրանց մեծամասնությունը կանայք են (կանանց կյանքի միջին տևողությունը 5-8 տարով ավելին է, քան տղամարդկանցը):

Սովորաբար մահմեդական և որոշ զարգացող երկրներում կանանց թիվը զիջում է տղամարդկանց թվին, ինչը պայմանավորված է վաղ ամուսնություններով, կնոջ անազատ վիճակով, հետևաբար՝ կանանց կյանքի կարճ տևողությամբ: Այս երկրներում, որտեղ կինն իրավահավասար չէ տղամարդուն, ծնում և խնամում է շատ երեխաներ ու չափազանց շատ աշխատում ընտանիքում, կանանց մահացությունը համեմատաբար բարձր է:

Բնակչության տարիքային կազմը բնակչության բաշխումն է ըստ տարիքային խմբերի: Սովորաբար առանձնացվում են տարիքային հետևյալ խմբերը՝ մինչև 14 տարեկան (երեխաներ), 15-59 տարեկան երիտասարդ և հասուն մարդիկ (չափահաս բնակչություն) և 60 տարեկանից բարձր (ծերեր և զառամյալներ):

Յուրաքանչյուր խմբի բաժինը ընդհանուր բնակչության մեջ պայմանավորված է բնակչության վերարտադրության բնույթով: Երեխաների բաժինը մեծ է բնակչության վերարտադրության երկրորդ տիպի, այսինքն՝ զարգացող երկրներում: Մեծահասակ (ծեր) բնակչության բաժինը մեծ է բնակչության վերարտադրության առաջին տիպի երկրներում նախ և առաջ՝ Եվրոպայի զարգացած երկրներում:

Գծանկար Բնակչության սեռատարիքային բուրգի նմուշներ

Ընդունված է բնակչության տարիքային կազմը ներկայացնել սեռային կազմի հետ միասին և գրաֆիկորեն ցույց տալ **սեռատարիքային բուրգով** (տես նմուշները): Զարգացող երկրներին բնորոշ է լայն հիմքով և նեղ գագաթով, իսկ զարգացած երկրներին՝ նեղ հիմքով, համեմատաբար լայն միջնամասով ու գագաթով բուրգ:

Առաջին բուրգն արտահայտում է «երիտասարդ», իսկ երկրորդը՝ «ծերացած» բնակչության կազմը:

Բնակչության ծերացումը բնութագրող ցուցանիշը բնակչության ընդհանուր թվի մեջ 60-ից բարձր տարիքի մարդկանց բաժինն է: Աշխարհի «ամենածեր» ժողովուրդը ճապոնացիներն են (28%), ապա՝ իտալացիները (26%), գերմանացիները (25%), իսկ «ամենաերիտասարդը» Արաբական Միացյալ Էմիրությունների (2%) և Քուվեյթի (3%) ժողովուրդներն են: ՀՀ-ում 60-ից բարձր տարիք ունի բնակչության 14%-ը:

Սեռատարիքային բուրգի միջին մասն ընդհանուր գծերով ցույց է տալիս աշխատանքային տարիքի բնակչության քանակը: Դրա միջոցով հնարավոր է լինում ճիշտ գնահատել բնակչության մի շատ կարևոր բնութագրիչ՝ աշխատանքային ռեսուրսները:

Աշխատանքային ռեսուրսներ: Անցյալ դասերից դուք իմացաք, որ հասարակության գլխավոր արտադրողական ուժը բնակչությունն է: Նաև այդ ուժով է որոշվում երկրի տնտեսական հզորությունը, նյութական և հոգևոր բարիքներ ստեղծելու հնարավորությունը: Բայց դուք գիտեք նաև, որ երկրի արտադրական կյանքին, տնտեսական հզորացմանը անմիջական մասնակցություն ունենում է ոչ թե ամբողջ բնակչությունը, այլ նրա աշխատունակ մասը, որը և կազմում է աշխատանքային ռեսուրսները:

Աշխատանքային ռեսուրսներ են համարվում բնակչության աշխատունակ մասը (15-65 տարեկան), ինչպես նաև աշխատող մեծահասակներն ու երեխաները, որոնք իրենց ֆիզիկական կարողություններով, գիտելիքներով և փորձով կարող են աշխատել տնտեսության որևէ բնագավառում:

Գծանկար Բնակչության տարիքային կառուցվածքի փոփոխությունները (աշխարհի զարգացած և զարգացող երկրներ)

Աշխատանքային ռեսուրսների բաժինը կախված է բնակչության սեռատարիքային կազմից: Զարգացող երկրներում աշխատանքային տարիքի բնակչության բաժինը համեմատաբար ցածր է (բացատրե՛ք՝ ինչո՞ւ), քան զարգացած երկրներում:

Աշխատանքային ռեսուրսները չափվում ու գնահատվում են ոչ միայն քանակով, այլև որակով: Աշխատանքային ռեսուրսների որակը որոշվում է մարդկանց կրթական մակարդակով և մասնագիտական կարողություններով:

Բնակչության կրթական մակարդակի գլխավոր ցուցանիշներն են՝ անգրագետների և գրագետների (կրթություն ստացածների) տոկոսային հարաբերակցությունը և գրագետների թվում բարձրագույն կրթություն ստացածների բաժինը (%):

Աշխարհի բնակչության կրթական մակարդակն անշեղորեն աճում է: Այսպես, անգրագետների բաժինը աշխարհի չափահաս (15 տարեկանից բարձր) բնակչության շրջանում 1950թ. կազմում էր 44%, իսկ ներկայումս՝ մոտ 12 %: Այդուհանդերձ, բացարձակ թվով դա կազմում է ավելի քան 800 մլն մարդ: Այսինքն՝ մոլորակի յուրաքանչյուր 9-րդ բնակիչ դեռևս զուրկ է տարրական գրագիտությունից:

Մեծ են անգրագիտության մակարդակի տարբերություններն ըստ առանձին երկրների և տարածաշրջանների:

Անգրագիտության մակարդակը ցածր է տնտեսապես զարգացած երկրներում (1,5%), բայց խիստ բարձր է Կենտրոնական Աֆրիկայի (Սահարայից հարավ գտնվող շրջաններ) և Հարավային Ասիայի (Բուրան, Հնդկաստան, Բանգլադեշ և այլն) երկրներում, որտեղ չափահաս բնակչության մոտ կեսն անգրագետ է: Ընդ որում, զարգացող երկրներում կանանց անգրագիտության մակարդակը գրեթե երկու անգամ բարձր է, քան տղամարդկանցը:

Ինչքան բարձր է բնակչության կրթական մակարդակը, այնքան ավելի բարձր է աշխատանքային ռեսուրսների որակը:

Աշխատանքային ռեսուրսների այն մասը, որն ունի մշտական զբաղմունք, կոչվում է **տնտեսապես ակտիվ բնակչություն:**

Կարևոր ցուցանիշ է աշխատանքային ռեսուրսների զբաղվածության կառուցվածքը, որը ցույց է տալիս, թե տնտեսության առանձին ճյուղերում (արդյունաբերություն, գյուղատնտեսություն, սպասարկման ոլորտ և այլն) տվյալ երկրի աշխատանքային ռեսուրսների քանի տոկոսն է զբաղված: Զարգացած երկրներում բարձր է զբաղվածության ընդհանուր մակարդակը, որտեղ զբաղվածների ճնշող մեծամասնությունը բաժին է ընկնում սպասարկման ոլորտին և արդյունաբերությանը: Մինչդեռ տնտեսապես հետամնաց երկրներում բարձր է գործազրկության մակարդակը, իսկ աշխատանքային ռեսուրսների զբաղվածության հիմնական ոլորտը գյուղատնտեսությունն է:

Դժվար չէ եզրակացնել, որ տնտեսությունն ավելի հաջող է զարգանում այնտեղ, որտեղ աշխատանքային ռեսուրսների մեջ ավելի մեծ բաժին է կազմում տնտեսապես ակտիվ բնակչությունը, այլ կերպ ասած՝ որտեղ ավելի մեծ թվով աշխատունակ մարդիկ են ապահովված աշխատանքով, որտեղ քիչ են գործազուրկները:

Գործազրկությունն ուղեկցվում է աղքատությամբ: Աղքատությունը պատճառ է դառնում նաև բնակչության զանգվածային արտագաղթի, որը տարածված է հատկապես Աֆրիկայի, Ասիայի և Լատինական Ամերիկայի տնտեսապես հետամնաց երկրներում: Վերջին տարիներին այն տարածում գտավ նաև հետխորհրդային նորանկախ երկրներում: Գործազրկության մակարդակի կրճատումը և աղքատության վերացումը այժմ համայն մարդկությանը մտահոգող սուր հիմնախնդիրներից է:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Թվարկե՞ք այն գլխավոր ցուցանիշները, որոնք բնութագրում են բնակչության կազմը:
2. Նշե՞ք բնակչության սեռային կազմի և տարիքային կազմի առանձնահատկությունները տարբեր տիպի երկրներում:
3. Նկարագրե՞ք և բացատրե՞ք բնակչության սեռատարիքային բուրգերը:
4. Բնութագրե՞ք և համեմատե՞ք *տնտեսապես ակտիվ բնակչություն* և *աշխատանքային ռեսուրսներ* հասկացությունները:
5. Ինչպիսի՞ն են բնակչության կրթական մակարդակի տարբերությունները տարբեր տիպի երկրներում:
6. Համեմատե՞ք զարգացած և տնտեսապես հետամնաց երկրների աշխատանքային ռեսուրսների զբաղվածության մակարդակն ու կառուցվածքը:

ԴԱՍ 9. ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՌԱՍԱՅԱԿԱՆ, ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Բնակչության ռասայական կազմը: Մարդիկ իրարից տարբերվում են իրենց արտաքին՝ ռասայական (մարդաբանական) հատկանիշներով, որոնք փոխանցվում են ժառանգաբար: Այդ հատկանիշների շարքում գլխավոր են մաշկի գույնը, գանգի կառուցվածքը, մազերի գանգրությունը, աչքերի բացվածքը, շուրթերի ձևը և այլն:

Ռասաներն ընդհանուր ծագմամբ, ինչպես նաև ժառանգաբար փոխանցվող արտաքին մարդաբանական հատկանիշներով իրար նման մարդկանց պատմականորեն ձևավորված խմբերն են:

Տարբեր արտաքին հատկանիշներ ունեցող մարդկանց ընդունված է խմբավորել 4 մեծ ռասաներում՝ **Եվրոպեոիդ, մոնղոլոիդ, նեգրոիդ և ավստրալոիդ:**

Եվրոպեոիդ ռասայի ներկայացուցիչներն ունեն սպիտակ կամ թուփ մաշկ, միջին կամ բարձր հասակ, սև կամ խարտոյաչ մազեր: Ինչպես երևում է քարտեզից, նրանք տարածված են Եվրոպայում, Հարավարևմտյան և Հարավային Ասիայում, Ամերիկայում և Հյուսիսային Աֆրիկայում:

Մոնղոլոիդ ռասային բնորոշ են սև, կոշտ և ուղիղ մազերը, մաշկի թուփ, հաճախ դեղնավուն գույնը, տափակ դեմքը, խիստ արտահայտված այտոսկրերը, աչքի նեղ բացվածքը, վերին կոպի խիստ զարգացած ծալքը: Տարածման հիմնական շրջաններն են Արևելյան և Հարավարևելյան Ասիան և Ամերիկան:

Նեգրոիդ ռասային բնորոշ հատկանիշներն են մաշկի մուգ գույնը, գանգուր մազերը, լայն քիթը, հաստ շուրթերը: Նեգրոիդները մեծամասնություն են կազմում Կենտրոնական և Հարավային Աֆրիկայում, բնակվում են նաև Ամերիկայում: Դրանք XVII–XVIII դարերում Աֆրիկայից այստեղ ստրկավաճառության բերված նեգրերի հետնորդներն են:

Ավստրալոիդ ռասայի ներկայացուցիչներն առանձնանում են մուգ գույնի մաշկով, հաստ շուրթերով, լայնանիստ քթով, զարգացած մազաձածկույթով: Դրանք Ավստրալիայի, Օվկիանիայի, ինչպես նաև Հնդկաստանի հարավի և Ինդոնեզիայի որոշ շրջանների տեղաբնիկներն են:

Քարտեզ. Բնակչության ռասայական կազմը

Մեծ ռասաների շփման գոտում գոյանում են անցումային և խառը ռասաներ: Այսպես, հազարավոր տարիներ առաջ Եվրոպեոիդ և նեգրոիդ ռասաների շփման գոտում ձևավորվել է եթովպական անցումային ռասան: Խառը ռասաները ձևավորվել են (և հիմա էլ ձևավորվում են) մեծ ռասաների ներկայացուցիչների խառն ամուսնություններից: Այսպես, Եվրոպեոիդ ու մոնղոլոիդ ռասաների խառնածինները կոչվում են **մետիսներ**, Եվրոպեոիդ և նեգրոիդ ռասաներինը՝ **մուլատներ**, իսկ նեգրոիդ և մոնղոլոիդ ռասաներինը՝ **սամբոներ**:

Հիմնական ռասաների առաջացման ու ձևավորման գործընթացում վճռական դեր են խաղացել բնական պայմանների երկարատև ազդեցությունը և այդ պայմաններին մարդկանց օրգանիզմների հարմարվելը: Օրինակ՝ նեգրոիդների մաշկի սև գույնը նրանց մաշկի մեջ արևի ճառագայթներից պաշտպանող պիգմենտի (մելանինի) մեծ կուտակման արդյունք է, իսկ մազերի գանգրությունը՝ ուժեղ արևից պաշտպանվելու ջերմամեկուսիչ միջոց:

Գաղութատիրության դարաշրջանում ձևավորվեց հակագիտական մի տեսություն ռասաների անհավասար լինելու մասին, ըստ որի տարբեր ռասաների ներկայացուցիչների մտավոր կարողությունները տարբեր են, կան «ստորակարգ» և «բարձրակարգ» ռասաներ, հետևապես նրանց իրավունքները հավասար լինել չեն կարող:

Իրականում ապացուցված է, որ գիտության, մշակույթի, կրթության և մարդկային գործունեության բոլոր բնագավառներում տարբեր ռասաների ներկայացուցիչներն ունեն հավասար մտավոր ունակություններ և հավասար հաջողություններ:

Ազգային կազմը: Դուք արդեն գիտեք, որ աշխարհում հաշվվում է շուրջ 3-4 հազար ժողովուրդ (էթնոս), որոնք միմյանցից տարբերվում են **թվաքանակով, լեզվով, մշակույթով, սովորույթներով, էթնիկական (ազգային) ինքնագիտակցությամբ:**

Յուրաքանչյուր ազգ որոշակի փարածքի վրա պատմականորեն ձևավորված և վերոհիշյալ հատկանիշներով օժտված մարդկանց կայուն խումբ է:

Ազգերը զարգացման ամենաբարձր աստիճանին գտնվող էթնոսներն են: Իսկ զարգացման ամենացածր աստիճանին են գտնվում ցեղերը, որոնք ներկայումս ևս ոչ մեծ թվաքանակով հանդիպում են Աֆրիկայում, Ամազոնիայում, Օվկիանիայում և այլ վայրերում: Չարգացման միջին աստիճանի վրա գտնվող էթնոսները կոչվում են ազգություններ կամ ցեղախմբեր:

Ի տարբերություն ռասայական պատկանելության՝ ազգային պատկանելությունը շատ դժվար է որոշել: Այստեղ վճռորոշը անձի **ազգային ինքնագիտակցությունն է՝ այս կամ այն էթնիկ համայնքին պատկանելու գիտակցումը:**

Ազգերի ծուլումը (ուծացումը) մի ազգի մեջ մյուս ազգերի ներկայացուցիչների ծուլումն է առաջինի լեզուն, մշակույթը և ազգային սովորույթները յուրացնելու միջոցով, կամ որևէ ազգի տարրալուծումն է այլ ազգերի մեջ:

Ազգերի ծուլումը կատարվում է բնական՝ խաղաղ ճանապարհով, աստիճանաբար, պատմական զարգացման երկարատև ժամանակահատվածում: Կարող է լինել նաև բռնի ծուլում, երբ իշխող ազգը ճնշումների ու հալածանքների միջոցով ստիպում է ազգային փոքրամասնությանը հրաժարվել իր լեզվից ու մշակույթից և ազգափոխվել:

Եթե համեմատեք աշխարհի բնակչության լեզվական կազմի քարտեզը քաղաքական քարտեզի հետ, ապա ակնհայտորեն կերևա, որ պետական, ազգային (էթնիկական), ռասայական և լեզվական սահմանները չեն համընկնում և, փոխներթափանցելով, ստեղծում են խճճված գծագրություն: Ստեղծվել է ազգերի ու ռասաների աշխարհագրական տարածման չափազանց բարդ խճանկար: Դրա պատճառը երկրագնդի վրա բնակչության, առանձին ժողովուրդների անընդհատ տեղաշարժերն են, միգրացիաները:

Այն դեպքում, երբ ազգային (էթնիկական) և պետական (քաղաքական) սահմանները համընկնում են, կազմավորվում են **միազգ պետություններ** (օրինակ՝ Ճապոնիան, Հայաստանը): Մեծ թիվ են կազմում **բազմազգ պետությունները**, որոնցից մի քանիսում ապրում են նույնիսկ տասնյակ ժողովուրդներ (օրինակ՝ Ռուսաստանը, Հնդկաստանը, Իրանը և այլն):

Աշխարհի բնակչության ազգային (էթնիկական) և լեզվական կազմերը նույնը չեն: Կան ազգեր, որոնք խոսում են մի քանի լեզուներով (օրինակ՝ շվեյցարացիները): Ավելի հաճախ նույն լեզվով խոսում են տարբեր ազգեր (օրինակ՝ անգլերեն, իսպաներեն, պորտուգալերեն):

Քարտեզ. Աշխարհի բնակչության լեզվական կազմը

Աշխարհի լեզուներն ունեն հեռավոր և մոտ ընդհանրություններ, որոնք պայմանավորված են այդ լեզուները կրող ժողովուրդների պատմական ծագմամբ (արյունակցությամբ): Այս հատկանիշի հիման վրա աշխարհի լեզուները միավորվում են 15 խոշոր **լեզվաընտանիքների** մեջ: Ամենատարածվածը **հնդեվրոպական** լեզվաընտանիքն է, որի կազմի մեջ մտնող լեզուներով խոսում է աշխարհի բնակչության շուրջ կեսը: Երկրորդ տեղում է **չին-տիբեթական** լեզվաընտանիքը (աշխարհի բնակչության շուրջ մեկ քառորդը): Ավելի փոքր, բայց բավական տարածված են **ալթայան, սեմաքամյան, ուրալյան** լեզվաընտանիքները:

Մեր մայրենին՝ հայերենը, պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի հայկական լեզվախմբին:

Ամեն լեզվաընտանիք իր հերթին բաժանվում է ավելի փոքր խմբերի՝ լեզվախմբերի, որոնք էլ իրենց հերթին բաղկացած են առանձին լեզուներից: Այսպես, հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի կազմում առանձնանում են **սլավոնական, ռոմանական, գերմանական** խոշոր

լեզվախմբերը:

Մեր հարևան պարսիկների լեզուն պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի իրանական լեզվախմբին, վրացերենը՝ քարթվելական լեզվաընտանիքի քարթվելական լեզվախմբին, թուրքերենն ու ադրբեջաներենը՝ ալթայյան լեզվաընտանիքի թուրքական լեզվախմբին:

Աշխարհում խոսողների թվով առաջին տեղում չինարենն է (շուրջ 1,3 մլն մարդ): Առավել գործածական և տարածված լեզուներն են անգլերենը, իսպաներենը, ֆրանսերենը, արաբերենը, ռուսերենը:

Կրոնական կազմը: Աշխարհի ժողովուրդները դավանում են տարբեր կրոններ: Սակայն ամենամեծաքանակ հետևորդներն ունեն երեքը՝ **քրիստոնեությունը, մահմեդականությունը (իսլամ) և բուդդայականությունը** (կամ բուդդիզմը): Դրանք համարվում են **համաշխարհային կրոններ:**

Քարտեզ. Աշխարհի բնակչության կրոնական կազմը

Քրիստոնեություն դավանում է 1,9 մլրդ մարդ: Նրանք հիմնականում բնակվում են Եվրոպայում, Ամերիկայում, Ավստրալիայում, Հարավային և Կենտրոնական Աֆրիկայում, Ասիայի մի շարք երկրներում:

Քրիստոնեությունն ունի մի քանի ուղղություն: Գլխավոր ուղղություններն են **կաթոլիկությունը, ուղղափառությունը և բողոքականությունը:**

Մահմեդականություն դավանողների թիվը շուրջ 1,2 մլրդ է: Նրանք բնակվում են Հյուսիսային Աֆրիկայում և Հարավարևմտյան ու Կենտրոնական Ասիայում: Նրա երկու ուղղություններն են **սուննիզմը և շիիզմը:** Մահմեդականների թվով առաջին երկիրը Ինդոնեզիան է:

Երրորդը **բուդդայականությունն է (կամ բուդդիզմը)**, որի հետևորդների թիվը աշխարհում հասնում է շուրջ 400 մլն-ի (Հարավարևելյան և Արևելյան Ասիա, Մոնղոլիա):

Ի տարբերություն համաշխարհային կրոնների, մյուսները սահմանափակ տարածում ունեն և հայտնի են որպես **ազգային կամ տեղական կրոններ:** Դրանցից համեմատաբար մեծաթիվ հետևորդներ ունեն **հինդուիզմը** (Հնդկաստան), **կոնֆուցիանությունն** ու **դաոսիզմը** (Չինաստան), **սինտոիզմը** (Ճապոնիա):

Ամենահին կրոնը **հուդայականությունն** է, որի դավանորդները հրեաներն են, և որը համարվում է Իսրայելի պետական կրոնը:

Աֆրիկայի և Ամերիկայի որոշ տարածքներում դեռևս պահպանվում են ցեղային ավանդական պաշտամունքները:

Աշխարհի բնակչության մի մասն աթեիստ է (աստվածամերժ): Աթեիստները հավատացյալ չեն և որևէ կրոնի չեն հետևում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ է ռասան: Որո՞նք են ռասայական հատկանիշները:
2. Թվարկե՞ք չորս մեծ ռասաները: Քարտեզի վրա ցույց տվե՞ք դրանց տարածման հիմնական շրջանները:
3. Ինչ է ազգը: Ինչպե՞ս է որոշվում անձի ազգային պատկանելությունը: Ինչ գիտեք ազգերի ծուլման մասին:
4. Նշե՞ք աշխարհի խոշորագույն լեզվաընտանիքները, լեզվախմբերը և ժողովուրդները: Բացատրե՞ք հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի լայն տարածման պատճառները:
5. Նշե՞ք համաշխարհային կրոններն ու դրանց տարածման շրջանները: Ցույց տվե՞ք դրանք քարտեզի վրա:

ԴԱՍ 10. ՏԱՐԱԲՆԱԿԵՑՈՒՄ:

ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐ

Մարդիկ ի սկզբանե ապրել են որոշակի բնակավայրերում՝ ժամանակավոր կամ մշտական: Պատմական զարգացման ընթացքում բնակավայրերը փոխել են իրենց բնույթը, արտաքին տեսքն ու չափերը:

Մարդկանց առաջին բնակատեղիները եղել են գյուղական բնակավայրեր՝ կառուցված սկզբում քարանձավներում, ապա նաև վերգետնյա շինությունների տեսքով: Ավելի ուշ՝ մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջում, աշխատանքի հասարակական բաժանման հետևանքով, երբ սկսվեց արհեստների, առևտրի անջատումը գյուղատնտեսական աշխատանքից, առաջացան առաջին քաղաքային բնակավայրերը:

Քաղաքները գյուղերից նախ և առաջ տարբերվում են բնակչության թվով և գործունեության բնույթով: Ի տարբերություն գյուղական բնակավայրերի քաղաքների բնակչության թիվը մեծ է և հիմնականում զբաղված է ոչ գյուղատնտեսական ոլորտներում (արդյունաբերություն, շինարարություն, սպասարկում և այլն):

Բնակավայրերը եղել և մնում են մարդկային հասարակության տարածքային կազմակերպման սկզբնական բջիջը: Դրանք ցույց են տալիս **տարաբնակեցման** պատկերը:

Տարաբնակեցումը որոշակի տարածքում բնակչության տեղաբաշխումն է ըստ բնակավայրերի ու դրանց համակարգերի: Տարաբնակեցումը նաև բնորոշվում է որպես բնակչության տարածական վերաբաշխում և բնակավայրերի ցանց:

Տարբերում են տարաբնակեցման երկու հիմնական տիպ՝ **քաղաքային և գյուղական:**

Քաղաքային տարաբնակեցում: Քաղաքները երկրի «հրամանատարական կազմն» են, երկրի տնտեսական, մշակութային ու գիտական կյանքի գլխավոր կենտրոնները: Քաղաքներն են հանդիսանում հաղորդակցության ուղիների գլխավոր հանգուցակետերը:

Գծանկար. Քաղաքային և գյուղական բնակչության թվի փոփոխությունները

Քաղաքների աճն արագացել է XIX և XX դարերի ընթացքում, արդյունաբերության բուռն զարգացման շնորհիվ: XX դարի երկրորդ կեսից սկսած քաղաքների զարգացման գործում սկսել են մեծ դեր խաղալ նաև գիտությունը, բարձրագույն կրթությունը, մշակույթը, առևտուրը, բանկային գործը: Դա զարկ է տվել եղած քաղաքների բնակչության թվի առաջանցիկ աճին: Ստեղծվել են մեծ թվով նոր քաղաքներ:

Հասարակական կյանքում քաղաքների դերի բարձրացման, դրանցում բնակչության կենտրոնացման ու քաղաքային ապրելակերպի տարածման գործընթացը կոչվում է ուրբանիզացիա (քաղաքայնացում):

Ուրբանիզացվածության մակարդակը բնորոշող ցուցանիշը քաղաքային բնակչության բաժինն է (%) երկրի ընդհանուր բնակչության մեջ: Եթե 200 տարի առաջ աշխարհի քաղաքային բնակչության բաժինը (ուրբանիզացվածության մակարդակը) կազմել է 3%, 1950 թ.՝ 29%, ապա ներկայումս այն մոտ 50% է:

Ժամանակակից ուրբանիզացիան որպես համաշխարհային գործընթաց զարգանում է **3 հիմնական ուղղությամբ:**

Առաջին ուղղությունը ամբողջ բնակչության մեջ քաղաքային բնակչության աճի արագ թափն է (տեմպը), շնորհիվ այն բանի, որ գյուղական բնակչության մի մասը մշտապես հոսում է դեպի քաղաք:

Երկրորդ ուղղությունը քաղաքային բնակչության համակենտրոնացման ուժեղացումն է:

Բացի գյուղական բնակչությունից, դեպի խոշոր քաղաքներ է ձգտում նաև փոքր ու միջին մեծության քաղաքների բնակչությունը, որի պատճառը խոշոր քաղաքների մի շարք առավելություններն են՝ գիտության զարգացման, կրթության, արտադրության կազմակերպման ու բնակչության սպասարկման համար ավելի լավ պայմանները: Արդյունքում խոշոր քաղաքներն աճում են ավելի արագ, քան մնացած քաղաքները:

Եթե 1800 թ. աշխարհում կար 1 մլն-ից ավելի բնակիչ ունեցող միայն մեկ քաղաք՝ Լոնդոնը: XX դարի սկզբին այդպիսի քաղաքները 10-ն էին, իսկ ներկայումս դրանք 500-ից ավելի են: Հայտնվել են նույնիսկ 10 մլն-ից ավելի բնակիչ ունեցող քաղաքներ, որոնց թիվն արդեն գերազանցում է երկու տասնյակը:

Երրորդ ուղղությունը խոշոր քաղաքների տարածական ընդարձակումն է և քաղաքային ագլոմերացիաների ձևավորումը: Արագորեն ընդլայնվում է խոշոր քաղաքների տարածքն ի հաշիվ հարևան բնակավայրերի, կամ կից տարածքներում ձևավորվում են քաղաք-արբանյակներ: Դրանց միջև արագորեն զարգանում են բազմաբնույթ սերտ կապեր: Այդ ամենի շնորհիվ գոյացած քաղաքների կուտակումները վերածվում են **քաղաքային ագլոմերացիաների**:

Քաղաքային ագլոմերացիաները կարող են լինել **միակենտրոն և բազմակենտրոն**:

Առավել տարածված են միակենտրոն ագլոմերացիաները, որոնք սովորաբար ձևավորվում են մայրաքաղաքների, խոշոր արդյունաբերական և նավահանգստային կենտրոնների շուրջը:

Բազմակենտրոն ագլոմերացիաները սովորաբար ձևավորվում են հանքարդյունաբերության և կուրորտային շրջաններում:

Քարտեզ. Աշխարհի խոշորագույն քաղաքները և ագլոմերացիաները

Ամենախոշորներն են Տոկիոյի, Դելիի, Սան Պաուլուի, Մումբայի, Մեխիկոյի ագլոմերացիաները, որոնցից յուրաքանչյուրում ապրում է 20 մլն-ից ավելի մարդ: Խոշոր են նաև Նյու Յորքի, Շանհայի, Կոլկաթայի, Դաքքայի ագլոմերացիաները:

Ագլոմերացիաներն ընդարձակվելով երբեմն սերտաճում (միաձուլվում) են՝ առաջացնելով շատ ավելի հզոր ու ընդարձակ ուրբանիզացված գոտիներ՝**մեգալոպոլիսներ**: Խոշոր մեգալոպոլիսներ ձևավորվել են ԱՄՆ-ի հյուսիսարևելյան գոտում՝ Բոստոն ու Վաշինգտոն քաղաքների միջև (Բոսվաշ), Մեծ լճերի շրջանում՝ Չիկագոյի ու Փիթսբուրգի միջև (Չիկիթս), Ճապոնիայի Հոնսյու կղզում՝ Տոկիո և Օսակա քաղաքների միջև (Տոկայոդո) և այլուր:

Գերխոշոր քաղաքները զերծ չեն նաև թերություններից (կանաչ տարածքների կրճատում, օդի աղտոտում և այլն), այդ պատճառով էլ շատ երկրների կառավարություններ ձգտում են սահմանափակել դրանց հետագա աճը:

Ուրբանիզացվածության մակարդակն ըստ երկրների և տարածաշրջանների մեծ տատանումներ է տալիս: Տնտեսապես զարգացած երկրներում (Մեծ Բրիտանիա, Գերմանիա, Ավստրալիա և այլն) բարձր է ուրբանիզացվածության մակարդակը (80-90%), սակայն՝ ցածր են ուրբանիզացվածության տեմպերը: Ասիայի, Աֆրիկայի հետամնաց երկրներում՝ ընդհակառակը, դեռևս խիստ ցածր է ուրբանիզացման մակարդակը(20-30%),սակայն բարձր են ուրբանիզացման տեմպերը:

Քաղաքները դասակարգվում և խմբավորվում են ըստ մի շարք հատկանիշների: Առավել հաճախ օգտագործվող հատկանիշներն են **մարդաշատությունը, գործառույթները (ֆունկցիաները)**և այլն:

Ըստ **մարդաշատության** տարբերում են *փոքր* (մինչև 50 հազ. մարդ), *միջին* (50-100 հազ. մարդ), *մեծ* (100-250 հազ. մարդ), *խոշոր* (250-500 հազ. մարդ) և *գերխոշոր* (500 հազարից

ավելի մարդ) քաղաքներ: Գերխոշոր քաղաքների շարքում առանձնանում են միլիոնանոց քաղաքները:

Նկար քաղաքային կամ գյուղական բնակավայրերի վերաբերյալ

Տարբեր երկրներում բնակավայրը քաղաք կոչելու համար տարբեր չափանիշներ են կիրառում: Օրինակ, Իսլանդիայում և Դանիայում քաղաք են կոչվում 200-ից ավելի, Ֆրանսիայում՝ 2000-ից ավելի, Ճապոնիայում՝ 30000-ից ավելի բնակչություն ունեցող բնակավայրերը:

Ըստ **գործառույթների** (ֆունկցիաների) քաղաքները լինում են արդյունաբերական(Աբովյան), կուրորտային (Ջերմուկ), վարչական (Եղեգնաձոր), գիտական (Դուբնա), նավահանգստային (Փոթի), լեռնահանքային (Քաջարան): Բոլոր խոշոր քաղաքները բազմագործառույթ են:

Գյուղական տարաբնակեցում: Չնայած քաղաքների արագ աճին, աշխարհի բնակչության մոտ կեսն ապրում է շուրջ 20 մլն գյուղական բնակավայրերում:

Գյուղական տարաբնակեցման ձևերը տարբեր են: Դրանք կախված են երկրի գյուղատնտեսության առանձնահատկություններից, սոցիալական և բնական պայմաններից: Գոյություն ունեն գյուղական տարաբնակեցման երկու գլխավոր ձևեր՝ **խմբային** և **ցրված**: Գյուղական տարաբնակեցումը խմբային է, եթե գյուղական առանձնատները խմբավորված, կուտակված են միասնական տարածքում: Այդպիսի բնակավայրերը տարբեր երկրներում անվանում են գյուղ, աուլ, ստանիցա, դշլաղ: Գյուղական տարաբնակեցումը ցրված է համարվում, երբ առանձնատները ցրված են ընդարձակ տարածքներում՝ իրարից մի քանի, նույնիսկ տասնյակ կիլոմետր հեռավորության վրա: Այդպիսի բնակավայրեր են ագարակը, ֆերման:

Աշխարհի երկրների մեծ մասում և հատկապես Եվրասիայում գերակշռում է տարաբնակեցման խմբային ձևը: Ցրված ձևը առավելապես տարածված է ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Ավստրալիայում:

Քոչվոր անասնապահության շրջաններում մշտական բնակավայրեր ընդհանրապես չկան:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ է *տարաբնակեցումը*: Որո՞նք են տարաբնակեցման ձևերը:
2. Ի՞նչ է *ուրբանիզացումը*, երբ և ի՞նչ գործոնների շնորհիվ է այն բուռն զարգացում ապրել: Նշե՞ք ուրբանիզացման առանձնահատկությունները զարգացած և զարգացող երկրներում:
3. Որո՞նք են ուրբանիզացման՝ որպես համաշխարհային երևույթի դրսևորման հիմնական ուղղությունները:
4. Ի՞նչ են *քաղաքային ագլոմերացիաները* և *մեգալոպոլիսները*: Թվարկե՞ք աշխարհի խոշորագույն ագլոմերացիաները:
5. Ի՞նչ ցուցանիշներով կարելի է դասակարգել և խմբավորել քաղաքները:
6. Նշե՞ք գյուղական տարաբնակեցման ձևերը և դրանց տարածման շրջանները:

ԴԱՍ 11. ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

1. Օգտագործելով նկ. տվյալները, գնահատե՛ք աշխարհի բնակչության թվի աճն անցյալում, ներկայում և ապագայում:
2. Նկ. տվյալների հիման վրա, պարզե՛ք, թե ինչպե՛ս է աշխարհի բնակչությունը բաշխված ըստ աշխարհամասերի, և որտեղ են բնակչության թվի աճի տեմպերը բարձր:
3. Ի՞նչ կապ կա բնակչության վերարտադրության և բնակչության սեռատարիքային կազմի միջև: Համեմատե՛ք զարգացած և զարգացող երկրների սեռատարիքային բուրգերը:
4. Նկ. հիման վրա պարզե՛ք, թե ինչպե՛ս է փոփոխվում բնակչության խտությունը ա) ըստ ծովի մակարդակից ունեցած բարձրության, բ) ըստ ծովից ունեցած հեռավորության:
5. Որո՞նք են աշխատանքային ռեսուրսների քանակական և որակական ցուցանիշները:
6. Որո՞նք են ռասայի և ազգի հիմնական հատկանիշները: Ի՞նչ կապ կա բնակչության ազգային, լեզվական և կրոնական կազմերի միջև:
7. Ի՞նչ է բնակչության միգրացիան, որո՞նք են դրա հիմնական պատճառները և ուղղությունները:
8. ՀՀ բնակչության թիվը 3,2 մլն է, որից քաղաքներում ապրում է 2,1 մլն-ը: ՀՀ տարածքի մակերեսը կազմում է մոտ 30 հազ.ք.կմ: Հաշվե՛ք՝ ա) ՀՀ բնակչության միջին խտությունը, բ) ՀՀ ուրբանիզացման մակարդակը:
9. Աշխարհի բնակչության թիվը 7 մլրդ է, բնակչության թվի տարեկան աճը՝ 1,1%: Հաշվե՛ք աշխարհի բնակչության տարեկան բացարձակ աճը:

Տեսրեթում լրացրե՛ք աղյուսակը:

հազ. մարդ

Երկրներ	Բնակչության թիվը տարե-սկզբին	Ծնունդների թիվը տարվա ընթացքում	Մահերի թիվը տարվա ընթացքում	Ներգաղթած-ների թիվը	Արտագաղ-թածների թիվը	Բնակչության թիվը տարեվերջին
Ա	10000	200	80	70	10	
Բ	24000	700	400	10	350	
Գ	3200	45	36	15	60	
Դ	60000	600	620	120	10	

ԴԱՍ 12. ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐ: ԲՆԱԿԱՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ ԽՄԲԱՎՈՐՈՒՄԸ

Դուք գիտեք, որ երկրագնդի աշխարհագրական թաղանթը, նրա բնածին ոլորտները՝ քարոլորտը, մթնոլորտը, ջրոլորտը, կենսոլորտը, ստեղծում են այն միջավայրը, որտեղ ձևավորվել և զարգանում է մարդկային հասարակությունը: Այդ միջավայրը կազմող բնական տարրերի մի մասը, օրինակ, Արեգակից և երկրի ընդերքից ստացվող էներգիան, մթնոլորտային տեղումների քանակը, մակերևութային ջուրը, երկրի մակերևույթի բնույթը, օրգանական աշխարհը բնական միջավայրում ստեղծում են այնպիսի պայմաններ, որոնք հնարավորություն են ստեղծում այդ միջավայրում մարդու ապրելու և կենսագործունեության համար: Այդ բոլորը միասին կոչվում են **բնական պայմաններ**:

Մեծ են բնական պայմանների աշխարհագրական տարբերությունները: Կախված բնության տարրերի տարածական տարբերություններից, աշխարհագրական թաղանթի մի հատվածում այդ պայմանները մարդկանց գոյության, առողջության և կենսագործունեության համար կարող են լինել նպաստավոր, մի այլ հատվածում՝ աննպաստ: Բնական պայմանների նպաստավորությունը որոշվում է այն հանգամանքով, թե դրանք ինչքանով են հարմար մարդու կյանքի և տնտեսական գործունեության համար: Եթե տվյալ տարածքի բնական պայմանները՝ գլխավորապես կլիման և մակերևույթի բնույթը, աշխատանքային և ֆինանսական փոքր ծախսումներով տնտեսական գործունեության (հասարակական արտադրության) հնարավորություն են ստեղծում, ապա համարվում են **նպաստավոր (կամ բարենպաստ)**: Օրինակ՝ հասարակածային և արևադարձային խոնավ կլիմայի շրջաններում հողագործ գյուղացիները ոչ մի ծախս չեն կատարում թանկարժեք ոռոգման ցանցի կառուցման համար, քանի որ մթնոլորտային առատ տեղումները բավարար են հողագործության համար: Նրանք նաև ձմռանը դիմակայելու համար (ինչպես օրինակ՝ Հայաստանում) ծախսեր չեն կատարում վառելիքի և տաք հագուստի վրա:

Նշենք մեկ այլ օրինակ. խաղողագործական այն տարածքներում, որտեղ ձմռանը չեն լինում դաժան ցրտեր և, հետևաբար՝ խաղողի վազերի ցրտահարության վտանգ չկա, վազերը աշնանը չեն ծածկում հողի շերտով, իսկ գարնանը, հակառակ կարգով՝ ազատում հողից (ինչպես դա արվում է Արարատյան դաշտում): Այսպիսով՝ ստացվում է, որ որոշ տարածքներում (օրինակ՝ Ֆրանսիայում) խաղողագործության կազմակերպման համար բնական պայմանները ավելի նպաստավոր են, քան՝ Հայաստանի Հանրապետությունում, քանի որ առաջին դեպքում ավելի փոքր է աշխատանքային ծախսերը:

Լեռնային երկրներում երկաթուղու կառուցումը մեծ ծախսեր է պահանջում կապված թունելների, կամուրջների շինարարության հետ, իսկ երբեմն, տեղանքի խիստ մասնատված ռելիեֆի պայմաններում, դրանց կառուցումը նույնիսկ դառնում է անհնարին, մինչդեռ հարթավայրում, առանց լրացուցիչ վերոնշյալ ծախսերի, կարելի է երկաթուղի կառուցել: Ստացվում է, որ լեռնային երկրներում երկաթուղու կառուցման համար բնական պայմանները նվազ նպաստավոր կամ նույնիսկ՝ աննպաստ են, իսկ հարթավայրերում՝ հիմնականում նպաստավոր:

Մարդու գործունեության համար երկրագնդի նպաստավոր և աննպաստ բնական պայմաններ ունեցող հատվածների օրինակներ չափազանց բազմազան են:

Բնական պայմանների նպաստավոր կամ աննպաստ լինելը փոփոխական է և որոշվում է տվյալ պահին հասարակության ունեցած տնտեսական հնարավորություններով (ներուժով): Օրինակ՝ Կենտրոնական Ասիայի անապատները և չոր տափաստանները յուրացվեցին միայն ԽՍՀՄ տեխնիկական հզորության շնորհիվ, երբ կառուցվեցին Իրտիշ-Քարաղանդի (Կարա-

գանդա), ինչպես նաև՝ Գարագուժի (Կարակումի) 1100կմ երկարությամբ ոռոգման և նույնիսկ նավարկելի հզոր ջրանցքները:

Այսպիսով, *բնական պայմանները մարդու շրջակա միջավայրի բնական հանգամանքների ամբողջությունն են, որոնք նպաստում կամ խոչընդոտում են տնտեսական գործունեության կազմակերպմանը:*

Բնական ռեսուրսները նույնպես բնական միջավայրի տարրեր են: Նյութական տեսանկյունից դրանք շատ հաճախ նույն տարրերն են ինչ-որ բնական պայմանները: Եթե մարդու կողմից բնությունից կորզված այդ տարրերն օգտագործվում են տնտեսության մեջ արտադրական նպատակների համար, ապա դրանք համարվում են **բնական ռեսուրս**: Օրինակ, Սևանա լճի ջուրը բնական պայման է մարդկանց հանգստի, ջրաէլեկտրաէներգետիկ արդյունաբերության, ձկնաբուծության համար, քանի որ այդ գործունեությունների ժամանակ բնությունից ջուր չի կորզվում (վերցվում): Իսկ երբ այդ ջուրը հասնում է Արարատյան հարթավայրի դաշտերն ու այգիները և օգտագործվում ոռոգման համար, այսինքն կորզվում բնությունից՝ դառնում է բնական ռեսուրս: Նույն կերպ, անտառներն ու կենդանիները զբոսաշրջության (էկոտուրիզմի) կազմակերպման համար բնական պայման են, իսկ դրա տարածքում ապրող տեղաբնիկների համար՝ բնական ռեսուրս (Օրինակ՝ Պերուի բնակչության օգտագործած մսի 85%-ը վայրի կենդանիների միսն է): Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ *բնական ռեսուրս են կոչվում բնական միջավայրի այն տարրերը, որոնք տվյալ ժամանակաշրջանում մարդկանց կողմից կարող են օգտագործվել արտադրության ու սպառման համար և ունեն տնտեսական արժեք:*

Բնական պայմանների և ռեսուրսների մյուս տարբերությունն այն է, որ գոյության բնական պայմանները մշտապես եղել են և այժմ էլ մնում են նույնը և էական փոփոխություններ չեն կրում, մինչդեռ՝ բնական ռեսուրսների քանակը և տեսականին փոխվել է հասարակության առաջընթացի, գիտության ու տեխնոլոգիաների զարգացմանը զուգընթաց: Ռեսուրսների որոշ տեսակներ կարող են սպառվել, օրինակ՝ նավթի, բնական գազի, այլ հանքային հանածոների պաշարները: Դրան հակառակ՝ կարող են հայտնագործվել և օգտագործվել բնական նոր նյութերի և էներգիայի նոր տեսակներ, որոնք նախկինում անհայտ են եղել կամ համարվել են օգտագործման համար ոչ պիտանի: Օրինակ. մինչև այն ժամանակները, երբ մարդկանց հայտնի չէին ալյումինի, պլատինի և այլ մետաղների օգտակար հատկությունները, դրանք պարունակող ապարները (միներալներ) համարվում էին մարդկանց համար ոչ պետքական բնության տարրեր և իրենցից որևէ արժեք չէին ներկայացնում: Մի այլ օրինակ. ցած հոսող ջրի էներգիան այն ժամանակ դարձավ էլեկտրաէներգիայի ստացման համար բնական ռեսուրս, երբ գիտության ու տեխնիկայի զարգացման շնորհիվ հայտնագործվեց էլեկտրական էներգիա արտադրող մեքենան և հնարավոր դարձավ կառուցել էլեկտրակայաններ՝ հոսող ջրի մեխանիկական էներգիան վերածելով էլեկտրականի:

Ներկայումս մարդկությանը հայտնի բնական ռեսուրսների տեսակներն արդեն հաշվվում են հազարներով: Դրանք դասակարգվում են ըստ տարբեր հատկանիշների:

Ըստ բնական ռեսուրսների նկատմամբ մարդկանց պահանջարկի առանձնացվում են՝

- մարդկանց կենսական անհրաժեշտության ռեսուրսները: Օրինակ՝ օդը և ջուրը, որոնք ուղղակի պայմանավորում են մարդու կյանքը,
- արտադրական նշանակության բնական ռեսուրսները, այսինքն արտադրության մեջ որպես հումք կամ վառելիք օգտագործվող ռեսուրսները: Դրանք են օրինակ՝ նավթը, մետաղների հանքաքարը, կրաքարը և այլն:
- մարդկանց համար առողջարարական-կազդուրիչ, հոգևոր, գեղագիտական գրավչություն

ունեցող ռեսուրսները (հանքային բուժիչ ջրեր, լողափեր, բնության հուշարձաններ և այլն):

Տարածված է նաև բնական ռեսուրսների դասակարգումն ըստ սպառման և վերականգնման հատկանիշի, որի համաձայն առանձնացնում են **չսպառվող** և **սպառվող** (վերականգնվող և չվերականգնվող) **ռեսուրսներ**:

Չսպառվող են բոլոր այն ռեսուրսները, որոնք մշտապես համալրվում են արեգակից և երկրի ընդերքից (արեգակնային, քամու, մակընթացության, երկրաջերմային էներգիաները):

Վերականգնվող են կենսաբանական (բուսական և կենդանական) ռեսուրսները: Այս ռեսուրսները վերականգնվում են միայն փոքր չափով սպառվելու պայմաններում: Եթե, օրինակ, որևէ տարածքում անտառն ամբողջությամբ հատենք, ապա բնության մյուս տարրերի ու երևույթների՝ հողերի, միկրոկլիմայի, օրգանական աշխարհի հետ այնպիսի անշրջելի փոփոխություններ տեղի կունենան, որ նույնիսկ անհնար կդառնա անտառի վերականգնումը:

Սպառվող և չվերականգնվող են բոլոր տեսակի հանքային ռեսուրսները:

Ըստ առաջացման (ծագման) բնույթի՝ առանձնացվում են հանքային, հողային, կենսաբանական (բուսական և կենդանական), ինչպես նաև հանգստի (ռեկրեացիոն) ռեսուրսներ:

Հատուկ տիպի ռեսուրս է հողը, որն ըստ էության վերականգնվող ռեսուրս է: Բայց այդ վերականգնումը չափազանց դանդաղ է ընթանում: Ընդամենը 1 սմ հաստության շերտի գոյացման համար երբեմն պահանջվում են հարյուրավոր տարիներ:

Հողն է, որ անհրաժեշտ նախադրյալ է կենսոլորտի գոյության ու զարգացման և մարդկությանը սնունդ ապահովող գյուղատնտեսության զարգացման համար: Մշակովի հողերը տալիս են մարդկությանը անհրաժեշտ սննդամթերքի 88 %-ը, որպես արոտավայրեր օգտագործվող հողերը՝ 10 %-ը, իսկ մնացած 2%-ը՝ բաժին է ընկնում անտառներին:

Գյուղատնտեսության զարգացման անհրաժեշտ նախադրյալ են բույսերի աճն ու զարգացումն ապահովող կլիմայական պայմանները (ջերմության քանակն ու տարեկան ընթացքը, տեղումների քանակը, դրա սեզոնային բաշխումը): Կլիմայական պայմաններով են որոշվում տարբեր մշակաբույսերի տարածման սահմանները:

Ռեսուրսաապահովվածություն: Հանքային ռեսուրսների սպառման վտանգը մասնագետներին ստիպում է պարբերաբար գնահատել դրանց արդեն օգտագործված և դեռևս պահպանվող չափերը ինչպես որևէ երկրում, այնպես էլ՝ ընդհանրապես աշխարհում: Երկրների, տարածաշրջանի կամ ընդհանրապես ամբողջ աշխարհի սպառվող ռեսուրսի տվյալ տեսակի ապահովվածությունը գնահատելու նպատակով օգտվում են **ռեսուրսաապահովվածության ցուցանիշից**: Այն հաշվում են երկու եղանակով.

1. Երկրում (տարածաշրջանում, աշխարհում) ռեսուրսի տվյալ տեսակի հաշվարկված (հետախուզված, չափված) պաշարները բաժանում են բնակչության թվին, ստանալով, թե մեկ շնչին միջին հաշվով տվյալ ռեսուրսից ինչքան է հասնում.

$$R_{\text{շնչ}} = \frac{\text{Պաշարներ}}{\text{Բնակչություն}} \quad (\text{տ/մարդ})$$

2. Երկրում (տարածաշրջանում, աշխարհում) ռեսուրսի տվյալ տեսակի հաշվարկված (հետախուզված, չափված) պաշարները բաժանում են տվյալ պահին շահագործվող (արդյունահանվող) պաշարների տարեկան քանակին (ծավալին), ստանալով, թե քանի տարի կբավարարի տվյալ ռեսուրսը, եթե շարունակվի սպառվել ներկա ծավալով:

$$N_{2^{52}} = \frac{\text{Պաշարներ}}{\text{Արդյունահանում}} \quad (\text{տարիներ})$$

Օրինակ՝ ուրանի հետախուզված պաշարները կազմում են 2.4 մլն տ, իսկ ատոմակայանների պահանջարկը՝ շուրջ 60 հազ. տ: Ռեսուրսաապահովվածությունը արդյունահանման տարեկան չափը չփոխվելու դեպքում կլինի 60 տարի:

Հանքային, հատկապես վառելիքային, ռեսուրսների մի քանի տասնամյակում սպառման հեռանկարը այնքան էլ վտանգավոր չէ, որովհետև ցամաքում և հատկապես օվկիանոսի հատակում անընդհատ հայտնաբերվում են նոր հանքավայրեր:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բացատրե՞ք ի՞նչ է բնական պայմանը, ի՞նչ է բնական ռեսուրսը: Ինչպե՞ս են դրանք միմյանցից սահմանազատվում:
2. Բնական ռեսուրսները դասակարգե՞ք ըստ բնական ռեսուրսների նկատմամբ մարդկանց պահանջարկի խմբերի:
3. Խմբային աշխատանքի միջոցով կազմե՞ք աղյուսակ՝ ըստ բնական ռեսուրսների սպառման և վերականգնման հատկանիշի, առանձնացնելով ռեսուրսների համապատասխան խմբերը և նշելով յուրաքանչյուր խմբի մեջ մտնող ռեսուրսների տեսակներ:
4. Ինչո՞ւ են բնական ռեսուրսների տեսականին և քանակը փոփոխվում մարդկության զարգացման ընթացքում: Ցույց տվե՞ք օրինակներով:
5. Ի՞նչ է ռեսուրսաապահովվածությունը: Ինչպե՞ս է հաշվարկվում ռեսուրսաապահովվածության ցուցանիշը:
6. Երկիրն ունի 200մլն տ պղնձի պաշարներ, որից տարեկան արդյունահանման ծավալը կազմում է 2.5 մլն տոննա: Երկրի բնակչությունը կազմում է 4մլն մարդ: Որոշե՞ք երկրի պղնձի պաշարներով ապահովվածությունը:

Նկարներ

Շահագործվող բաց հանք

Անտառահատումը Ամազոնիայում

ԴԱՍ 13. ԱՇԽԱՐՀԻ ԲՆԱԿԱՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ

Դուք արդեն գիտեք, որ երկրագնդի վրա բնության տարրերն ու երևույթները տեղաբաշխված են անհավասարաչափ: Երկրի մակերևույթի ջերմությունը և խոնավությունը հասարակածից դեպի բևեռներ, իսկ լեռներում՝ ստորոտից գագաթ օրինաչափորեն փոփոխվում են: Այդ փոփոխությունների շնորհիվ փոփոխվում են հողերի տիպերը: Անտառները հիմնականում աճում են հասարակածային և բարեխառն լայնություններում և այլն: Երկրաբանական գործոններով պայմանավորված՝ նավթի և գազի ռեսուրսների մեծ մասը կուտակվել է պլատֆորմների հիմքերի եզրային գոգավոր տեղամասերում, իսկ հին և նոր գետսինկլինալներում են ընկած մետաղների օգտակար հանածոների մեծաքանակ պաշարներ:

Մենք արդեն գիտենք, որ մարդկությունը գոյություն ունի և զարգանում է բնության հետ մշտապես հարաբերությունների մեջ գտնվելով և ըստ այդմ կազմակերպում է իր կյանքը, հարմարվում է այդ պայմաններին:

Այժմ ներկայացնենք բնական ռեսուրսների առանձին տեսակների **տեղաբաշխումն աշխարհում ու դրանցով մարդկության ապահովվածության մակարդակը:**

Հողային ռեսուրսներ: Հողային ռեսուրսներ չափվում են իրենց զբաղեցրած մակերեսով: Դա մոտավորապես այնքան է, ինչքան մեր մոլորակի ցամաքային մակերեսն է, (չհաշված սառցապատ Անտարկտիդան ու Գրենլանդիան և բարձր լեռների մերձգագաթային տարածությունները): **Դա աշխարհի հողային ֆոնդն է, որը կազմում է 13.1 մլրդ. հա:** Հողային ֆոնդի գլխավոր օրգտագործողը գյուղատնտեսությունն է: Նրա կողմից օգտագործվող հողերը հայտնի են **գյուղատնտեսական նշանակության հողեր կամ գյուղատնտեսական հանդակներ** անունով: Գյուղատնտեսական նշանակության հողեր են վարելահողերը, բազմամյա տնկարկների (այգիների) զբաղեցրած տարածությունները (դրանք միասին **մշակովի հողերն են**), արոտներն ու խոտհարքները:

Գյուղատնտեսական նշանակության հողերի թե՛ ընդհանուր մակերեսը և թե՛ կառուցվածքը անփոփոխ չեն: Մարդը մի կողմից ընդարձակում է դրանք. յուրացնելով ոչ գյուղատնտեսական հանդակները՝ հատելով անտառները, չորացնելով ճահիճները, ոռոգելով անապատները: Միայն XX դարում երկրագնդի վարելահողերի ընդհանուր տարածությունը գրեթե կրկնապատկվել է:

Մյուս կողմից, մարդու ոչ խելամիտ գործունեության հետևանքով տեղի է ունենում գյուղատնտեսական հողերի քայքայում ու աղքատացում: Ուժեղանում է հողաձածկույթի քայքայումը (հողերի էրոզիան), ջրովի ընդարձակ տարածություններն աղակալվում են, միլիոնավոր հեկտար պիտանի հողեր դրվում են շինարարության տակ: Այս ամենի արդյունքում գյուղատնտեսական նշանակության հողերի մակերեսը կազմում է աշխարհի հողային ֆոնդի ընդամենը 30%-ը:

Հողային ռեսուրսներով մարդկության **ապահովվածությունը**, չափվում է մեկ բնակչին հասնող հեկտարների թվով: Եթե անցյալ դարի կեսերին այդ ցուցանիշը հավասար էր 0,5 հա, ապա XXI դարասկզբին՝ կրկնակի անգամ պակաս՝ 0,3 հա: Կան երկրներ (Ճապոնիա, Եգիպտոս), որտեղ վարելահողերով ապահովվածությունը համաշխարհային միջին ցուցանիշից մի քանի անգամ ցածր է: (Այն ցածր է նաև Հայաստանի Հանրապետությունում՝ ընդամենը 0,14 հա): Կան նաև այնպիսիները, որտեղ այդ ցուցանիշը ավելի է տասնյակ անգամ, օրինակ Ավստրալիայում (3.0 հա):

Հանքային ռեսուրսներ: Հանքային ռեսուրսները՝ դրանք, այլ անունով, **օգտակար հանածոներն** են, որոնք կուտակված են աշխարհագրական թաղանթի քարոլորտում: Մարդը

դրանք արդյունահանում և օգտագործում է արդյունաբերության մեջ ու շինարարության մեջ օգտագործելու նպատակով:

Ընդունված է հանքային ռեսուրսները ըստ կիրառության բաժանել 3 խմբի՝ վառելիքաէներգետիկական, մետաղային և ոչ մետաղային: Ամենաշատ արդյունահանվում և վերամշակվում են մետաղներ պարունակող ապարները, այսինքն **մետաղային օգտակար հանածոները**: Մետաղածուլական գործարաններում դրանցից ստանում են սև մետաղներ (թուջ, պողպատ), գունավոր մետաղներ (օրինակ՝ պղինձ, ալյումին, կապար, մոլիբդեն), ազնիվ մետաղներ (ոսկի, արծաթ, պլատին):

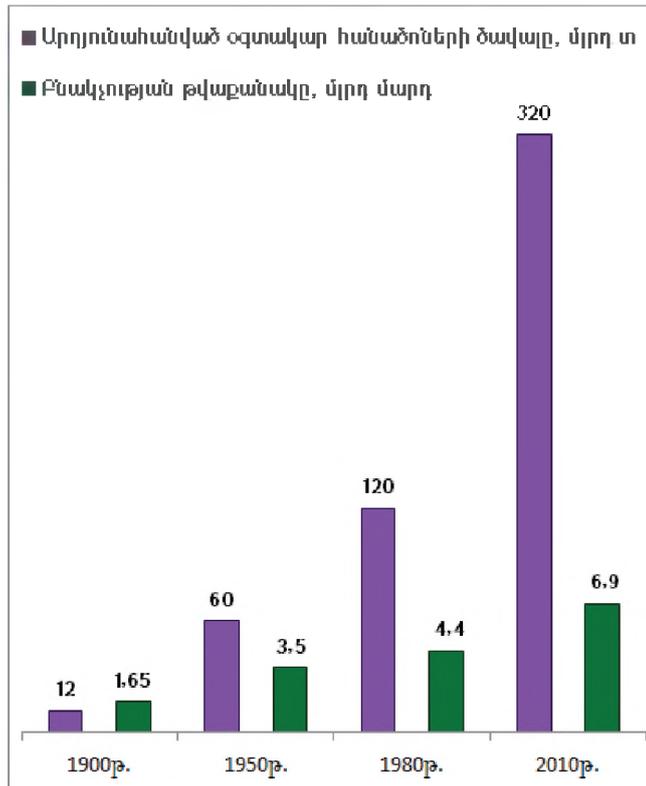
Հանքային ռեսուրսների կազմում առանձին խումբ են կազմում քիմիական հումք հանդիսացող օգտակար հանածոները: Քիմիական արդյունաբերության մեջ օգտագործում են ֆոսֆոր, կալիումական աղեր պարունակող հանքատեսակները, կերակրի աղը, ծծումբը (հիշեք, որ արդյունաբերության այս ճյուղում որպես հումք օգտագործում են նաև նավթ, բնական գազ, մետաղածուլության թափոններ և այլն):

Առանձին խումբ են կազմում նաև բնական շինանյութերը: Դրանցից են տուֆը, բազալտը, գրանիտը, կրաքարը, մարմարը, շինարարական ավազը, խիճը և ուրիշ այլ հանքատեսակներ:

Մարդկության ապահովվածությունը հանքային ռեսուրսների տարբեր տեսակներով տարբեր է: Ողջ մարդկությունը, ամբողջությամբ վերցրած, լավ է ապահովված ածխով, շինանյութերով, քիմիական հումքով: Բայց ընդհանուր առմամբ հանքային ռեսուրսների արդյունահանման տեմպերը բազմիցս գերազանցում են աշխարհի բնակչության աճի տեմպերին:

Նավթի հետախուզված պաշարները գնահատվում են մոտ 150 մլրդ տ, որի մոտ 65%-ը բաժին է ընկնում Պարսից ծոցի ավազանին: Բնական գազի պաշարների տեղաբաշխումը հիմնականում համապատասխանում է նավթի պաշարների տեղաբաշխմանը, որի հիման վրա էլ առանձնացվում են նավթագազաբեր շրջանները: Մետաղային օգտակար հանածոների առաջացման երկրաբանական պայմանները այնքան բազմազան են, որ դրանց հանքավայրերի տարածման աշխարհագրությունը չափազանց ընդգրկուն է: Սակայն երկրագնդի վրա երբեմն առանձնանում են առանձին մետաղների կամ դրանց խմբերի կուտակման տարածքներ, որոնց անվանում են **մետաղային գոտիներ**: Այդպիսիներից են, օրինակ անագի գոտին Հարավարևելյան և Հարավային Ասիայում և ոսկու գոտին՝ Հարավային և Արևելյան Աֆրիկայում:

Գիտնականների կանխատեսումներով, եթե նոր հանքավայրեր չհայտնաբերվեն և հայտնաբերված հանքավայրերն էլ շահագործվեն ներկայիս տեմպերով, ապա, օրինակ, նավթի պաշարները կբավարարեն ևս 40, գազի պաշարները 70, իսկ գունավոր մետաղներինը 100 տարի: Դա աշխարհի միջինացված թվերն են: Մինչդեռ պետությունների ապահովվածության միջին թվերը մեծապես տարբերվում են իրարից: Պետություններ կան, որ հարուստ են, օրինակ նավթով ու գազով, բայց բոլորովին զուրկ են մետաղային ռեսուրսներից, և հակառակը: Կան երկրներ, որոնք ունեն հարուստ մետաղային ու ոչ մետաղային հանքային ռեսուրսներ, բայց չափազանց աղքատ են վառելիքաէներգետիկ ռեսուրսներով: Կան նաև հին արդյունաբերական որոշ շրջաններ, որտեղ օգտակար հանածոների նախկին հարուստ պաշարները վաղուց արդեն սպառվել են (Օրինակ՝ Մեծ Բրիտանիայում և Ֆրանսիայում երկաթի հանքաքարի պաշարները):

Նկ. 1 Օգտակար հանածոների արդյունահանման ծավալը 1950-2010 թվականներին (մլրդ. տ):

Ջրային ռեսուրսներ: Երկրագունդը ընդհանուր առմամբ ջրային ռեսուրսներով ապահովված է: Հիշենք, որ Համաշխարհային օվկիանոսը ծովերով հանդերձ զբաղեցնում է մեր մոլորակի մակերեսի 71 % (361 մլն քվմ), բայց այդ ռեսուրսների հիմնական մասը (մոտ 98%) ծովի աղի ջրերն են, որոնք պիտանի չեն ոչ միայն խմելու, այլև կենցաղում և արտադրության մեջ օգտագործելու համար:

Երկրագնդի ջրային ռեսուրսների միայն 2.5 %-ն են անուշահամ ջրեր: Դրանցից էլ միայն մոտ 1%-ն է վերականգնվող (ամեն տարի համալրվող ջուրը), որը և մենք հնարավորություն ունենք օգտագործել: Դա մթնոլորտային տեղումների ջրային ռեսուրսներն են, որոնք թափվելով Երկրի մակերևույթին, առաջացնում են գետային հոսք: Այդ հոսքը տարեկան կազմում է ոչ ավելի, քան 45 հազ. կմ³, այսինքն երկրագնդի վրա կուտակված անուշահամ ջրի ընդամենը 0,16%-ը: Թվում է, թե դա քիչ չէ, քանի որ տասնապատիկ անգամ գերազանցում է մարդկության ներկա պահանջարկը: Բայց օգտագործման համար մատչելի ջրային ռեսուրսները տեղաբաշխված են խիստ անհամաչափ: Հատկապես անապատային, կիսաանապատային ու տափաստանային աշխարհագրական զոնաներում գտնվող շատ երկրներ անուշահամ ջրի սուր պակաս են զգում: Դրան հակառակ, երկրագնդի խոնավ կլիմայական պայմաններ ունեցող տարածքներում դիտվում է ջրի հսկայական ավելցուկ:

Ջրային ռեսուրսների կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ երկրագնդի վրա ջրի շրջապտույտի շնորհիվ ջրի քանակը մշտապես վերականգնվում է, այսինքն ջուրը **քանակապես** չի սպառվում: Բայց մարդն իր գործունեության ընթացքում փոխում է ջրի որակը. աղտոտում է գետերի, լճերի ջուրը՝ դարձնելով օգտագործման համար ոչ պիտանի: Այլ կերպ ասած տեղի է ունենում **ջրային ռեսուրսների որակական սպառում**: Քաղցրահամ ջրի որակական սպառումը սրվում է սրընթաց մեծացող արտադրության ծավալների և բնակչության թվաքանակի ավելացման հետևանքով: Մարդկության 1/3-ն օգտագործում է խմելու անորակ ջուր, 1/3-ն

սպառում է անբավարար քանակությամբ ջուր և միայն 1/3-ն է օգտագործում լավորակ և բավարար քանակությամբ ջուր:

Կենսաբանական ռեսուրսներ: Բնական ռեսուրսների շարքում առանձնահատուկ տեղ ունեն կենսաբանական ռեսուրսները: Դրանք բույսերը, կենդանիներն ու սնկերն են, որոնք միասին կազմում են երկրագնդի **կենսազանգվածը**, ընդ որում միայն բույսերին բաժին է ընկնում կենսազանգվածի 98%-ը: Նախկինում, որսորդության ու հավաքչության ժամանակաշրջանում, մարդն իր գոյությունը պահպանում էր բացառապես դրանց շնորհիվ: Այժմ մարդը գյուղատնտեսական բույսեր մշակելու և կենդանիներ պահելու միջոցով ինքն է ստեղծում պահանջվող պարենամթերքը: Բայց դա չի նշանակում, թե բնական կենսաբանական ռեսուրսները կորցրել են իրենց նշանակությունը: Մարդն այսօր էլ դրա կարիքն ունի և մեծապես օգտվում է ինչպես վայրի բուսականությունից, այնպես էլ կենդանական աշխարհից:

Վայրի բույսերն ու կենդանիները, որոնք մարդն օգտագործում է իր կենցաղում և տնտեսության մեջ, չափազանց բազմատեսակ են: Յամաքում կենսաբանական ռեսուրսի կարևոր տարատեսակ են աշխարհի **անտառային ռեսուրսները**: Անտառները զբաղեցնում են երկրագնդի ցամաքային մակերեսի 26%-ը: Սա միջինացված ցուցանիշն է: Իրականում անտառը բաշխված է խիստ անհամաչափ: Համաշխարհային անտառային ռեսուրսները հիմնականում տարածվում են հասարակածային, խոնավ արևադարձային ու մերձարևադարձային կլիմայի ձևավորման շրջաններում, ինչպես նաև հյուսիսային կիսագնդի բարեխառն գոտում:

Վերջին 200 տարվա ընթացքում փայտանյութի չափազանց մեծ ծավալներով մթերման, ինչպես նաև անտառների տարածքի հողերը գյուղատնտեսական նպատակներով օգտագործելու հետևանքով երկրագնդի անտառների տարածությունը կրճատվել է առնվազն կրկնակի չափով: Հատկապես արագ կրճատվում են հասարակածային անտառները: Դրա գլխավոր պատճառը զանգվածային անտառահատումներն են:

Անտառների զանգվածային ոչնչացումը, փայտանյութի ռեսուրսային անբավարարությունից բացի, կարող է հանգեցնել նաև էկոլոգիական աղետի ամբողջ աշխարհում, այսինքն երկրագնդի բնական պայմանները կփոփոխվեն այն աստիճան, որ մարդկանց առողջության համար կդառնան վնասակար:

Համաշխարհային օվկիանոսի ռեսուրսները: Համաշխարհային օվկիանոսը մարդու համար, ոչ միայն կենսաբանական, այլև շատ հանքային ռեսուրսների կարևոր շտեմարան է: Այժմ արդեն մարդկության կողմից օգտագործվող կենդանական պարենի գրեթե 20%-ը ստացվում է օվկիանոսից:

Օվկիանոսի հատակի հարուստ հանքային ռեսուրսներից ներկայումս օգտագործվում են գլխավորապես նավթն ու բնական գազը: Աշխարհում արդյունահանվող նավթի և բնական գազի գրեթե կեսը ստացվում է ծովի հատակի հանքավայրերից:

Էներգիայի անսպառ աղբյուր են օվկիանոսային մակընթացությունն ու տեղատվությունը, ալեկոծումը, ծովային հոսանքները: Սակայն դրանց օգտագործման ուղղությամբ միայն առաջին քայլերն են արվում:

Ռեկրեացիոն ռեսուրսներ: Բնական ռեսուրսների հատուկ խմբի մեջ են միավորում մարդկանց հանգստի կազմակերպման, ուժերի վերականգնման համար օգտագործվող բնության տարրերն ու երևույթները: Դրանք ընդունված է անվանել **ռեկրեացիոն ռեսուրսներ**: Ռեկրեացիոն ռեսուրսներ են մարդկանց վրա բարերար ազդեցություն ունեցող տեղանքի ռելիեֆը, կլիման, բուսականությունը, ջրային ավազանները, ծովափերը, հանքային աղբյուրները, լեռնային լանդշաֆտները:

Բնական ռեկրեացիոն ռեսուրսներից բացի կան նաև պատմաճարտարապետական հուշարձաններ, որոնք կոչվում են մարդածին ռեկրեացիոն ռեսուրսներ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՞ք հողային ռեսուրսներով մարդկության ապահովվածության ցուցանիշները: Ինչո՞ւ են գյուղատնտեսական նշանակության հողերը զբաղեցնում ցամաքի ոչ մեծ տարածք:
2. Որքա՞ն են կազմում համաշխարհային ջրային ռեսուրսները: Նշե՞ք ջրային ռեսուրսների որակական սպառման հետ կապված վտանգները:
3. Ի՞նչ նշանակություն ունեն կենսաբանական ռեսուրսները մարդկության կենսագործունեության համար: Համեմատե՞ք հանքային ռեսուրսների հետ:
4. Որո՞նք են ռեկրեացիոն ռեսուրսները: Նշե՞ք ձեր բնակավայրի շրջակա տարածքում գտնվող ռեկրեացիոն ռեսուրսները:
5. Օգտվելով նկ. 1-ի դիագրամից՝ հաշվարկե՞ք 1980 և 2010 թվականների դրությամբ մեկ շնչին բաժին ընկնող օգտակար հանածոների ծավալները և ստացված արդյունքները համեմատե՞ք:

ԴԱՍ 14. ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Զարգացման փուլերը եվ մակարդակը

Մարդու տնտեսական գործունեությունն այժմ բազմաբնույթ է, այսինքն՝ ներառում է մի շարք բնագավառներ: Տնտեսական գործունեության գերնպատակը մարդկանց նյութական և հոգևոր պահանջմունքների բավարարումն է:

Յուրաքանչյուր երկրում դարերի ընթացքում (պատմականորեն) ձևավորվում է մարդկանց գործունեության բնագավառների յուրահատուկ համակարգ («հավաքածու»), որը պայմանավորված է տվյալ երկրի բնական պայմաններով ու ռեսուրսներով, ինչպես նաև աշխարհագրական դիրքով, աշխատանքային ռեսուրսների մասնագիտական հմտություններով և այլ գործոններով:

Տվյալ երկրում մարդկային գործունեության բնագավառների պատմականորեն ձևավորված համակարգը կոչվում է ազգային տնտեսություն:

Ժամանակի ընթացքում ազգային տնտեսությունները կրում են *և՛ քանակական, և՛ որակական* փոփոխություններ: **Քանակական փոփոխությունը** երկրի արտադրության և ծառայությունների ծավալի մեծացումը կամ փոքրացումն է, իսկ **որակական փոփոխությունը** տնտեսության ճյուղային կառուցվածքի փոփոխությունն է, այսինքն՝ առանձին ճյուղերի մասնաբաժինների փոփոխությունը՝ դրանցից յուրաքանչյուրի աճի արագացման կամ դանդաղեցման հետևանքով, ինչպես նաև՝ կառուցվածքի բարդացումը՝ նոր ճյուղերի ձևավորման հետևանքով: Փոփոխությունների գործընթացը տարբեր երկրներում ընթանում է տարբեր արագությամբ, և այդ պատճառով աշխարհի բոլոր երկրների ազգային տնտեսությունները հայտնվում են «տնտեսական հասունության» զանազան աստիճաններում՝ **փուլերում**:

Ամենավաղ ժամանակներում բոլոր երկրների տնտեսության հիմքը **գյուղատնտեսությունն** էր: Երկրի տնտեսական (հասարակական) զարգացման այդ փուլն անվանվում է **գյուղատնտեսական (ագրարային)**, իսկ արդյունաբերության առնչությամբ՝ **մինչարդյունաբերական**:

Թեպետ ներկայումս աշխարհի երկրների մեծ մասն արդեն թևակոխել է տնտեսական զարգացման բարձր փուլեր, բայց կան երկրներ, որոնց տնտեսությունը դեռևս մինչարդյունաբերական փուլում է: Դրանք նախկին գաղութային այն երկրներն են, որոնք չունեն արդյունաբերական բուռն զարգացման հնարավորություններ: Այդ երկրների համախառն ազգային եկամտի՝ մեջ մեծ է գյուղատնտեսության բաժինը՝ կազմելով 30–45%, իսկ Սոմալիում՝ նույնիսկ 65% (գծապատկեր 20):

Տնտեսական զարգացման միջին մակարդակն **արդյունաբերական**՝ ինդուստրիալ փուլն է, որը բնորոշ է որոշ զարգացած երկրների (օրինակ՝ Բրազիլիային), ինչպես նաև՝ նախկին սոցիալիստական (անցումային տնտեսությամբ) երկրներին: Դրանց տնտեսության առաջատար ճյուղը *մշակող արդյունաբերությունն* է (գծապատկեր 20):

Վերջին տասնամյակներում արդյունաբերական երկրների թիվն աստիճանաբար ավելանում է²:

Տնտեսական զարգացման ամենաբարձր աստիճանի վրա են **հետարդյունաբերական երկրները**: Այդ երկրներում արդյունաբերությունն ու գյուղատնտեսությունն առավել չափով են մեքենայացված, ավտոմատացված, էլեկտրոնացված, ինչի հետևանքով ազատված աշխատուժն իր ներդրումն է գտնում *սպասարկման ոլորտում*: **Համախառն ներքին արդյունքի** (ՀՆԱ) մեջ

1 Համախառն ազգային եկամուտը՝ ՀԱԵ, բնակչության սպառած ապրանքների ու ծառայությունների արժեքն է (առանց հումքի, նյութերի, վառելիքի ծախսերի):

2 Որոշ ժամանակ առաջ այդ երկրներին ավելացել են «նոր ինդուստրիալ երկրներ» (Կորեայի Հանրապետությունը, Հոնկոնգը, Թայվանը և Սինգապուրը), իսկ վերջերս նաև՝ «երկրորդ սերնդի» կամ «երկրորդ ալիքի» նոր ինդուստրիալ երկրները (օրինակ՝ Բրազիլիան, Մեքսիկան, Մալայզիան, Թուրքիան):

սպասարկման ոլորտի ճյուղերի բաժինը հասնում և նույնիսկ գերազանցում է 50%-ը:

Հետարդյունաբերական երկրների արդյունաբերության մեջ գերակշռում է *մշակող*, հատկապես **գիտատեխնիկական առաջընթաց** ապահովող ճյուղերի՝ էլեկտրոնային և ավիահրթիռատիեզերական մեքենաշինության, ատոմային էներգիայի, քիմիական համալիրի նորագույն ճյուղերի բաժինը:

Ազգային տնտեսությունների զարգացման մակարդակը

Ավանդաբար ընդունված է եղել երկրի տնտեսական զարգացման մակարդակը բնութագրող համընդհանուր ցուցանիշ համարել բնակչության մեկ շնչին հասնող տարեկան **համախառն ներքին արդյունքը** (ՀՆԱ): Սակայն ներկայումս այդ ցուցանիշն այլևս համակողմանիորեն չի արտահայտում երկրի ընդհանուր զարգացման մակարդակը, քանի որ վերջին տասնամյակներում նավթ արտահանող որոշ երկրներում ՀՆԱ-ն գերազանցել է իրականում զարգացած երկրներինը: Չնայած այս փաստին՝ ամենևին չի կարելի դրանից հետևություն անել, թե իբր օրինակ՝ Քաթարն ավելի զարգացած երկիր է, քան Ֆրանսիան, Իտալիան կամ Իսպանիան: Մեկ շնչի հաշվով մեծ ՀՆԱ-ն Քաթարում ստացվում է նավթային պաշարների շահագործման շնորհիվ, որոնք բնության «ընծա» են և ոչ թե իրական զարգացման արդյունք հանդիսացող այնպիսի ճյուղերում, ինչպիսիք են, օրինակ՝ ավտոմոբիլաշինությունն ու ինքնաթիռաշինությունը Ֆրանսիայում:

Այժմ երկրների ընդհանուր զարգացման մակարդակի գնահատման ցուցանիշում մարդկանց **ֆինանսական բարեկեցության** հետ միաժամանակ հաշվարկում են նաև նրանց **կյանքի տևողությունը** և **գրագիտության աստիճանը** («կյանքի որակը»): Այդ բոլոր ցուցանիշները բնութագրում են *մարդկային զարգացման համաթիվը*: Այս առումով աշխարհի ամենազարգացած երկրներից են Նորվեգիան, Շվեդիան, Ավստրալիան: Հայաստանի Հանրապետությունը վերջին տարիներին 80-րդ տեղում է:

Տնտեսության ճյուղային և տարածքային կառուցվածքը

Ազգային, առավել ևս՝ համաշխարհային տնտեսությունը բարդ համակարգ է, որը կարելի է ուսումնասիրել ճյուղային, սոցիալական, տարածքային կամ տեխնոլոգիական կառուցվածքի տեսանկյունից: Տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրության համար առավել հետաքրքիր է **տնտեսության ճյուղային և տարածքային կառուցվածքի** ուսումնասիրությունը:

Տնտեսության ճյուղային կառուցվածքը

Նկատի ունենալով երկրի համախառն արտադրանքի և ազգային եկամտի ստեղծման գործում տնտեսության ճյուղերի ունեցած դերը (մասնակցությունը)¹ առանձնացվում են **նյութական արտադրության ոլորտի և ոչ արտադրական ոլորտի** ճյուղերը¹:

Արդյունաբերություն
Գյուղատնտեսություն
Տրանսպորտ (բեռնատար)
Կապ
Շինարարություն

Ծանր թեթև և սննդի
Բուսաբուծություն
Անասնապահություն
Ցամաքային
Ջրային
Օդային

Գծապատկեր 21

Նյութական արտադրության ոլորտի կառուցվածքը:

Նյութական արտադրության ոլորտում ներգրավվում են այն ճյուղերը, որոնց գործունեության արդյունքը *նյութական* է (օրինակ՝ մեքենա, կոշիկ, ցորեն և այլն): Նյութական արտադրության ոլորտի ճյուղերն են արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, բեռնատար տրանսպորտը, շինարարությունը, արդյունաբերությանը սպասարկող կապը (արդյունաբերական կապը) (գծապատկեր 21):

Ոչ արտադրական ոլորտի ճյուղերի գործունեության արդյունքը բնակչությանը մատուցվող բազմաբնույթ *ծառայություններն* են: Այդ ծառայություններից են բնակչությանը սպասարկող կապը, ուղևորատար տրանսպորտը, առողջապահությունը, կրթությունը, սոցիալական ապահովությունը, մշակույթը, գիտությունը, կառավարումը և համանման այլ գործունեություններ:

Տնտեսության տարածքային կառուցվածքը

Ազգային (նաև համաշխարհային) տնտեսությունը համակողմանիորեն բնութագրելու համար բավարար չէ միայն *ճյուղային կառուցվածքի* ուսումնասիրությունը: Դրա հետ մեկտեղ՝ անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նաև տնտեսության **տարածքային կառուցվածքը**: Վերջինս մեկ ամբողջություն հանդիսացող տնտեսության բաժանումն է փոխադարձաբար միմյանց հետ կապված մասնագիտացված տարածքային մասերի: Դրանցից են տնտեսական շրջաններն ու տնտեսական գոտիները, արդյունաբերական շրջանները, քաղաքային ագլոմերացիաները, տրանսպորտային հիմնական մայրուղիները, բնակչության հանգստի և զբոսաշրջության գոտիները:

¹ Տնտեսական գործունեության ճյուղերի վերը նշված *երկանդամ բաժանումից* բացի՝ երբեմն կատարվում է նաև *եռանդամ բաժանում*: Տնտեսության ճյուղերը խմբավորում են երեք սեկտորում (հատվածում): Առաջնային սեկտորում բնութային առաջնային նյութերի ստացմամբ զբաղվող բնագավառներն են՝ արդյունահանող արդյունաբերությունը և գյուղատնտեսությունը: Երկրորդային սեկտորում առաջնային սեկտորի ճյուղերի արտադրանքը մշակող բնագավառներն են, օրինակ՝ հանքաքարից մետաղների ձուլումը, բամբակից գործվածքի արտադրությունը: Երրորդային սեկտորը գրեթե համընկնում է ոչ արտադրական ոլորտի բովանդակությանը:

Պետությունների վարած տնտեսական քաղաքականության շնորհիվ՝ ժամանակի ընթացքում երկրի տնտեսության տարածքային կառուցվածքը, ճյուղային կառուցվածքի նման ևս փոփոխվում է: Հասկանալի է, որ դրանով հանդերձ փոփոխվում է նաև տնտեսության տարածքային կառուցվածքը:

Չարգացած երկրների տնտեսության տարածքային կառուցվածքն ավելի «հասուն» է, քան նոր զարգացող երկրներինը: Չնայած այդ հանգամանքին՝ զարգացած երկրներում էլ գոյություն ունեն տարածքային կառուցվածքի տարբերություններ: Դրանք պայմանավորված են բնական պայմանների բազմազանությամբ, բնական ռեսուրսների անհավասարաչափ տարածքային բաշխմամբ, բնակչության անհավասարաչափ տարաբնակեցմամբ, տնտեսական յուրացման վաղեմությամբ և այլ պատճառներով:

Նկարներ. Բրնձի դաշտ Իրանում
Թեյի տնկատափ Քենիայում

Մեծ տարածք և բազմազան բնական պայմաններ ունեցող զարգացած երկրներում էլ կարելի է հանդիպել բարձր զարգացած շրջանների, արդյունաբերական շրջանների, գյուղատնտեսական շրջանների, նոր յուրացվող շրջանների և դրանց կողքին՝ թույլ զարգացած ծայրամասային շրջանների:

Բարձր զարգացած շրջաններից են, օրինակ, Կալիֆորնիան՝ ԱՄՆ-ում, Իտալիայի հյուսիսը, Հռենոս-Ռուրի շրջանը՝ Գերմանիայում: **Արդյունաբերական շրջաններից** են, օրինակ, Դոնբասը՝ Ուկրաինայում և Ռուսաստանում, Ուրալը՝ Ռուսաստանում: **Գյուղատնտեսական շրջաններից** են, օրինակ, Սիցիլիան՝ Իտալիայում, Պոմերանիան՝ Գերմանիայում: **Նոր յուրացվող շրջաններից** են՝ Ամազոնիան՝ Բրազիլիայում, Ալյասկան՝ ԱՄՆում, Սիբիրը՝ Ռուսաստանում: **Թույլ զարգացած ծայրամասային շրջաններից** է, օրինակ, Ռուսաստանի հյուսիսիս-արևելքը:

Յուրաքանչյուր երկրի ազգային տնտեսության տարածքային կառուցվածքում «հրամանատարական» դեր է կատարում պետության **խոշորագույն քաղաքը**, որն առավել հաճախ երկրի **մայրաքաղաքը** կամ **գլխավոր նավահանգիստն** է: Իսկ համաշխարհային տնտեսության տարածքային կառուցվածքում «հրամանատարական» դեր են կատարում ԱՄՆ-ը, Արևմտյան Եվրոպայի երկրները, Ճապոնիան և դրանց որոշ խոշորագույն քաղաքները:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ է ազգային տնտեսությունը:
2. Ինչ գործոնների ազդեցությամբ է ձևավորվում ազգային տնտեսությունը:
3. Ինչպիսի փոփոխություններ են կրել ազգային տնտեսությունները:
4. Ինչով է որոշվում երկրի զարգացման փուլը: Որո՞նք են այդ փուլերը:
5. Ինչով է որոշվում երկրի տնտեսական զարգացման մակարդակը:
6. Արդյոք ճիշտ է հետևյալ պնդումը (պատասխանը հիմնավորե՛ք). «Բարձր է այն երկրի զարգացման մակարդակը, որտեղ բարձր է մեկ շնչին ընկնող համախառն ներքին արդյունքը»:
6. Առավել ճշգրտորեն դ՞ր ցուցանիշն է արտահայտում երկրի զարգացման իրական մակարդակը:
7. Բացահայտե՛ք տնտեսության ճյուղային կառուցվածքի էությունը:
8. Ինչ է տնտեսության տարածքային կառուցվածքը, որո՞նք են տնտեսության մասնագիտացված մասերը:
9. Ինչով են պայմանավորված տնտեսության տարածքային կառուցվածքի տարբերությունները:

ԴԱՍ 15. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱՔԱՇԽՈՒՄԸ. ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ

Աշխարհի արդյունաբերության տեղաբաշխման քարտեզը դիտելով՝ կարելի է նկատել, որ արդյունաբերական ձեռնարկությունները գլխավորապես տեղաբաշխված են բնակավայրերում, որոնց տարածքը կազմում է Երկրագնդի ամբողջ տարածքի ընդամենը 3%-ը:

Այլ է գյուղատնտեսության տեղաբաշխման պատկերը. գյուղատնտեսական մշակվող հողերն ու արոտավայրերը զբաղեցնում են Երկրագնդի բնակեցված տարածքի ավելի քան 1/3-ը: Այսպիսով՝ ամբողջ տնտեսության տեղաբաշխումը չի կարելի բնութագրել մեկ ընդհանուր գնահատականով: Միայն կարելի է առանձին-առանձին բնութագրել արդյունաբերության, գյուղատնտեսության ու այլ ճյուղերի կամ ձեռնարկությունների տեղաբաշխումը: Բացի նշվածից՝ պետք է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ տնտեսության տեղաբաշխումը ժամանակի ընթացքում փոփոխվում է:

Տնտեսության տեղաբաշխումը բարդ և երկարատև գործընթաց է: Տեղաբաշխման ներկա պատկերը ձևավորվել է երկար ժամանակահատվածում՝ բնական, սոցիալական, քաղաքական և այլ գործոնների ազդեցությամբ:

Յուրաքանչյուր վայրի տեղական պայմաններն ու հանգամանքները, կարելի է պատկերավոր ասել, «թելադրում», նույնիսկ արտադրում են արդյունաբերական որոշ ձեռնարկությունների տեղաբաշխումը: Այդպիսին է, օրինակ՝ նավթի, բնական գազի կամ ալմաստի հանույթը, որը, հասկանալի պատճառով տեղաբաշխված է սուկ դրանց հանքավայրերում: Հակառակ վերոնշյալի՝ որոշ հումքատեսակներ (օրինակ՝ կաշի և մանվածքաթել) օգտագործող ձեռնարկությունները հնարավոր է տեղաբաշխել նույնիսկ հումքի արտադրության շրջանից շատ հեռավոր այն բնակավայրերում, որտեղ կան անհրաժեշտ թվով աշխատավորներ: Եվ, վերջապես, կան նաև այնպիսի ձեռնարկություններ (օրինակ՝ հացաթխման կամ կահույքի արտադրության), որոնք հնարավոր է տեղաբաշխել դրանց արտադրանքի սպառման կենտրոններում՝ բնակավայրերում:

Աշխարհագրական օբյեկտների տեղաբաշխման վրա ազդող պայմաններն ու հանգամանքները կոչվում են տեղաբաշխման գործոններ:

Յուրաքանչյուր վայրում գոյություն ունի տեղաբաշխման գործոնների յուրահատուկ զուգակցում:

Տնտեսության տեղաբաշխումը պայմանավորված է ոչ միայն տվյալ վայրի պայմաններով ու հանգամանքներով, այլ նաև տեղաբաշխվող ձեռնարկության առանձնահատկություններով, մասնավորապես՝ շրջակա միջավայրին դրա ներկայացրած պահանջներով: Դրանցից են, օրինակ՝ բնակլիմայական պայմանները, բնակեցվածության աստիճանը, էկոլոգիական իրադրությունը:

Տեղաբաշխվող օբյեկտի առանձնահատկություններից են հումքատարությունը, էներգատարությունը, ջրատարությունը, տարածքատարությունը և այլն:

Տնտեսության տեղաբաշխման վրա առավել մեծ, երբեմն նույնիսկ վճռորոշ նշանակություն ունեն հետևյալ գործոնները:

Տնտեսաաշխարհագրական դիրքի գործոն: Այս գործոնի ազդեցության բարենպաստությունը կամ անբարենպաստությունը պայմանավորված է տվյալ երկրի կամ քաղաքի շրջակա (հարևան) օբյեկտների առկայությամբ, բնույթով և զարգացման մակարդակով: Օրինակ՝ Հայաստանի Հանրապետության տնտեսաաշխարհագրական դիրքն այս առումով բարենպաստ չէ, քանի որ հարևան երկրները չունեն զարգացման այնպիսի ցանկալի բարձր մակարդակ, ինչպես օրինակ՝ արևմտաեվրոպական երկրները: Տնտեսաաշխարհագրական դիրքը գնա-

հատվում է նաև տրանսպորտային կարևոր մայրուղիների և, հատկապես՝ էժան ծովային ուղիների առկայությամբ կամ մերձությամբ, ինչպես նաև՝ հանքային խոշոր շրջանների մերձությամբ: Օրինակ՝ Հայաստանի Հանրապետությունը ծովային բանուկ ուղիներից ու խոշոր նավահանգիստներից հեռու է, բայց բավականին մոտ է Կասպից ծովի և Պարսից ծոցի նավթային խոշոր շրջաններին:

Տարածքային գործոն: Տարածքը տնտեսության տեսաբաշխման հիմքն է, զարգացման ռեսուրսը, ուստիև կարևոր են տարածքի *և՛ մեծությունը*, *և՛ ձևը* (ուրվագիծը): Մեծ տարածքում, որպես կանոն, մեծ ու բազմատեսակ են բնական ռեսուրսները: Մյուս կողմից, տարածքի մեծությամբ պայմանավորված՝ մեծանում են տրանսպորտային հեռավոր փոխադրումները և, որպես հետևանք՝ թանկանում են ապրանքները (ավելանում են փոխադրման ծախսերը): Օրինակ՝ ԱՄՆ-ի արևմուտք-արևելք ձգվածությունը 4 հազ. կմ է, իսկ Ռուսաստանինը՝ 11 հազ. կմ: Տարածքով փոքր, բայց զարգացած ու խտաբնակ երկրներում գոյություն ունի տարածքային հիմնախնդիր: Նոր գործարանների կառուցման և մշակվող հողատարածքի ընդարձակման համար այդպիսի երկրները ստիպված են տարածք նվաճել ծովից: Այսպես օրինակ՝ Նիդերլանդների տարածքի 40%-ը ցամաքեցված ծովի հատակն է: Տոկիոյի տարածքը ծովի հատակի հաշվին ավելացել է 1000 քառ. կմ-ով, որը 4 անգամ մեծ է Երևան քաղաքի տարածքից: Ճապոնական ծովում արհեստական կղզու վրա կառուցված է «Կենսայ» միջազգային խոշոր օդանավակայանը, Չինաստանի Շանհայ քաղաքից 30 կմ հեռավորության վրա կառուցված է աշխարհի արդեն ամենամեծ նավահանգիստը, իսկ Դուբայում կառուցված է արհեստական կղզի՝ բազմաթիվ հյուրանոցներով և լողափերով:

Բնառեսուրսային գործոն: Այս գործոնի ազդեցությամբ արտադրական ձեռնարկությունները տեղաբաշխվում են բնական հումքային ռեսուրսների շրջանում, որպեսզի բացառվեն հումքի մեծածավալ ու հեռավոր փոխադրումները և դրա շնորհիվ սպառման վայր փոխադրվի հումքի համեմատությամբ տասնյակ, նույնիսկ հարյուրավոր անգամ փոքր ծավալով պատրաստի արտադրանքը: Բնառեսուրսային (հումքային) գործոնի դերն ակնհայտորեն երևում է գծապատկերում: 100 տ պղնձի հանքաքարից, վերջին հաշվով, ստացվել է մոտ 1 տ պատրաստի արտադրանք՝ մաքուր կամ զտված պղինձ: Հումքային գործոնի դերն առավել մեծ է ոսկու արտադրության վրա (1 տ ոսկու հանքաքարից սովորաբար ստացվում է շուրջ 30 գ մաքուր ոսկի):

100 տ պղնձի հանքաքար
 Հարստացուցիչ գործարան
 2,5 տ խտանյութ
 97,5 տ թափոն
 Ձուլման գործարան
 1 տ «սև» պղինձ
 1,5 տ թափոն
 Զտման գործարան
 0,99 տ մաքուր պղինձ
 0,01 տ ոսկի, արծաթ, կապար, ցինկ

Գծապատկեր
Պղնձի հանքաքարի մշակման հոսքային սխեմա

Տրանսպորտային գործոն: Տնտեսության տեղաբաշխման գործընթացում տրանսպորտի դերը շատ մեծ էր մինչև գիտատեխնիկական հեղաշրջման ժամանակաշրջանը, երբ զարգացան տրանսպորտի նոր տեսակներն ու կատարելագործվեցին հները: Որպես արդյունք՝ պակասեցին տրանսպորտային ծախսերը, ինչի շնորհիվ էլ տնտեսապես նպատակահարմար դարձավ հումքի, արտադրության ու սպառման շրջանների միջև փոխադրումներ կատարել նաև հեռավորության ավելի մեծ շառավղով:

Աշխատանքային ռեսուրսների գործոն: Աշխատանքային ռեսուրսների դերը միշտ էլ մեծ է եղել տնտեսության տեղաբաշխման գործում: Մի կողմից՝ տնտեսության բոլոր, հատկապես՝ **աշխատատար**¹ ճյուղերը դեպի իրենց են «ձգում» այլ շրջանների, օրինակ՝ գյուղերի, զարգացող երկրների աշխատուժը, իսկ, մյուս կողմից, բնակչության խոշոր կուտակումների շրջանները (օրինակ՝ Արևելյան և Հարավարևելյան Ասիան) զարգացած երկրներից դեպի իրենց են «ձգում» աշխատատար արտադրություններ՝ մանավանդ՝ եթե այդ տարածաշրջաններում նաև էժան է աշխատուժը, այսինքն՝ ցած է աշխատանքի վարձատրությունը:

Այդ պատճառով ներկայումս շատ արտադրություններ բարձր զարգացած երկրներից «գաղթում» են զարգացող երկրներ:

Տարածքային համակենտրոնացման գործոն: Արտադրական ձեռնարկությունների կուտակումը համեմատաբար ոչ մեծ տարածքում (օրինակ՝ քաղաքային ագլոմերացիաներում կամ արդյունաբերական շրջաններում) կոչվում է **տարածքային համակենտրոնացում**: Վերջինս ունի և՛ դրական, և՛ բացասական հետևանքներ: **Դրական** հետևանքներն արտահայտվում են այն հանգամանքով, որ արտադրական կապերով միմյանց հետ համագործակցող ձեռնարկությունները միևնույն վայրում տեղաբաշխելու շնորհիվ վերանում է հումքը մեծ հեռավորություններով փոխադրելու անհրաժեշտությունը, ակտիվանում են միջճյուղային կապերը, նվազում են տրանսպորտային ծախսերը, հետևաբար՝ նաև ապրանքների ինքնարժեքը:

Իսկ **բացասական** հետևանքներն արտահայտվում են այն հանգամանքով, որ արտադրության համակենտրոնացման շրջաններում ստեղծվում է էկոլոգիական անտանելի իրադրություն և, դրանից բացի՝ երկրի մնացյալ տարածաշրջանները մնում են թերզարգացած, ի հայտ են գալիս բնակչության բարձր գործազրկությամբ շրջաններ:

Էկոլոգիական գործոն: Էկոլոգիական գործոնը համեմատաբար նոր է: Այդ գործոնի դերը մեծանում է այն փաստի հետևանքով, որ արտադրության, տրանսպորտի, բնակչության խիստ համակենտրոնացման հետևանքով առանձին տարածաշրջաններում չափազանց մեծանում է շրջակա միջավայրի աղտոտումը, սպառվում են ռեսուրսները: Երկրների կառավարությունները ձգտում են վերացնել արտադրության խիստ համակենտրոնացումը և շրջակա միջավայրին վնաս հասցնող արտադրական ձեռնարկությունները տարակենտրոնացնել՝ վերատեղաբաշխելով երկրի հնարավորին չափ ընդարձակ տարածքներում: Հաճախ այդպիսի «աղտոտ» արտադրությունների (հատկապես՝ քիմիական, սև և գունավոր մետաղաձուլական) ձեռնարկությունները տեղաբաշխվում են նոր զարգացող երկրներում, որտեղ արդյունաբերության թույլ զարգացման պատճառով էկոլոգիական իրադրությունը դեռևս բարվոք է:

Գիտատարության գործոն: Այս գործոնը (էկոլոգիականի նման) ևս համեմատաբար նոր է, սակայն դրա կարևորությունը տարեցտարի ավելի մեծանում է: Արդյունաբերության շատ ճյուղեր դառնում են ավելի **գիտատար** (կամ՝ **գիտահենք**), այսինքն՝ պահանջում են գիտական մտքի ու հայտնագործությունների համեմատաբար մեծ ներդրում:

¹ **Աշխատատար** են անվանվում այն արտադրությունները, որոնք պատրաստի արտադրանքի մեկ կշռային միավորի հաշվով պահանջում են աշխատանքային մեծ ներդրում (օրինակ՝ թեթև արդյունաբերությունը, սարքաշինությունը):

Գիտատար ճյուղերը, մի կողմից՝ տեղաբաշխվում են գիտական խոշոր կենտրոնների մերձակայքում, իսկ, մյուս կողմից՝ գիտատար արտադրությունների շրջաններում ստեղծվում են գիտական հիմնարկներ:

Այսպիսով՝ տեղաբաշխման տարածքի հանգամանքները, պայմաններն ու ռեսուրսները տեղաբաշխման օբյեկտի տնտեսական գործունեության վրա թողնում են երկակի՝ դրական կամ բացասական ազդեցություն: Մինևույն արտադրության տեղաբաշխման վրա ազդում են մեկից ավելի տեղաբաշխման գործոններ, որոնցից մեկը կարող է վճռորոշ լինել:

Դրական ազդեցությունն արտահայտվում է արտադրանքի ինքնարժեքի ցածրացմամբ, իսկ բասացականը՝ բարձրացմամբ:

Աշխատանքի աշխարհագրական (տարածքային) բաժանում

Խմբային մեծ աշխատանք կատարելիս մարդիկ այդ աշխատանքը բաժանում են բոլոր մասնակիցների միջև: Այդպես է ընտանիքում, բակում, դպրոցում, քաղաքում և ընդհանրապես ամբողջ մարդկային հասարակությունում: Աշխատանքի այդպիսի կազմակերպումը կոչվում է աշխատանքի հասարակական բաժանում: Աշխատանքի բաժանումը հին է, ինչպես ինքը մարդկությունը: Նույնիսկ բիբլիական առաջին մարդու՝ Ադամի ընտանիքի անդամների միջև եղել է աշխատանքի հասարակական առաջին բաժանումը: Նրա որդիներից Աբելը զբաղվում էր անասնապահությամբ, իսկ Կայենը՝ հողագործությամբ:

Հասարակության որոշ անդամներ զբաղվում են կոշիկ կարելով, մյուսները՝ գորգ գործելով, մարդկանց բուժելով, բեռներ փոխադրելով, ցորեն մշակելով և այլն:

Եթե ապրանքների արտադրությունն ու բազմազան ծառայությունների մատուցումը պարզունակ մակարդակով դիտենք որպես «աշխատանք», ապա կնկատենք, որ այդ աշխատանքը տարածականորեն (աշխարհագրականորեն) բաժանված է աշխարհի բոլոր երկրների մասերի և ամբողջականությամբ՝ երկրների միջև: Աշխատանքի այսպիսի տարածական կազմակերպումը մարդկային հասարակության զարգացման անխուսափելի արդյունքն է և կոչվում է **աշխատանքի աշխարհագրական (տարածքային) բաժանում**: Աշխատանքի աշխարհագրական բաժանումը տնտեսական աշխարհագրության կարևորագույն հասկացությունն է:

Աշխատանքի աշխարհագրական բաժանումը երկրի ազգային տնտեսության տարածքային մասերի՝ տնտեսական շրջանների միջև կոչվում է **աշխատանքի միջշրջանային բաժանում**: Այսպես օրինակ՝ Արարատյան դաշտի տնտեսությունը հանրապետության մյուս տարածաշրջաններին մատակարարում է բանջարներ, մրգեր, խաղող, գինի, կոնյակ և վերջիններից ստանում կարտոֆիլ, ցորեն, մրգեր, միս, պանիր և այլ ապրանքներ ու մթերք:

Յուրաքանչյուր տարածք, պայմանավորված բնակլիմայական պայմաններով և հանքային ռեսուրսներով, տարիներ շարունակ զբաղվում է որոշակի ապրանքների արտադրությամբ և ծառայությունների մատուցմամբ (օրինակ՝ զբոսաշրջությամբ), մասնագիտանում է այդ գործունեությունների գծով: Մասնագիտացման շնորհիվ տվյալ տարածքում արտադրվում է ավելի էժան և որակյալ արտադրանք:

Աշխատանքի աշխարհագրական բաժանում գոյություն ունի նաև ամբողջ աշխարհի մասշտաբով: Յուրաքանչյուր երկիր այդ բաժանմանը մասնակցում է որպես աշխարհի մասնագիտացված տնտեսական օղակ: Օրինակ՝ Շրի Լանկան և Հնդկաստանը մասնագիտացած են թեյի մշակության, Շվեյցարիան՝ ժամացույցների արտադրության և ֆինանսաբանկային ծառայությունների մատուցման, Գերմանիան և Ճապոնիան՝ ավտոմեքենաների արտադրության մեջ: Մասնագիտացման շնորհիվ երկրները մասնակից են դառնում աշխատանքի միջազգային բաժանմանը:

Աշխատանքի միջազգային աշխարհագրական բաժանումն առանձին երկրների մասնագիտացումն է որոշակի ապրանքների արտադրության ու ծառայությունների մատուցման բնագավառում և համաշխարհային շուկայում դրանց արդյունքի փոխանակման մեջ:

Աշխարհի երկրները տարբեր ակտիվությամբ են մասնակցում աշխատանքի միջազգային բաժանմանը: Առավել ակտիվորեն մասնակցում են Հյուսիսային Ամերիկայի, Արևմտյան Եվրոպայի երկրները, իսկ ամենապասիվորեն՝ Աֆրիկայի երկրները:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ է աշխարհագրական օբյեկտի տեղաբաշխման գործոնը:
2. Ո՞րն է տնտեսաաշխարհագրական դիրքի դերն աշխարհագրական օբյեկտի զարգացման ու տեղաբաշխման գործում:
3. Ո՞րն է տարածքային գործոնի էությունը:
4. Ի՞նչ դեր ունի բնատեսուրսային գործոնը տնտեսական օբյեկտների տեղաբաշխման գործում:
5. Ներկայացրե՞ք արտադրությունների տեղաբաշխման վրա աշխատանքային ռեսուրսների ազդեցության օրինակ:
6. Բացահայտե՞ք տարածքային համակենտրոնացման և էկոլոգիական գործոնների միջև կապը:
7. Ինչո՞ւ են արտադրությունն ու ծառայությունները տարածականորեն կենտրոնանում որոշ տարածքներում:
8. Ո՞րն է աշխատանքի աշխարհագրական (տարածքային) բաժանման էությունը:
9. Որո՞նք են աշխատանքի աշխարհագրական բաժանման տեսակները:
10. Ի՞նչ է երկրի տնտեսական մասնագիտացումը և ո՞րն է է դրա նպատակը:
11. Ո՞րն է աշխատանքի միջազգային բաժանման էությունը:
12. Փորձե՞ք հիշել, թե Հայաստանի Հանրապետությունը որ արտադրանքների գծով է մասնագիտացված, որոնք է արտահանում այլ երկրներ:

ԴԱՍ 16. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Տնտեսական աշխարհագրությունն ուսումնասիրում է ոչ միայն առանձին երկրների ազգային տնտեսությունը, այլ նաև՝ աշխարհի բոլոր երկրների տնտեսությունը՝ միասնության մեջ, որպես մեկ ամբողջություն՝ համաշխարհային տնտեսություն: Մարդկության ողջ պատմության ընթացքում երկրների ազգային տնտեսությունները զարգացել են՝ միմյանց հետ որոշակի տնտեսական հարաբերություններ հաստատելով: Հին ժամանակներում այդ կապերը մեծ մասամբ շատ թույլ էին, քանի որ յուրաքանչյուր երկիր հիմնականում ինքն էր սպառում իր ոչ մեծաքանակ արտադրանքը: Տնտեսական հարաբերությունների զարգացման գործընթացն էապես աշխուժացավ **աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների** ժամանակաշրջանում: Նոր հայտնագործված տարածքներում մեծաթիվ բնակչություն էր ապրում, սակայն դեռևս զարգացած չէր արդյունաբերությունը: Ուստի «ընդլայնված» աշխարհում արտադրանքի մեծ պահանջարկ էր առաջացել: Այսպիսով՝ ձևավորվեց համաշխարհային տնտեսության կարևոր երեք նախադրյալից առաջինը՝ **համաշխարհային շուկան**:

Երկրորդ կարևոր նախադրյալը **խոշոր մեքենայական արտադրությունն** էր, որը XVIII դարում և XIX դարի առաջին կեսին տեղի ունեցած արդյունաբերական հեղաշրջման արդյունքն էր: Խոշոր մեքենայական արտադրության շնորհիվ ինքնաբավ **սպառողական տնտեսությունը վերափոխվեց ապրանքային տնտեսության**, այսինքն՝ այնպիսի տնտեսության, որի արտադրանքը ոչ միայն բավարարում էր երկրի բնակչության պահանջարկը, այլ նաև, որպես ապրանք՝ արտահանվում էր միջազգային շուկա:

Երրորդ կարևոր նախադրյալը **համաշխարհային երկաթուղային և ծովային տրանսպորտի** զարգացումն էր: Ժամանակակից՝ նույնիսկ մեկ-երկու գերխոշոր նավով մեկ տարում կարելի է փոխադրել ավելի շատ բեռ, քան հին ժամանակներում աշխարհի բոլոր տրանսպորտային միջոցներով միասին:

Այսպիսով՝ համաշխարհային տնտեսությունն ուրվագծորեն կարելի է պատկերել *եռանկյան* տեսքով, որի գագաթներն են արտադրությունը, տրանսպորտը և շուկան:

Համաշխարհային տնտեսության ձևավորմանն էապես նպաստեց գիտատեխնիկական հեղափոխությունը՝ արտադրողական ուժերի արմատական շրջադարձը գիտության նվաճումների ներդրման շնորհիվ:

Համաշխարհային տնտեսությունը միջազգային տնտեսական հարաբերություններով միմյանց փոխկապակցված աշխարհի բոլոր երկրների ազգային տնտեսությունների պատմականորեն ձևավորված ամբողջությունն է:

Այսպիսով՝ համաշխարհային տնտեսությունը ամբողջություն է, իսկ ազգային տնտեսությունը՝ այդ ամբողջի մասը (օղակը, բաղադրիչը)¹: Համաշխարհային տնտեսության և ազգային տնտեսության փոխադարձ կապն անընդհատ ամրապնդվում է:

Համաշխարհային տնտեսության իրավիճակի ցանկացած փոփոխություն, բնականաբար, ազդում է երկրների տնտեսության վրա: Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամերի ազդեցությամբ երկրների ազգային տնտեսության աճը դադարում կամ, լավագույն դեպքում, դանդաղում է, արտադրանքի ծավալը՝ կրճատվում, իսկ գործազրկությունը՝ աճում: Սակայն առանձին խոշոր երկրի կամ երկրների խմբի տնտեսությունն էլ, իր հերթին, ազդում է համաշխարհային տնտեսության վրա: Օրինակ՝ 1970-ական թվականներին նավթ արտահանող երկրների կողմից նավթի համաշխարհային գնի կտրուկ բարձրացումն առաջացրեց համաշխարհային էներգետիկ ճգնաժամ, որից տուժեցին շատ երկրներ: Վերջերս ԱՄՆ-ի ֆինանս-

¹ Երբեմն անվանում են նաև սուբյեկտ:

սական ճգնաժամի¹ հետևանքով ևս առաջացավ համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամ, որը բացասական մեծ ազդեցություն ունեցավ բոլոր երկրների, այդ թվում նաև Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության վրա:

Նկարներ. Արտադրություն

Տրանսպորտ

Շուկա

Համաշխարհային տնտեսությունն սկզբնական ժամանակաշրջանում ձևավորվել է որպես համաշխարհային **կապիտալիստական** տնտեսություն: XX դարի 2-րդ կեսին դրանից անջատվեց ու ձևավորվեց համաշխարհային **սոցիալիստական** տնտեսությունը: Ներկայումս վերջինս գրեթե վերացել է, քանի որ նախկին սոցիալիստական երկրները՝ բացառությամբ Կուբայի և Կորեայի Ժողովրդադեմոկրատական Հանրապետության, ըստ էության՝ անցում են կատարել շուկայական տնտեսական զարգացման:

Տնտեսական աշխարհագրությունից բացի՝ համաշխարհային տնտեսությունն ուսումնասիրում է նաև տնտեսագիտության մի բաժինը՝ **համաշխարհային տնտեսության տնտեսագիտությունը**, որը հիմնականում բացահայտում է համաշխարհային տնտեսության զարգացման օրինաչափությունները, վերելքների և անկումների պատճառներն ու փուլերը, զարգացման հեռանկարները: Այդ բոլոր տվյալները տնտեսական աշխարհագրությունն օգտագործում է համաշխարհային տնտեսության տարածքային կառուցվածքի բացահայտման, նոր տեղաշարժերի հիմնավորման համար:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ է համաշխարհային տնտեսությունը:
2. Որո՞նք են համաշխարհային տնտեսության նախադրյալները:
3. Տնտեսական աշխարհագրությունը ո՞ր տեսանկյունից է ուսումնասիրում համաշխարհային տնտեսությունը:
4. Ուրի՞շ ո՞ր գիտությունն է ուսումնասիրում համաշխարհային տնտեսությունը և ո՞ր տեսանկյունից:

¹ Ֆինանսական այդ ճգնաժամը շուտով դարձավ ԱՄՆ-ի ընդհանուր տնտեսական ճգնաժամ:

ԴԱՍ 17. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ, ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ՁԵՎԵՐԸ

Արդյունաբերությունը ազգային տնտեսության, ինչպես նաև համաշխարհային տնտեսության արտադրության առաջատար ճյուղն է: Արդյունաբերության բաժինը համաշխարհային տնտեսության կառուցվածքում ամենամեծն է (60%): Արդյունաբերության բաժինը նշված միջինից շատ ցածր է զարգացող և հատկապես ցածր է Աֆրիկայի զարգացող երկրներում:

Արդյունաբերությունը սկզբնապես ձևավորվել է Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում ու թռիչքաձև զարգացել է արդյունաբերական հեղաշրջման ժամանակաշրջանում, երբ ներդրվեցին շոգեմեքենան, տարբեր տեսակի հաստոցները և այլն: Ավելի ուշ արդյունաբերությունն աստիճանաբար տարածվեց աշխարհի բոլոր երկրներում: Այդուհանդերձ ներկայումս էլ արդյունաբերական ձեռնարկությունների ու կենտրոնների մեծ մասը տեղաբաշխված է զարգացած երկրներում (քարտեզասխեմա ...):

Արդյունաբերական ձեռնարկություններում իրականացվող արտադրական գործընթացում բնական նյութական ռեսուրսներից կամ գյուղատնտեսության արտադրանքից պատրաստվում են արդյունաբերական զանազան ապրանքներ: Արդյունաբերությունը զբաղվում է ոչ միայն հումքի արդյունահանմամբ ու մշակմամբ, այլ նաև՝ էներգիայի տարբեր տեսակների փոխակերպմամբ: Այսպես օրինակ՝ էլեկտրակայաններում վառելիքի կամ երկրի ընդերքի ջերմությունը, ինչպես նաև ջրի գրավիտացիոն և այլ էներգիաները փոխակերպվում են էլեկտրական էներգիայի:

Արդյունաբերության արտադրանքի մի մասը (օրինակ՝ հաստոցը՝ հացահատիկահավաք կոմբայնը) օգտագործվում է որպես հետագա արտադրության միջոց, իսկ մյուս մասը (օրինակ՝ պարենը, հագուսը, կոշիկը)՝ որպես մարդկանց անմիջական սպառման առարկա: Ավելի մեծ խումբ են կազմում այն ճյուղերը, որոնց արտադրանքը հիմնականում ծառայում է որպես արտադրության միջոց: Այդ ճյուղերի ամբողջությունը կոչվում է **ծանր արդյունաբերություն**: Իսկ արդյունաբերություն ճյուղերի փոքր խումբը ներառում է միայն **թեթև և սննդի արդյունաբերությունը**:

Բացի նշվածից՝ առանձնանում են նաև **արդյունահանող և մշակող** արդյունաբերական ճյուղերի խմբեր: **Արդյունահանող արդյունաբերությունը** ներառում է այն ճյուղերը, որոնք զբաղվում են Երկրի ընդերքից, ջրից և անտառներից տարբեր տեսակի հումքի կամ վառելիքի հանույթով:

Մշակող արդյունաբերությունը ներառում է այն ճյուղերը, որոնք զբաղվում են հումքի մշակմամբ կամ վերամշակմամբ: Ընդ որում՝ հումքն ստացվում է ոչ միայն արդյունահանող արդյունաբերության, այլ նաև՝ գյուղատնտեսության, անտառային տնտեսության, ձկնորսության և որսորդության բնագավառներում:

Երկրի արդյունաբերական զարգացման մակարդակի գնահատման համար առավել բնութագրական է արդյունաբերության ընդհանուր (համախառն) արտադրանքի մեջ մշակող արդյունաբերության ճյուղերի բաժինը (տեսակարար կշիռը): Մշակող արդյունաբերության բաժինը շատ մեծ է զարգացած երկրներում, իսկ արդյունահանող արդյունաբերության բաժինը՝ ընդհակառակը, մեծ է զարգացող երկրներում (բացառությամբ հանքային ռեսուրսներով արտակարգ հարուստ՝ զարգացած որոշ երկրների, օրինակ՝ Ավստրալիայի ու Կանադայի):

Արդյունաբերության արտադրանքի ծավալն ավելի արագորեն է աճում, քան նյութական արտադրության այլ ճյուղերինը: Դա բացատրվում է արդյունաբերության հումքային մեծ հնարավորություններով, մինչդեռ գյուղատնտեսության զարգացման հնարավորությունը սահմանափակված է հողային ֆոնդով:

Արդյունաբերության ճյուղերը խմբավորում են նաև ըստ դրանց ձևավորման ժամանակի: Առանձնացվում են **հին, նոր և նորագույն** ճյուղեր: Հին ճյուղեր են, օրինակ՝ մետաղաձուլությունը և թեթև արդյունաբերությունը, իսկ նոր ճյուղեր են էլեկտրաէներգետիկան, մեքենաշինության ճյուղերի մեծ մասը և քիմիան:

Սկսած XX դարի վերջից առավել արագ աճում են նորագույն ճյուղերի՝ հաշվողական տեխնիկայի, միկրոէլեկտրոնիկայի, ռոբոտաշինության, տիեզերական հրթիռաշինության արտադրությունները: Իսկ մինչև XX դարի կեսերն արագ զարգացմամբ աչքի են ընկել նոր ճյուղերը՝ ավտոմեքենաշինությունը, թեթև գունավոր մետաղների ձուլումը, պլաստմասսաների, քիմիական թելերի ու երկաթաքարի արդյունահանման, սև մետաղաձուլության, նավաշինության, երկաթուղային մեքենաշինության, տեքստիլ արդյունաբերության արտադրանքի ծավալը:

Արդյունաբերության հին ճյուղերը դանդաղորեն աճելու, ինչպես նաև՝ նոր ճյուղերի ձևավորման ու արագ աճի հետևանքով փոփոխվում է արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքը: Մեծանում է նոր և հատկապես նորագույն ճյուղերի մասնաբաժինը և, ընդհակառակը՝ փոքրանում է հին ճյուղերի մասնաբաժինը: Սակայն այդ ճյուղերը հավասարաչափորեն չեն զարգացած ու տեղաբաշխված տարբեր տիպի երկրներում:

Նորագույն՝ բարձր տեխնոլոգիական արտադրանք արտադրող ճյուղերը, հիմնականում, կենտրոնացված են բարձր զարգացած երկրներում, իսկ հին ճյուղերը՝ զարգացող երկրներում:

Վերջին տասնամյակներում զարգացող երկրներում են տեղաբաշխվում նաև զարգացած երկրներից «դուրս մղվող» էկոլոգիապես «անմաքուր» արտադրությունները, օրինակ՝ քիմիականը և մետաղաձուլականը:

Արդյունաբերության տեղաբաշխումը:

Տարածքային կազմակերպման սկզբունքներն ու ձևերը

Արդյունաբերության տեղաբաշխումը բավականին բարդ գործընթաց է, ինչը պայմանավորված է բնական, տնտեսական, սոցիալական ու էկոլոգիական բազմաթիվ գործոնների ազդեցությամբ: Դրանք անհրաժեշտ է հաշվի առնել, քանի որ արդյունաբերության յուրաքանչյուր ճյուղ ունի տեղաբաշխման՝ իրեն բնորոշ հատկանիշները: Օրինակ՝ պղնձաձուլության տեղաբաշխման գլխավոր հատկանիշը հումքատարությունն է, իսկ սարքաշինությանը՝ աշխատատարությունը:

Այդ գործոններից բացի՝ անհրաժեշտ է նաև նկատի ունենալ արդյունաբերության բոլոր ճյուղերի համար ընդհանուր պայմանները՝ տրանսպորտային ուղիների ու սպառման (իրացման) շուկայի առկայությունը: (**Տնտեսության տեսաբաշխման գործոններ**) թեմայից ձեզ արդեն ծանոթ են այդ գործոնները:)

Արդյունաբերության տեղաբաշխման սկզբունքները պայմանավորված են ոչ միայն տվյալ ճյուղի, այլև՝ արդյունաբերական ձեռնարկության շրջակա տարածքի բնական ու տնտեսական առանձնահատկություններով:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞րն է արդյունաբերության դերը տնտեսության մեջ:
2. Արդյունաբերության ճյուղերի ի՞նչ խմբավորումներ գիտեք: Դրանցից ո՞րն է արտահայտում երկրի տնտեսական զարգացման մակարդակը:
3. Ինչո՞ւ արդյունաբերության արտադրանքի ծավալն ավելի արագ է աճում, քան այլ ճյուղերինը:
4. Որո՞նք են արդյունաբերության հին, նոր և նորագույն ճյուղերի տեղաբաշխման բնութագրական գծերը:

ԴԱՍ 18. ՎԱՌԵԼԻՔԱԷՆԵՐԳԵՏԻԿ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Վառելիքաէներգետիկ արդյունաբերությունը յուրաքանչյուր երկրի տնտեսության և ընդհանրապես համաշխարհային տնտեսության զարգացման կարևորագույն նախադրյալն ու բազային ճյուղն է: Մարդկային քաղաքակրթության զարգացման ողջ ընթացքը կապված է էներգիայի տարբեր աղբյուրների և տեսակների յուրացման ու օգտագործման հետ: Այդ ճյուղն արդյունաբերության բոլոր ենթաճյուղերին, տրանսպորտին, գյուղատնտեսությանը և սպասարկման ոլորտին մատակարարում է էլեկտրաէներգիա և վառելիք, քիմիական արդյունաբերությանը՝ հումք:

Վառելիքաէներգետիկ արդյունաբերությունը մեծ ազդեցություն ունի նաև տնտեսության տեղաբաշխման վրա: Հայտնի է, որ էներգատար արտադրությունները տեղաբաշխվում են հենց վառելիքային ռեսուրսների և էժան էլեկտրաէներգիայի արտադրության շրջաններում:

Աշխարհում արագ աճում է վառելիքի և էներգիայի սպառման ծավալը, քանի որ մի կողմից աճում է բնակչության թիվը, իսկ մյուս կողմից՝ մեկ շնչի հաշվով սպառվող էներգիայի քանակը: Զարգացած երկրներում վառելիքի և էներգիայի սպառումը մեկ շնչի հաշվով մի քանի անգամ ավելի բարձր է, քան զարգացող երկրներում:

Վառելիքի տարբեր տեսակների (ածուխ, նավթ, գազ, տորֆ, փայտանյութ) ջերմատվությունը տարբեր է: Դա չափելու և համեմատելու համար օգտագործվում է **պայմանական վառելիք** միավորը: Ընդունված է պայմանական վառելիքի միավոր համարել 1 կգ միջին ջերմատվության քարածխից ստացված ջերմության քանակը, որը հավասար է 7 հազ. կկալ/կգ: Դրան համապատասխան՝ նավթի 1 կգ-ը հավասար է 1,5 պայմանական վառելիքի, գորշ ածխի 1 կգ-ը՝ 0,5 պայմանական վառելիքի: Որքան բարձր է վառելիքի ջերմատվությունը, այնքան բարձր է դրա որակը, և ավելի շատ էլեկտրաէներգիա կարելի է ստանալ այդ վառելիքից: Այսպես, 1 կգ քարածխի այրումից ստացվում է 2 կվտ.ժ էլեկտրաէներգիա, 1 կգ նավթի և 1 խոր.մ գազի այրումից՝ 3-ական կվտ.ժ էլեկտրաէներգիա:

Վառելիքաէներգետիկ արդյունաբերությունը համալիր ճյուղ է՝ բաղկացած **վառելիքային արդյունաբերությունից** և **էլեկտրաէներգետիկայից**: Ճյուղն ընդհանրապես և հատկապես էլեկտրաէներգետիկան զարգանում են բարձր տեմպերով: Էապես փոխվել է ճյուղի կառուցվածքը: Վերջին հարյուրամյակում փոփոխվել են վառելիքի առանձին տեսակների և ջրային ու ատոմային էլեկտրակայանների արտադրած էլեկտրաէներգիայի մասնաբաժինները:

Առանձնացվում է վառելիքաէներգետիկ արդյունաբերության զարգացման 3 փուլ՝ **ածխային, նավթագազային** և **ժամանակակից՝ անցումային**:

Գծանկար. Վառելիքաէներգետիկական հաշվեկշռի փոփոխությունները

Մինչև XX դարի երկրորդ կեսը գլխավոր վառելիքը եղել է ածուխը, որին բաժին էր ընկնում օգտագործած վառելիքի կեսից ավելին: Այս ժամանակաշրջանը անվանում են **ածխային փուլ**: XX դարի երկրորդ կեսից սկսվել է 2-րդ՝ **նավթագազային փուլը**. կտրուկ նվազել է պինդ վառելանյութի (ածուխ, տորֆ, վառելափայտ) բաժինը, և ավելացել է նավթի ու գազի բաժինը:

XX դարի 70-ական թվականներից սկսվում է ժամանակակից՝ **անցումային փուլը**: Ինչն է բնորոշ այս փուլին: Նախ, իրական է դարձել նավթագազային պաշարների սպառման վտանգը: Մեծանում են դրանց արդյունահանման և փոխադրման վրա կատարվող ծախսերը, քանի որ նավթի և գազի հանույթի զգալի մասը կատարվում է ծովի հատակի ավելի մեծ խորություններից, և դրանց սպառման շրջաններից ավելի հեռու ընկած վայրերում: Միաժամանակ սկսում է աճել միջուկային վառելիքի, էներգիայի վերականգնվող և ոչ ավանդական տեսակների (արեգակնային, մակընթացային, ծովի ալեբախության, քամու, երկրաջերմային էներգիայի) բաժինը:

1 1970-ական թվականների սկզբին նավթի 1 տակտի (159 կգ) միջազգային շուկայական գինը 2,5 ԱՄՆ դոլար էր, իսկ ներկայումս՝ շուրջ 100 ԱՄՆ դոլար:

Քարտեզ. Աշխարհի վառելիքային արդյունաբերության տեղաբաշխումը

Մինչև XX դարի կեսերը աշխարհի խոշոր երկրների (Մեծ Բրիտանիա, Գերմանիա, ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Ճապոնիա, Չինաստան, ԽՍՀՄ) վառելիքաէներգետիկ արդյունաբերության հիմքը կազմել է ածուխը: Այժմ այն իր տեղը զիջել է նավթին:

Ածխարդյունաբերության զարգացումը մեծ փոփոխություններ է ունեցել: Երկար ժամանակ ավելի արդյունավետ վառելիքների՝ նավթի ու գազի արդյունահանման կտրուկ աճի պատճառով ածխի հանույթը նվազում էր: Սակայն վերջին տասնամյակներին էներգետիկական ճգնաժամի ժամանակաշրջանում այն կրկին վերելք ապրեց: Ներկայումս ածուխ արդյունահանվում է աշխարհի ավելի քան 60 երկրում, բայց դրա գերակշիռ մասը բաժին է ընկնում առաջատարներին՝ Չինաստանին (համաշխարհային հանույթի 1/4-ը) ԱՄՆ-ին, Հնդկաստանին, Ավստրալիային, Ռուսաստանին և այլն:

Նավթարդյունաբերությունը վառելիքային արդյունաբերության գլխավոր ճյուղն է: Ներկայումս մարդկության օգտագործած էներգիայի 40% բաժին է ընկնում նավթին: Նավթ արդյունահանում են աշխարհի ավելի քան 80 երկրում: Համաշխարհային նավթարդյունաբերության աշխարհագրության հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ նավթային պաշարների գերակշռող մասը կենտրոնացած է զարգացող երկրներում, իսկ սպառման մեծ մասը՝ բարձր զարգացած երկրներում: Նավթի հանույթի ծավալով աշխարհում առաջատար երկրներն են Ռուսաստանը, Սաուդյան Արաբիան, ԱՄՆ-ը, Մեքսիկան, Իրանը, Վենեսուելան, իսկ ներկրման ծավալով՝ ԱՄՆ-ը, Ճապոնիան, Չինաստանը, Արևմտյան Եվրոպայի երկրները: Ներկայումս համաշխարհային առևտրում նավթը ձեռք է բերել առանձնահատուկ նշանակություն և բացի տնտեսական գործոն լինելուց նաև հզոր քաղաքական գործոն է:

Նավթի տեղափոխումն առավել էժան է խոշոր հեղուկատար նավերով (տանկերներով) և խողովակաշարերով: Այդպիսի խողովակաշարերից է Ռուսաստանում սկիզբ առնող նավթամուղը, որով Արևմտյան Սիբիրի նավթը հասնում է Արևմտյան Եվրոպա: Հզոր նավթամուղեր են կառուցված նաև Պարսից ծոցի ավազանի նավթ արդյունահանող պետություններից մինչև Թուրքիայի ու Սիրիայի Միջերկրական ծովի ափի նավահանգիստներ, որտեղից էլ նավթը նավերով փոխադրվում է Եվրոպական երկրներ: Տարեցտարի ավելանում է նավթի և գազի հանույթը ծովի հատակից:

Գազարդյունաբերությունն աշխարհի վառելիքային արդյունաբերության ամենաարագ աճող ենթաճյուղն է: Դա բացատրվում է նրանով, որ բնական այրվող գազը համեմատաբար հեշտ արդյունահանվող, տեղափոխվող, ցածր ինքնարժեքով, բարձր ջերմունակության վառելիք է: Ոչ պակաս կարևոր է, որ այն նավթի համեմատությամբ էկոլոգիապես մաքուր է, և պաշարներն ավելի շատ են:

Գազարդյունաբերության զարգացումը սկսվել է անցած դարի 50-ական թվականներից: Բնական գազի ու նավթի պաշարների տեղաբաշխումը հիմնականում համընկնում է: Գազի համաշխարհային հանույթի մեծ մասը սպառվում է զարգացած երկրներում: Բնական գազը տեղափոխում են գազամուղներով, ինչպես նաև հեղուկացված վիճակում՝ հատուկ նավերով: Գազամուղներով գազը Արևմտյան Սիբիրից հասնում է Արևմտյան Եվրոպա, Կանադայից՝ ԱՄՆ, Ալժիրից և Լիբիայից Միջերկրական ծովի հատակով՝ Իտալիա, Ֆրանսիա, Եվրոպական այլ երկրներ: Բնական հեղուկացված գազի գլխավոր սպառողներն են Ճապոնիան, ԱՄՆ-ը և Եվրոպայի որոշ երկրներ:

Էլեկտրաէներգետիկան որպես արդյունաբերության ճյուղ ձևավորվել է XIX դարի վերջին, էլեկտրական էներգիայի ստացման և մետաղալարերով մեծ հեռավորության վրա հաղորդելու գյուտից հետո:

Էլեկտրաէներգիայի արտադրությունն աշխարհում խիստ անհամաչափ է տեղաբաշխված: Էլեկտրաէներգիայի համաշխարհային արտադրության շուրջ 4/5-ը բաժին է ընկնում «առաջին տասնյակի» երկրներին (ԱՄՆ, Չինաստան, Ճապոնիա, ՌԴ, Կանադա, Գերմանիա, Ֆրանսիա, Հնդկաստան, Մեծ Բրիտանիա, Բրազիլիա): Բարձր զարգացած երկրներում մեկ շնչի հաշվով տասնյակ հազար կվտ.ժ էլեկտրաէներգիա է արտադրվում, որը տասնյակ, նույնիսկ հարյուրավոր անգամ շատ է, քան տնտեսապես հետամնաց երկրներում: Միաժամանակ, աշխարհում հարյուր միլիոնավոր մարդիկ դեռևս չեն օգտվում էլեկտրաէներգիայից:

Քարտեզ. Աշխարհի էլեկտրաէներգետիկայի տեղաբաշխումը

Աշխարհի էլեկտրակայանների ընդհանուր հզորության գրեթե 2/3-ը բաժին է ընկնում ջերմային էլեկտրակայաններին (ՋԷԿ), որոնք աշխատում են հանքային վառելիքով: ՋԷԿ-երի **առավելությունն** այն է, որ դրանց կառուցումը հեշտ է, արագ և էժան, իսկ **թերությունն** այն է, որ ՋԷԿ-ների արտադրած էլեկտրաէներգիայի ինքնարժեքը բարձր է ու շարունակում է բարձրանալ՝ վառելիքի գների բարձրացման հետևանքով: Բացի այդ՝ ՋԷԿ-երը էկոլոգիական մեծ վնաս են հասցնում շրջակա միջավայրին:

Ջրով աշխատող էլեկտրակայաններին (ՋրԷԿ) բաժին է ընկնում էլեկտրաէներգիայի համաշխարհային արտադրության 20%-ը: ՋրԷԿ-ները սովորաբար կառուցվում են համեմատաբար ջրառատ և մեծ թերությամբ գետերի վրա: Չնայած ՋրԷԿ-ների կառուցման դժվարությանը և երկարատևությանը, դրանց շահագործումը էկոլոգիական առումով անվնաս է, իսկ արտադրած էլեկտրաէներգիան՝ էժան: Աշխարհի խոշորագույն ջրաէլեկտրակայանները գտնվում են Չինաստանում («Երեք կիրճ» ՋրԷԿ-ը Յանցզի գետի վրա), Լատինական Ամերիկայում («Իտայպուն» Պարանա գետի վրա): Խոշոր ՋրԷԿ-ներ կան նաև Ռուսաստանում և ԱՄՆ-ում:

Իրենց հզորությամբ երրորդ տեղում են ատոմային էլեկտրակայանները (ԱԷԿ), որոնք աշխատում են միջուկային վառելիքով: Այժմ արդեն աշխարհի ավելի քան 30 երկրում կառուցված ԱԷԿ-ների թիվը հաշվվում է հարյուրներով: Դրանք հիմնականում վառելիքային և ջրաէներգետիկ ռեսուրսներով աղքատ, բայց տնտեսապես զարգացած երկրներն են (Ֆրանսիա, Ճապոնիա, Շվեդիա և այլն): Աշխարհում առաջին ԱԷԿ-ը կառուցվել է Ռուսաստանի Օբնինսկ քաղաքում, իսկ ամենախոշորը՝ Ճապոնիայի Ֆուկուսիմա քաղաքում: Կովկասում և ամբողջ Հարավարևմտյան Ասիայում կառուցված միակ ԱԷԿ-ը գտնվում է Հայաստանի Հանրապետությունում: 1986թ. Ուկրաինայում Չեռնոբիլի ԱԷԿ-ի, իսկ 2011թ.՝ ցունամիի հետևանքով Ֆուկուսիմայի ԱԷԿ-ի վթարներից հետո աշխարհում ԱԷԿ-ների անվտանգության պահանջներն ավելի խստացվեցին, իսկ առանձին երկրներ ընդհանրապես հրաժարվեցին ԱԷԿ-ների կառուցումից և շահագործումից:

Վառելիքային ռեսուրսների սպառման, թանկացման և ՋԷԿ-երի ու ԱԷԿ-ների էկոլոգիական բացասական հետևանքների պայմաններում մարդկությունը որոնում է էլեկտրաէներգիայի արտադրության այլընտրանքային՝ ոչ ավանդական աղբյուրների օգտագործման ուղիներ: Այդ աղբյուրների շարքում հատկապես մեծ են արեգակնային, երկրաջերմային, քամու, ինչպես նաև մակընթացային էներգիայի օգտագործման հեռանկարները: Երկրի ներքին ջերմության էներգիան լայնորեն օգտագործվում է Իսլանդիայում, Ֆիլիպիններում և մի շարք այլ երկրներում: Զարգացած առանձին երկրներում էլեկտրաէներգիա արտադրելու համար օգտագործվում է նույնիսկ կենցաղային աղբի այրման ժամանակ անջատվող էներգիան:

Էներգիայի ոչ ավանդական աղբյուրների բաժինն աշխարհի էլեկտրաէներգիայի ընդհանուր արտադրանքի մեջ դեռևս աննշան է:

Նկար 1. Էլեկտրակայան

2. Հանքավայր

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞րն է վառելիքաէներգետիկ արդյունաբերության դերը տնտեսության մեջ:
2. Ի՞նչ է պայմանական վառելիքը: Համեմատե՞ք վառելիքի առանձին տեսակներն ըստ ջերմատվության:
3. Նկարագրե՞ք վառելիքաէներգետիկ արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքը: Ի՞նչ փոփոխություններ է կրել այն վերջին հարյուրամյակում:
4. Քարտեզի վրա նշե՞ք ածխի, նավթի և բնական գազի արդյունահանման և սպառման հիմնական շրջանները: Դրանք համեմատե՞ք միմյանց հետ և նշե՞ք հիմնական տարբերություններն ու նմանությունները:
5. Որո՞նք են էլեկտրաէներգիայի ստացման հիմնական աղբյուրները: Համեմատե՞ք ՋԷԿ-երի և Ջրէլ-ների հիմնական առավելություններն ու թերությունները:
6. Նշե՞ք և համեմատե՞ք տարբեր տիպի էլեկտրակայանների (ջերմային, ջրային, ատոմային) տեղաբաշխման երկրներն ու վայրերը:
7. Էներգիայի ո՞ր ոչ ավանդական աղբյուրներն են օգտագործվում էլեկտրաէներգետիկայում:

Հեղաքրքիր է իմանալ

ՋրէԿ-ներն աշխարհի խոշորագույն կառույցներից են: Հազվադեպ երկրներ են ի զորու միայն սեփական ուժերով ու տեխնիկայով կառուցել այնպիսի խոշոր ՋրէԿ, որի համար օգտագործվում է մի քանի անգամ ավելի շատ բետոն և մետաղ, քան հանրահայտ Քեոփսի բուրգի ծավալն է: Ամբարտակի պատնեշի բարձրությունը համեմատելի է մի քանի տասնյակ հարկանի շենքի հետ, իսկ դրան կից ձևավորված ջրամբարը նույնիսկ գերազանցում է Սևանա լճի մակերեսը և ջրի ծավալը:

Ջրամբարներին կից ստեղծվում են հանգստի գոտիներ, ջրերում բազմանում են ձկնային պաշարները և այլն: Սակայն ՋրէԿ-ներին կից ջրամբարները, դրականից բացի, շրջակա միջավայրի վրա ազդում են նաև բացասականորեն: Մասնավորապես՝ խանգարում են գետային նավերի նավարկությանը, որը կարգավորելու համար հաճախ ստիպված են լինում կառուցել ջրարգելակներ (շյուզներ), որոնց օգնությամբ նավերը համապատասխանաբար իջնում կամ բարձրանում են գետով: Նույն կերպ կառուցվում է ձկնանցման հարմարություն, որպեսզի ձկները կարողանան հասնել գետերի վերին հոսանքների շրջանը՝ ձվադրման համար:

Նեղոս գետի վրա կառուցված Ասուանի ՋրէԿ-ին կից ջրամբարը ձգվում է հարյուրավոր կիլոմետրերով, ինչի պատճառով ջրի հոսքը խիստ դանդաղում է, ջրում պարունակվող առատ տիղմը՝ մշակաբույսերի աճն ապահովող սննդարար նյութը, ոռոգվող հողատարածքներին հասնելու փոխարեն նստում է ջրամբարի հատակին, ուստի և անհրաժեշտ է լինում արհեստականորեն պարարտացնել հողը (ինչի անհրաժեշտությունը չի եղել մինչև ջրամբարի կառուցումը):

Ի՞նչ եզրահանգման եկաք ջրամբարների օգտակարության մասին:

ԴԱՍ 19. ՄԵՏԱՂԱԾՈՒԼՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԵՔԵՆԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արդյունաբերության մյուս երկու կարևոր ճյուղերն են մետաղաձուլությունն ու մեքենաշինությունը, որոնց հիմնական ենթաճյուղերին, արտադրություններին ու դրանց տարածքային կազմակերպման առանձնահատկություններին կժանոթանաք այս դասին:

Մետաղաձուլությունը (մետալուրգիան) յուրաքանչյուր երկրի տնտեսական և ռազմական հզորության հիմքն է, որը մարդու արտադրական գործունեության հնագույն բնագավառներից է: Հայաստանում մետաղ ձուլել են դեռևս 3 հազարամյակ առաջ (Արմավիրի մարզ, Մեծամոր): Հին և միջին դարերում համարել են, որ գոյություն ունի մետաղի ընդամենը 7 տեսակ՝ ոսկի, արծաթ, երկաթ, պղինձ, կապար, անագ և սնդիկ: Ներկայումս մարդկությանը հայտնի քիմիական, ֆիզիկական, մեխանիկական ամենատարբեր հատկություններ ունեցող մետաղները և նրանց համաձուլվածքները հաշվվում են հարյուրներով: Դրանք ամենալայն կիրառություն ունեն ժամանակակից արտադրության, տեխնիկայի ու գիտության բոլոր բնագավառներում: Վերջին տասնամյակներին մետաղաձուլության աճը դանդաղել է: Դրա պատճառն այն է, որ մեքենաշինության և մետաղների օգտագործման այլ ոլորտներում թանկ մետաղների փոխարեն սկսել են օգտագործել ավելի էժան անսահմանափակ քանակությամբ պլաստմասսայի և այլ փոխարինող նյութեր:

Մետաղաձուլությունը արդյունաբերության բարդ կառուցվածք ունեցող ճյուղ է: Այն ներառում է՝ ա) երկրի ընդերքից բազմատեսակ հանքաքարի արդյունահանումը, բ) հանքաքարի հարստացումը, այսինքն՝ դրա մեջ պարունակվող ոչ պիտանի քարանյութի հեռացումը և խտանյութի արտադրությունը, գ) խտանյութից մետաղի ձուլման բուն գործընթացը, դ) համաձուլվածքների և գլանվածքի արտադրությունը:

Մետաղաձուլությունը բաժանվում է երկու ենթաճյուղի՝ սև և գունավոր մետաղաձուլության:

Սև մետաղաձուլության գլխավոր և ամենատարածված հանքային հումքը երկաթաքարն է, որի հանույթի հնագույն և գլխավոր շրջանն ավանդաբար Արևմտյան Եվրոպան էր: Սակայն երկարատև օգտագործման հետևանքով հանքաքարի պաշարները խիստ նվազել են, և դրա պատճառով եվրոպական շատ երկրներ դադարեցրել են արդյունահանումը: Ներկայումս երկաթաքար արդյունահանում են աշխարհի ավելի քան 50 երկրում: Հիմնական արդյունահանող երկրներն են Բրազիլիան, Ավստրալիան, Չինաստանը, Հնդկաստանը, Ռուսաստանը: Մեծ քանակությամբ երկաթաքար են արտահանում Ավստրալիան, Բրազիլիան, Հնդկաստանը: Երկաթաքարի հիմնական ներմուծողներն են Եվրոպայի զարգացած երկրները, ԱՄՆ-ը, Ճապոնիան և Չինաստանը:

Քարտեզ. Երկաթի հանքավայրի հանույթը

Երկաթի հանքաքարի նախնական մշակումը, այսինքն հարստացումն ու խտանյութի արտադրությունը, սովորաբար կատարվում է հումքի արդյունահանման երկրներում և շրջաններում: Հումքի վերամշակման հետագա փուլերը՝ թուջի և պողպատի ձուլումը, կատարվում է ինչպես հումքի և վառելիքի (քարածխի) արդյունահանման, այնպես էլ սպառման վայրերում: Չնայած աշխարհում երկաթաքարի արդյունահանումը նվազել է, սակայն բարձրորակ պողպատի արտադրությունը նկատելիորեն աճել է՝ շնորհիվ զարգացած երկրներում մետաղի ջարդոնի օգտագործման:

Թուջի և պողպատի ձուլմամբ առաջատար երկրներն են Չինաստանը, Ճապոնիան, Կորեայի Հանրապետությունը, ԱՄՆ-ը: Վերջին տասնամյակներին նկատելի փոփոխություն է տեղի ունեցել ճյուղի տեղաբաշխման բնագավառում. մեծացել է զարգացող երկրների բաժինը: Դրան նպաստել են՝ ա) այդ երկրների վառելիքաէներգետիկ հարուստ պաշարները. բ) սպառման ծավալների աճը, գ) էկոլոգիապես վնասակար արտադրությունները զարգացած երկրներից

դուրս բերելու և զարգացող երկրներ փոխադրելու միտումը:

Պողպատի ծուլման տեղաբաշխման մյուս փոփոխությունը վերաբերում է նավահանգստային քաղաքներին, որտեղ ներմուծվող հումքի բեռնաթափման վայրերում կառուցվում են խոշոր մետաղաձուլական ձեռնարկություններ: Այսպես, սև մետաղաձուլության համաշխարհային նշանակության հզոր կենտրոններ են դարձել Յոկոհաման (Ճապոնիա), Դալյանը (Չինաստան), Մարսելը (Ֆրանսիա) և մի շարք այլ նավահանգստային քաղաքներ:

Նկար. 1. Մետաղաձուլական ձեռնարկություն 2. Մետաղի հանքավայր

Գունավոր մետաղաձուլությունն արտադրանքի ծավալով մի քանի անգամ զիջում է սև մետաղաձուլությանը, սակայն անհամեմատ ավելի բազմաճյուղ կառուցվածք ունի: Տասնյակների հասնող գունավոր մետաղները բաժանվում են խմբերի, որոնցից առավել նշանակալի են՝ ա) ծանր մետաղները (պղինձ, ցինկ, կապար, անագ և այլն), բ) թեթև մետաղները (ալյումին, մագնեզիում, տիտան և այլն), գ) ազնիվ կամ թանկարժեք մետաղները (ոսկի, արծաթ, պլատին և այլն):

Վերջին տասնամյակներին արագորեն զարգանում է թեթև մետաղների արտադրությունը: Այժմ գունավոր մետաղների շարքում արտադրանքի ծավալով առաջին տեղում է ալյումինի ձուլումը: Արտադրության համար հիմք են ծառայում ալյումին պարունակող տարբեր հանքատեսակներ (բոքսիտ, նեֆելինային սիենիտներ և այլն): Ալյումինը ամենատարածված մետաղներից է և ունի հումքի զգալի պաշարներ (Ավստրալիա, Բրազիլիա, Ռուսաստան, Գվինեա և այլն):

Ալյումինի արտադրությունը դեռևս շատ էներգատար է (1տ ալյումին ձուլելու համար նախկինում ծախսվում էր մինչև 25 հազ. կՎտ.ժ էլեկտրաէներգիա, իսկ այժմ՝ 8–10 հազ. կՎտ.ժ), այդ պատճառով էլ զարգացած է ջրաէներգետիկ պաշարներով հարուստ երկրներում (ԱՄՆ, Կանադա, Նորվեգիա, Չինաստան, Ռուսաստան):

Ծանր գունավոր մետաղների ձուլումը հին և ավանդական ճյուղ է: Ծանր մետաղների արտադրությունը հումքատար է և տեղաբաշխվում է հումքային շրջաններում: Արտադրանքի ծավալով և նշանակությամբ ծանր մետաղների շարքում առաջատարը պղնձաձուլությունն է: Այն կենտրոնացած է բարձր զարգացած երկրներում, ինչպես նաև Կենտրոնական Աֆրիկայի և Հարավային Ամերիկայի հումքաշատ պետություններում (Ջամբիա, Չիլի):

Մետաղաձուլությունը շրջակա միջավայրն առավել աղտոտող ճյուղերից է: Այդ պատճառով սահմանափակվում է դրա զարգացումը և հետագա տեղաբաշխումը տնտեսապես զարգացած երկրներում՝ միաժամանակ խրախուսելով այն աղքատ երկրներում:

Սև և գունավոր մետաղների հիմնական սպառողը **մեքենաշինությունն** է, որը առանցքային դեր է խաղում արդյունաբերության մեջ: Այն ընդգրկում է բազմաթիվ ենթաճյուղեր ու արտադրություններ, որոնք տարբեր տեսակի մեքենաներ և սարքավորումներ են մատակարարում տնտեսության բոլոր ճյուղերին: Առավել կարևոր են մեքենաշինության տրանսպորտային, հաստոցաշինական, սարքաշինական, գյուղատնտեսական, էլեկտրատեխնիկական, էլեկտրոնային, սարքաշինական, էներգետիկական ճյուղերն ու ենթաճյուղերը:

Մեքենաշինության դերը դժվար է գերազնահատել տնտեսության բազմակողմանի զարգացման, գիտատեխնիկական առաջընթացի ապահովման, աշխատանքի ավտոմատացման, մարդկանց կենցաղի ու աշխատանքի պայմանների բարելավման գործում: *Մեքենաշինությունն արդյունաբերության ճյուղերի շարքում առաջատար է արտադրանքի արժեքի մեծությամբ, զբաղվածների թվով, ինչպես նաև զարգացման տեմպերով:*

Մեքենաշինության յուրաքանչյուր ենթաճյուղի տեղաբաշխումը պայմանավորված է մի քանի գործոններով, որոնցից մեկն ունի մյուսներից ավելի կարևոր, նույնիսկ վճռորոշ նշանակություն:

Այսպես, մետաղատար մեքենաշինության ենթաճյուղերը (տրակտորների, մետալուրգիական սարքավորումների արտադրություն) տեղաբաշխվում են մետաղաձուլության վայրերին մոտ, իսկ աշխատատար մեքենաշինության ենթաճյուղերը (գործիքների, կենցաղային էլեկտրոնային սարքերի արտադրություն)՝ աշխատանքային ռեսուրսների կենտրոնացման վայրերում:

Նկար մեքենաշինական ձեռնարկություններից

ժամանակի ընթացքում արագ փոփոխվում են մեքենաշինության արտադրանքի տեսականին և որակը: Արդի մեքենաշինության փոփոխության և զարգացման գլխավոր միտումը (ուղղությունը) գիտատարության մակարդակի բարձրացումն է: Գիտությունը դարձել է մեքենաշինության նորագույն արտադրությունների (համակարգչային տեխնիկա, ռադիոէլեկտրոնիկա, հրթիռաշինություն և այլն) զարգացման և տեղաբաշխման գլխավոր գործոնը:

Մեքենաշինության զարգացման մյուս կարևոր միտումը կամ ուղղությունն այն է, որ այդ բնագավառում ձևավորվում են վերագալիս հսկա միավորումներ, որոնք ավելի ու ավելի մեծ դեր են խաղում մեքենաների համաշխարհային արտադրության մեջ: Այդպիսի միավորումներից են, օրինակ՝ «Տոյոտան», «Ֆորդ Մոթորզը», «Սիմենսը», «Սոնին» և այլն:

Մեքենաշինությունը արդյունաբերության շատ այլ ճյուղերի համեմատ ունի ավելի լայն՝ համատարած տեղաբաշխում: Մեքենաշինական գործարաններ կան աշխարհի երկրների ճնշող մեծամասնությունում: Սակայն մեքենաշինությունը նախ և առաջ զարգացած երկրների մենաշնորհն է: Այդ երկրների բաժինը համաշխարհային մեքենաշինական արտադրանքի ծավալում կազմում է ավելի քան 80%: Զարգացած երկրների բաժինն էլ ավելի մեծ է մեքենաշինության նորագույն և գիտատար արտադրությունների, այդ թվում՝ նաև ամենաերիտասարդ բնագավառ հանդիսացող տեղեկատվական-տեխնոլոգիական բարդ սարքավորումների արտադրության գծով: Զևավորվել է մեքենաշինության զարգացման երեք խոշոր տարածաշրջան՝ Արևմտյան Եվրոպա, ԱՄՆ և Արևելյան Ասիա (Ճապոնիա, Կորեայի Հանրապետություն, Չինաստան և այլն):

Զարգացող երկրներում մեքենաշինությունը սկսել է զարգանալ վերջերս: Ի տարբերություն բարձր զարգացած երկրների, այստեղ առավել զարգացում են ստացել մեքենաշինության համեմատաբար հին ճյուղերը՝ գյուղատնտեսական մեքենաշինությունը, նավաշինությունը, կենցաղային մեքենաների արտադրությունը: Արդեն աչքի ընկնող նվաճումներ ունեն Չինաստանը, Մեքսիկան, Բրազիլիան, Արգենտինան, Հնդկաստանը և մի քանի ուրիշներ: Զարգացող որոշ երկրներում համեմատաբար ոչ բարդ, պարզունակ մեքենաների արտադրության զարգացմանը նպաստել են էժան աշխատուժը, սպառման շուկաների առկայությունը:

Համաշխարհային մեքենաշինության առաջատար ճյուղը տրանսպորտային մեքենաշինությունն է, մասնավորապես ավտոմեքենաշինությունը: Ներկայումս աշխարհում տարեկան արտադրվում է ավելի քան 50 մլն ավտոմեքենա, որի մեծ մասը մարդատար մեքենաներ են: Առաջատար երկրներն են Ճապոնիան, ԱՄՆ-ը և Գերմանիան, որոնք միասին արտադրում են աշխարհի ավտոմեքենաների շուրջ կեսը: Ծովային նավերի արտադրությամբ առաջատար երկրներն են Ճապոնիան և Կորեայի Հանրապետությունը, ինքնաթիռների արտադրությամբ՝ ԱՄՆ-ը և Ֆրանսիան:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞րն է մետաղաձուլության դերը տնտեսության մեջ: Թվարկե՞ք մեքենաշինության ենթաճյուղերն ու գլխավոր արտադրատեսակները:
2. Մետաղաձուլության ճյուղային կառուցվածքում և տեղաբաշխման մեջ վերջին տասնամյակներում ինչպիսի փոփոխություններ են տեղի ունեցել:

3. Որո՞նք են սև և գունավոր մետաղաձուլության տեղաբաշխման գլխավոր առանձնահատկությունները: Թվարկե՛ք և քարտեզի վրա ցոյց տվե՛ք մետաղաձուլության զարգացած տարածաշրջանները և երկրները:
4. Բնութագրե՛ք և գնահատե՛ք մեքենաշինության դերը ժամանակակից տնտեսության մեջ: Նշե՛ք զարգացման գլխավոր հիմնական ուղղությունները:
5. Ինչպիսի՞ բնորոշ գծեր ունեն զարգացած և զարգացող երկրների մեքենաշինության ենթաճյուղերը: Թվարկե՛ք և քարտեզի վրա ցոյց տվե՛ք զարգացած մեքենաշինություն ունեցող տարածաշրջանները և երկրները:
6. Որո՞նք են մեքենաշինության ենթաճյուղերի տեղաբաշխման գործոնները: Ո՞ր գործոնի դերն է մեծանում:

ԴԱՍ 20. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՅԼ ՃՅՈՒՂԵՐ (քիմիական, թեթև. սննդի)

Քիմիական արդյունաբերությունը համարվում է ժամանակակից արդյունաբերության առաջատար և արագ զարգացող ճյուղերից մեկը: Նրա հումքային բազան շատ լայն է. բացի հանքային հումքից (աղեր, ծծումբ, ֆոսֆորիտներ և այլն) և օրգանական ծագման վառելիքներից (նավթ, գազ, ածուխ և այլն), օգտագործվում են նաև մետաղաձուլության, անտառարդյունաբերության և այլ ճյուղերի արտադրությունների թափոնները:

Քիմիական արդյունաբերությունը մեքենաշինության և էլեկտրաէներգետիկայի հետ մեկտեղ գիտատեխնիկական առաջադիմությունն ապահովող ճյուղերն են:

Քիմիական արդյունաբերությունը սինթեզում, ստեղծում է այնպիսի նյութեր (պլաստմասսաներ, պոլիմերներ, քիմիական մանրաթելեր և այլն), որոնք բնության մեջ չեն լինում: Ճյուղի բազմատեսակ արտադրանքը լայնորեն օգտագործվում է արդյունաբերության տարբեր ճյուղերում, գյուղատնտեսության մեջ, տնտեսության այլ բնագավառներում և կենցաղում: Ճյուղի առավել հայտնի արտադրատեսակներն են՝ ծծմբական թթուն, հանքային պարարտանյութերը, սինթետիկ կաուչուկը, սինթետիկ մանրաթելերը, պլաստմասսաները:

Նկար. Քիմիական կոմբինատ

Քիմիական արդյունաբերության ձեռնարկությունները, որպես կանոն, տեղաբաշխվում են հումքի աղբյուրների, վառելիքաէներգետիկ և ջրային ռեսուրսների շրջանում: Վերջին տարիներին քիմիական գործարաններ են կառուցվում նաև գիտական կենտրոնների մոտ՝ ավելի արագ ներդնելու համար գիտության նվաճումները, կամ էլ այն ձեռնարկություններին կից, որոնց արտադրական թափոններն օգտագործվում են որպես հումք: Երբեմն գործարանները դուրս են հանվում խոշոր քաղաքների տարածքներից, եթե դրանք աղտոտում են շրջակա միջավայրը: Հատկանշական է այն, որ Ճյուղի ձեռնարկությունները տեղաբաշխված են սահմանափակ թվով երկրներում և տարածաշրջաններում: Խոշոր քիմիական համալիրներ ստեղծվել են Տեքսասում (ԱՄՆ), Ռուրում (Գերմանիա), Մերձվոլգյան շրջանում (Ռուսաստան), Դոնբասում (Ուկրաինա) և այլն:

Քիմիական արդյունաբերությունը, ինչպես և մեքենաշինությունը, առավելապես ներկայացված է զարգացած երկրներում (ԱՄՆ, Ճապոնիա, Գերմանիա և այլն): Այստեղ զարգանում են հատկապես քիմիական արդյունաբերության գիտատար և նորագույն ճյուղերը (պոլիմերների, մանրաթելի, վիտամինների արտադրություն, դեղագործություն): Ներկայումս զարգացած երկրներին բաժին է ընկնում աշխարհում թողարկվող քիմիական արտադրանքի ավելի քան 80%-ը:

Զարգացող երկրներում քիմիական արդյունաբերությունը սկսել է արագ զարգանալ վերջին շրջանում: Նավթարդյունահանող մի շարք երկրներում (Սաուդյան Արաբիա, Իրան, Ինդոնեզիա և այլն) հիմք է դրվել նավթաքիմիական արդյունաբերությանը, որի արտադրանքի մեծ մասը արտահանվում է զարգացած երկրներ: Էկոլոգիապես վնասակար՝ ջրային և օդային ավազաններն էապես աղտոտող քիմիական արտադրություններն աստիճանաբար դուրս են մղվում զարգացած երկրներից և տեղաբաշխվում են զարգացող երկրներում: Պատճառն այն է, որ զարգացած երկրներում վերջին տարիներին մեծ ուշադրություն են դարձնում շրջակա միջավայրի մաքրությանը, ուստի բնությանը վնաս հասցնելու համար գործարանները ստիպված են լինում վճարել մեծ տուգանքներ:

Ի տարբերություն ծանր արդյունաբերության ճյուղերի՝ թեթև և սննդի արդյունաբերությունը հիմնականում արտադրում է սպառման առարկաներ, բնակչությանը ապահովում է սննդով և հագուստով:

Թեթև արդյունաբերությունը համալիր ճյուղ է, որի գլխավոր ենթաճյուղերն են՝ տեքստիլի,

կարի, տրիկոտաժի, կոշկեղենի, գորգերի արտադրությունները: Այդ ճյուղն ապահովում է բնակչությանը հագուստով, կոշկեղենով, ամենօրյա օգտագործման կենցաղային իրերով, իսկ ավտոմեքենաշինությանը և այլ ոլորտներին մատակարարում է կաշի, գործվածք և այլ արտադրանք:

Թեթև արդյունաբերությունը թեև հին ճյուղ է, բայց անընդհատ փոփոխության է ենթարկվում ինչպես հումքի և արտադրանքի փոփոխության, այնպես էլ մարդկանց պահանջներին համապատասխան: Նորածնության թելադրանքով անընդհատ նորացվում են արտադրանքի տեսականին, օգտագործվող նյութերն ու սարքավորումները: Դրանց հետևանքով փոխվել է նաև ճյուղի տեղաբաշխման պատկերը: Ներկայումս բացի գյուղատնտեսական հումքից (բամբակ, բուրդ, վուշ, կաշի, մորթի), լայնորեն օգտագործվում են նաև արհեստական և սինթետիկ մանրաթելեր, կաուչուկ և ոչ բնական ծագման այլ նյութեր:

Քարտեզ. Սննդի արդյունաբերության որևէ ճյուղի (շաքարի) տեղաբաշխումը

Նկար. Թեթև արդյունաբերության ձեռնարկություն

Չնայած արտադրական գործընթացների մեքենայացմանը և ավտոմատացմանը՝ թեթև արդյունաբերությունը դեռևս շատ աշխատատար ճյուղ է, որտեղ հիմնականում զբաղված են կանայք: Այդ պատճառով էլ թեթև արդյունաբերության ձեռնարկությունները հիմնականում տեղաբաշխված են աշխատուժի կենտրոնացման շրջաններում:

Նախկինում թեթև արդյունաբերության գծով առաջատար էին Եվրոպայի բարձր զարգացած երկրները: Այժմ ճյուղն արագորեն զարգանում է նաև զարգացող երկրներում, որտեղ բնակչության, հետևաբար նաև՝ աշխատանքային ռեսուրսների աճը բարձր է, իսկ աշխատուժը՝ էժան: Բացի այդ, նշված երկրներում առկա է թեթև արդյունաբերության հարուստ հումքային բազա՝ ի հաշիվ գյուղատնտեսական բնական հումքի (բամբակ, բնական մետաքս, ջուր, բուրդ, կաշի):

Համաշխարհային շուկայում զարգացող երկրների բաժինը թեթև և սննդի արդյունաբերության արտադրանքի գծով ավելի մեծ է, քան մշակող արդյունաբերության այլ ճյուղերի արտադրանքի գծով:

Թեթև արդյունաբերության տեղաբաշխումն ունի համատարած բնույթ: Այն ներկայացված է աշխարհի բոլոր երկրներում:

Բնական հումքից պատրաստվող թելերի ու գործվածքների արտադրությունը գլխավորապես կենտրոնացած է զարգացող երկրներում, հատկապես Չինաստանում, Հնդկաստանում, Բանգլադեշում, Թուրքիայում, Եգիպտոսում, Բրազիլիայում և այլուր: Արհեստական հումքի՝ սինթետիկ մանրաթելերի և դրանցից պատրաստվող գործվածքների արտադրությամբ առաջատար են զարգացած երկրները, հատկապես ԱՄՆ-ը, Ճապոնիան, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և այլն:

Սննդի արդյունաբերությունը գյուղատնտեսության հետ մեկտեղ ապահովում է բնակչության բազմազան պահանջարկը սննդամթերքի բոլոր տեսակների գծով: Ուստի այն առկա է աշխարհի բոլոր երկրներում, այսինքն սննդի արդյունաբերության տեղաբաշխումն ունի համատարած բնույթ: Տարբեր են միայն տարբեր տարածաշրջաններում արտադրվող պարենի տեսականին և ծավալները, որոնք պայմանավորված են հողակլիմայական պայմաններով, ինչպես նաև պահանջարկի ու սպառման գործոնով:

Սննդի արդյունաբերությունը բաղկացած է բազմաթիվ ենթաճյուղերից ու արտադրություններից, որոնք միմյանցից տարբերվում են տեղաբաշխման սկզբունքներով: Արագ փչացող հումք (կաթ, խաղող, լոլիկ, շաքարի ճակնդեղ, շաքարեղեգ և այլն) մշակող ձեռնարկությունները տեղաբաշխվում են հումքի աղբյուրների մոտ: Միևնույն ժամանակ, դրանցից պատրաստված արտադրանքը (օրինակ՝ պահածո կամ շաքար) հարմար է երկարատև պահպանման և

տրանսպորտային փոխադրման համար: Դա է պատճառը, որ, օրինակ, շաքարի արտադրությունը կենտրոնացած է դրա համար հումք ծառայող շաքարեղեգի և շաքարի ճակնդեղի աճեցման երկրներում (Բրազիլիա, Հնդկաստան, Չինաստան, ԱՄՆ, Ուկրաինա), կարագի արտադրությունը՝ Նոր Զելանդիայում, Ֆինլանդիայում, գինու արտադրությունը՝ Իտալիայում, Ֆրանսիայում և խաղող մշակող այլ երկրներում:

Սննդի արդյունաբերության որոշ ճյուղեր ու արտադրություններ էլ, ընդհակառակը, փոխադրման առումով հարմար հումքից (օրինակ՝ ցորենից) պատրաստում են արտադրանք (հաց, հրուշակեղեն և այլն), որը շուտ փչացող է: Այդպիսի ձեռնարկությունները տեղաբաշխվում են սպառման վայրերում:

Սառնարանային նավերի, երկաթուղային վագոնների, ավտոմեքենաների օգտագործման շնորհիվ շուտ փչացող, բայց նախնական մշակման ենթարկված գյուղատնտեսական հումքը և ձկնամթերքը փոխադրվում են բնակչության մեծ խտություն, հետևապես՝ սննդամթերքի մեծ պահանջարկ ունեցող վայրեր, խոշոր քաղաքներ ու նավահանգիստներ, որտեղ կառուցված սննդի արդյունաբերության ձեռնարկություններում ենթարկվում են վերջնական մշակման, որից հետո ստացված արտադրանքը (օրինակ՝ ձկան պահածոն) հասցվում է սպառողին:

Այժմ լայն տարածում է ստանում խտանյութերից պատրաստի արտադրանքի արտադրությունը: Օրինակ՝ արևադարձային ու այլ երկրներում մրգերից պատրաստված խտանյութերից ՀՀ-ում նույնպես արտադրում են տարբեր ըմպելիքներ, սպիրտից՝ օղի և այլն:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ դեր է կատարում քիմիական արդյունաբերությունը տնտեսության մեջ: Նշե՞ք քիմիական արդյունաբերության հումքային բազան և հիմնական արտադրությունները:
2. Որո՞նք են քիմիական արդյունաբերության տեղաբաշխման սկզբունքներն ու առանձնահատկությունները: Թվարկե՞ք և քարտեզի վրա ցոյց տվե՞ք զարգացած քիմիական արդյունաբերություն ունեցող երկրները:
3. Ո՞րն է թեթև և սննդի արդյունաբերության դերը տնտեսության մեջ: Ի՞նչ ընդհանուր գծեր ունեն թեթև և սննդի արդյունաբերության ճյուղերը:
4. Թվարկե՞ք թեթև արդյունաբերության գլխավոր ենթաճյուղերը: Նշե՞ք դրանց տեղաբաշխման գործոններն ու բնորոշ գծերը:
5. Թվարկե՞ք սննդի արդյունաբերության գլխավոր ենթաճյուղերը: Նշե՞ք դրանց տեղաբաշխման սկզբունքներն ու բնորոշ գծերը:
6. Թվարկե՞ք և քարտեզի վրա ցոյց տվե՞ք թեթև և սննդի արդյունաբերության զարգացման հիմնական տարածաշրջաններն ու երկրները:
7. Ձեր շրջապատում կան սննդի արդյունաբերության ձեռնարկություններ: Ինչո՞վ է պայմանավորված դրանց տեղաբաշխումն այդ վայրում:

Դիպիր «Շաքարի արտադրությունն ու սպառումն աշխարհում» քարտեզը և տրամաբանելով նշիր շաքարի արտահանության և ներկրման խոշոր երկրներն ու տարածաշրջանները:

ԴԱՍ 21. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Տնտեսության հնագույն ճյուղը գյուղատնտեսությունն է: Ներկայումս էլ, աշխարհի բոլոր, նույնիսկ զարգացման հասուն՝ արդյունաբերական և հետարդյունաբերական փուլերը թևակոխած, երկրների տնտեսության մեջ գյուղատնտեսության դերը չի նվազել: Ընդ որում, գյուղատնտեսության դերն ու նշանակությունն անհամեմատ մեծ են մինչինդուստրիալ կամ ագրարային տնտեսության երկրներում, որոնցում գյուղատնտեսությունը գլխավոր, երբեմն գրեթե միակ ճյուղն է:

Գյուղատնտեսությունը շարունակում է մնալ մարդկանց անհրաժեշտ պարենի հիմնական մատակարարը¹, ինչպես նաև արդյունաբերությանը բնական հումք մատակարարող գլխավոր ճյուղը:

Ամբողջությամբ, համաշխարհային տնտեսությունում գյուղատնտեսության նշանակությունն ավելի է մեծանում, քանի որ.

ա) աշխարհում ավանդաբար շարունակում են մնալ մարդիկ, որոնք անմատչելիության պատճառով չեն օգտագործում բավարար քանակությամբ պարենամթերք, ընդ որում դրանց թիվն աճում է.

բ) տարեկան 1,2-1,1%-ով աճում է աշխարհի ամբողջ բնակչության՝ պարենամթերք սպառող մարդկանց թիվը, ուստի, բնակչությանը պարենամթերքով լիովի բավարարելու գյուղատնտեսության առջև մշտապես գոյություն ունեցող խնդիրը դարձել է մարդկության համաճարակային հիմնախնդիրներից մեկը:

Արդյունաբերության նման գյուղատնտեսությունը ևս նյութական արտադրության ճյուղ է, սակայն այդ ընդհանուր նմանության հետ միասին, դրանց միջև կան նաև տարբերություններ:

- Գյուղատնտեսության արտադրանքը (դրամական արտահայտությամբ) զիջում է աշխարհի արդյունաբերությանը, բայց ճյուղում զբաղվածների թվով (մոտ 2,5 մլրդ մարդ) զգալիորեն գերազանցում է արդյունաբերությանը:
- Ի տարբերություն արդյունաբերության, որի տեղաբաշխումը «կետային» է (արդյունաբերական ձեռնարկություն, հանքավայր կամ դրանց խումբ), գյուղատնտեսության տեղաբաշխումը համատարած է (դաշտեր, գոտիներ, տնկատափեր, արոտավայրեր և այլն):
- Եթե արդյունաբերության աշխատանքի գլխավոր միջոցը սարքավորումներն ու մեքենաներն են, ապա գյուղատնտեսությունում դա հողն է: Հողերի ամբողջությունն անվանում են հողային ֆոնդ, որի կազմում առանձնացվում են գյուղատնտեսական արտադրությունում օգտագործելի՝ գյուղատնտեսական հողեր կամ հողահանդակներ՝ վարելահողեր, այգիներ, արոտավայրեր, խոտհարքներ² և գյուղատնտեսական արտադրությունում չօգտագործվող հողատարածքներ՝ անտառներ, ճահիճներ, լերկ ժայռեր, սառցադաշտեր, կառուցապատված տարածքներ, ամայի անապատներ: Գյուղատնտեսական հողահանդակները կազմում են աշխարհի հողային ֆոնդի 1/3-ը:
- Գյուղատնտեսական արտադրությունն արդյունաբերական արտադրությունից տարբերվում է նաև իր տարեկան ռիթմով, ավելի կոնկրետ՝ արտադրության սեզոնային բնույթով: Արդյունաբերական արտադրությունը (բացառությամբ շաքարի, մրգաբանջարային պահածոների արտադրության) շուրջտարյա է, մինչդեռ զով և ցուրտ կլիմայական շրջաններում (օրինակ՝ մերձարկտիկական գոտում և ՀՀ-ի բարձրլեռնային տարածքներում), որտեղ հստակորեն արտահայտված է ձմռան եղանակը, հողագործությունը կրում է սեզոնային՝ ընդհատ բնույթ: Միևնույն ժամանակ, Երկրագնդի վրա կան նաև այնպիսի գոտիներ, որոնց կլիմայական պայմանները հնարավորություն են տալիս գյուղատնտեսական աշխա-

¹ Պարենի մատակարար են նաև համաշխարհային օվկիանոսը և ցամաքի վայրի բնությունը:

² Խոտհարքներն այն տարածքներն են, որոնց վրա բնականորեն աճած կամ ցանած խոտային զանգվածը պարբերաբար հնձվում է և օգտագործվում է որպես անասնակեր:

տանքներն իրականացնել ամբողջ տարվա ընթացքում: Այդպիսի գոտիներում բերքահավաքով սոսկ ավարտվում է տվյալ մշակաբույսի աճի ցիկը (շրջանը), բայց ամենևին չի ավարտվում գյուղատնտեսական արտադրության գործընթացը: Բերքահավաքից հետո սկսվում է մեկ այլ մշակաբույսի աճեցման ցիկը: Օրինակ՝ Եգիպտոսում՝ Նեղոսի հովտում մեկ տարում, բամբակենու բերքահավաքից հետո ցանում (մշակում) են նաև որևէ տեսակի բանջար կամ հատիկային մշակաբույս (բրինձ, լոբի, սիսեռ), իսկ դրանից հետո՝ նաև անասունների համար կերային որևէ մշակաբույս:

Մշակաբույսերի այդպիսի հաջորդական փոխարինումը որևէ տարածքում անվանվում է **ցանքաշրջանառություն**: Արժե հիշել, որ ճիշտ ցանքաշրջանառության, ինչպես նաև պարարտացման շնորհիվ հողի բերրիությունը ոչ միայն չի նվազում, այլ նույնիսկ՝ որոշ չափով բարձրանում է:

Բերրիության բարձրացման համար կատարվում են հողերի բարելավմանը (մելիորացիա) նպատակաուղղված բազմաբնույթ աշխատանքներ. չոր հողերի արհեստական ոռոգում, գերխոնավ հողերի չորացում, քարքարոտ հողերի քարամաքրում և այլն:

Իսկ ինչ վերաբերում է անասնապահությանը, ապա դա, անվերապահորեն շուրջտարյա արտադրություն է, քանզի գյուղատնտեսական կենդանիների խնամքը և մթերքի (օրինակ՝ կաթի կամ ձվի) արտադրությունը նույնիսկ մեկ օրով էլ չի դադարեցվում ամբողջ տարվա ընթացքում:

Պայմանավորված այն հանգամանքով, որ մարդկանց նորմալ կենսագործունեության համար հավասարապես անհրաժեշտ է և՛ կենդանական, և՛ բուսական ծագման պարենամթերք, յուրաքանչյուր երկիր ձգտում է հնարավորինս զարգացնել թե՛ անասնապահությունը, թե՛ բուսաբուծությունը: Փոխկապված այդ երկու ճյուղի հարաբերակցությունն արտահայտում է **գյուղատնտեսության ճյուղային կառուցվածքը**:

Յուրաքանչյուր երկրի գյուղատնտեսության ճյուղի կառուցվածքը պայմանավորված է տեղական բնական առանձնահատկություններով: Առաջին հերթին դրանք բնակլիմայական պայմաններն են՝ ընդարձակ արոտավայրերի և բնական խոտհարքների առկայությունը՝ որպես գյուղատնտեսական կենդանիների կեր մատակարարող բնական հիմք, ինչպես նաև բնակչության խտությունը, երկրի տնտեսական զարգացման մակարդակը և համանման տնտեսական, ինչպես նաև սոցիալական այլ գործոններ:

Սովորաբար, գյուղատնտեսության ճյուղային կառուցվածքում անասնապահության բաժինը գերակշռում է բարձր զարգացած եվրոպական երկրներում (օրինակ՝ Գերմանիայում կամ Դանիայում), ինչպես նաև զարգացող այնպիսի երկրներում, որտեղ կան ընդարձակ արոտավայրեր, իսկ վարելահողերի տարածքը շատ փոքր է (օրինակ՝ Մոնղոլիա, Սուդան և Եթովպիա):

Աշխարհի երկրների գյուղատնտեսությունը, ճյուղային կառուցվածքից բացի, տարբերվում է նաև **արտադրության կազմակերպման լարվածությամբ**: Գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպման հին ուղղությունը **էքստենսիվ**¹ է, երբ հողագործության արտադրանքի ծավալն աճում է ցանքատարածքների ավելացման՝ ընդարձակման, իսկ անասնապահության արտադրանքի ծավալը՝ կենդանիների գլխաքանակի ավելացման շնորհիվ:

Էքստենսիվ ուղղության գյուղատնտեսական արտադրությունը գերակշռում է զարգացող երկրների մեծ մասում, և որքան էլ անհավանական է թվում, բայց նույնիսկ բարձր զարգացած որոշ երկրների առանձին, անջրդի² հողագործության տարածաշրջաններում: Այսպես, օրինակ՝ ԱՄՆ-ի արևմուտքում և Ավստրալիայի հյուսիսում 1 հա-ից ստացվող ցորենի տարեկան բերքի քանակը՝ բերքատվությունը մի քանի անգամ ցածր է, քան այդ երկրների արևելյան շրջանների

1 Լատ. extensivus – նշանակում է ընդլայնականություն, ձգականություն:

2 Չոռոզվող:

բերքատվությունը:

Սակայն, ներկայումս գյուղատնտեսության համար պիտանի, բայց չօգտագործվող պահուստային հողերի մակերեսը փոքր է (5–6%): Էքստենսիվ ուղղությամբ գյուղատնտեսությունը զարգացնելու շոշափելի հնարավորություն ունեն Հարավային Ամերիկան և Աֆրիկան: Այսպիսով, սկնհայտորեն երևում է, որ բերքատվության ներկա մակարդակի պահպանման պայմաններում նույնիսկ այդ պահուստային հողերի օգտագործման դեպքում էլ գյուղատնտեսության համախառն բերքը կավելանա աննշան չափով և չի բավարարի մարդկության պահանջարկը:

Ուստի, որպես հողագործության համախառն բերքի և անասնապահության արտադրանքի ավելացման մեծ հնարավորությամբ օժտված ուղղություն կարող է ծառայել գյուղատնտեսության **ինտենսիվ**¹ զարգացումը: Գյուղատնտեսության ինտենսիվ զարգացումը ենթադրում է մշակվող հողի միավոր տարածքից՝ մեկ հեկտարից ստացվող բերքի՝ բերքատվության, ինչպես նաև գյուղատնտեսական մեկ գլուխ կենդանուց ստացվող մթերքի՝ մթերատվության ավելացում: Արտադրանքի ծավալի ավելացման ուղին նոր բարձր բերքատու մշակաբույսերի ու բարձր մթերատու կենդանիների, ինչպես նաև տեխնիկայի ներդրումն է, բույսերի պաշտպանությունը գյուղատնտեսական վնասատուներից, հողի պարարտացումը, ոռոգումը և այլ միջոցառումների կիրառումը: Օրինակ՝ Հայաստանի Հանրապետությունը ևս գյուղատնտեսական արտադրության ինտենսիվացման շնորհիվ գյուղմթերքների արտադրանքի ծավալը մեծացնելու նպատակով Ռուսաստանից ներկրում է ցորենի, իսկ Նիդերլանդներից՝ կարտոֆիլի ընտրանի սերմեր, ինչպես նաև Շվեյցարիայից ներկրում է հատուկ ցեղի կովեր, որոնք տարեկան տալիս են տեղական կովերի համեմատությամբ 3-ից 6 անգամ շատ կաթ:

Զարգացող երկրների գյուղատնտեսական արտադրության ինտենսիվացման նպատակով ՄԱԿ-ի Պարենի և գյուղատնտեսության կազմակերպությունն իրականացնում է միջոցառումների մի ամբողջ համալիր, որն ստացել է «կանաչ հեղափոխություն» անվանումը: Դրանցից առավել լայնորեն կիրառվում են նոր, ավելի բարձր բերքատու մշակաբույսերի և բարձր մթերատու կենդանիների ընտրությունը կամ սելեկցիան, ժառանգական հատկանիշների բարելավումը (գենետիկան), պարարտացումը և հողաբարելավումը: Այդ միջոցառումների կիրառման շնորհիվ որոշ երկրներ (օրինակ՝ Մեքսիկան, Հնդկաստանը, Ֆիլիպինները) հասել են գյուղատնտեսական արտադրանքի ծավալի շոշափելի աճի:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞րն է գյուղատնտեսության դերը աշխարհի, ինչպես նաև առանձին խումբ երկրների տնտեսության մեջ:
2. Ո՞րն է գյուղատնտեսության նմանությունը արդյունաբերությանը:
3. Որո՞նք են գյուղատնտեսության տարբերությունները արդյունաբերությունից:
4. Ի՞նչ է մշակաբույսերի ցանքաշրջանառությունը և ի՞նչ նշանակություն ունի ճիշտ ցանքաշրջանառությունը:
5. Ի՞նչ է գյուղատնտեսության ճյուղային կառուցվածքը և ինչո՞վ է այն պայմանավորված:
6. Ըստ արտադրության կազմակերպման լարվածության որո՞նք են գյուղատնտեսության զարգացման ուղղությունները:
7. Համեմատե՞ք էքստենսիվ և ինտենսիվ զարգացման ուղղությունները և գնահատե՞ք, թե դրանցից ո՞րն է հեռանկարային:
8. Հիմնականում ո՞ր տիպի երկրներում են տիրապետում գյուղատնտեսության զարգացման էքստենսիվ և ինտենսիվ ուղղությունները:

¹ Ինտենսիվ բառացի նշանակում է լարված, ուժեղացված:

ԴԱՍ 22. ԲՈՒՍԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Գյուղատնտեսության ճյուղերից մեկը բուսաբուծությունն է, որին անվանում են նաև հողագործություն:

Այն բնակչությանը մատակարարում է բուսական ծագման բազմազան պարենամթերք, արդյունաբերությանը՝ հումք, իսկ անասնապահությանը՝ կեր:

Ամբողջ աշխարհում մշակում են մոտ 1600 մշակաբույս, այդ թվում ՀՀ-ում՝ ավելի քան 100-ը:

Բուսաբուծությունը համաշխարհային գյուղատնտեսության առաջատար ճյուղն է, իսկ առանձին երկրներում՝ երկրորդն է, օրինակ՝ Գերմանիայում, Դանիայում:

Բուսաբուծությունը բաղկացած է դաշտավարությունից՝ դաշտային մշակաբույսերի աճեցումից և այգեգործությունից՝ տարբեր տեսակի մրգերի ծառերի և թփերի աճեցումից:

Բուսաբուծության տեղաբաշխման՝ մշակաբույսերի աճեցման վայրի ընտրության գործում կարևորագույն գործոնը բնակլիմայական պայմաններն են:

Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի աճի վրա ազդում է լույսի, ջերմության և խոնավության բարենպաստ զուգորդումը դրանց աճման ժամանակամիջոցում: Կարևոր գործոն է նաև բնակչության թիվը, որով էլ որոշվում է տվյալ մշակաբույսի բերքի պահանջարկի մեծությունը:

Ըստ կիրառական նշանակության առանձնացնում են հացահատիկային, ինչպես նաև ձիթատու, շաքարատու, յուղատու, կաուչուկատու և այլ տեխնիկական մշակաբույսեր: Սակայն մշակաբույսերի նման խմբավորումը պայմանական է: Օրինակ՝ գարին հացահատիկային պարենային մշակաբույս է և, միաժամանակ, կերային մշակաբույս՝ կենդանիների համար, ինչպես նաև տեխնիկական մշակաբույս՝ գարեջրի արտադրության համար:

Դաշտավարության գլխավոր դերը պատկանում է հացահատիկային մշակաբույսերին, մասնավորապես՝ ցորենին, բրնձին և եգիպտացորենին: Հացահատիկի արտադրությունը համաշխարհային գյուղատնտեսության հիմքն է, քանի որ հացահատիկը մարդու ամենակարևոր սննդամթերքն է: Այդ պատճառով էլ դրանց տարածումը համընկնում է մարդկանց տարածակեցման հետ:

Հացահատիկային մշակաբույսերի մեջ ցանքատարածությամբ առաջին տեղում է ցորենը: Ցորենի հայրենիքը Առաջավոր Ասիան է՝ Հայկական լեռնաշխարհի հետ միասին: Ներկայումս ցորենը գլխավորապես մշակվում է բարեխառն և մերձարևադարձային գոտիների սահմաններում: Ցորենի ամենաշատ բերքը ստացվում է Չինաստանում, ԱՄՆ-ում, Հնդկաստանում, Ռուսաստանում, Ֆրանսիայում, Կանադայում:

Բրնձի հայրենիքը Չինաստանն է: Նրա ցանքատարածությունն ավելի պակաս է, քան ցորենինը, բայց դրանց համախառն բերքը գրեթե հավասար է: Դրա պատճառն այն է, որ բրնձի մշակության գրեթե ամբողջ տարածքում միևնույն տարածությունից տարվա ընթացքում բրնձի երկու բերք են ստանում: Բրինձը շատ ջերմասեր և խոնավասեր մշակաբույս է: Նա սիրում է, որ «գլուխը արևի տակ լինի, իսկ ոտքերը ջրում»: Այդ պատճառով էլ ամենից շատ բրինձ աճեցնում են հասարակածային, մերձհասարակածային, արևադարձային և մերձարևադարձային գոտիներում: Աշխարհի բրինձ արտադրող գլխավոր երկրներն են Չինաստանը, Հնդկաստանը, Ինդոնեզիան, Բանգլադեշը, Վիետնամը:

Եգիպտացորենը «ծնվել» է Մեքսիկայում, իսկ աշխարհագրական մեծ հայտնագործություններից հետո՝ տարածվել է նաև այլ շրջաններում: Եգիպտացորենի ցանքատարածությունները գրեթե համընկնում են ցորենի գոտու հետ: Եգիպտացորենի հատիկն ունի պարենային նշանակություն, իսկ նրա ցողունն ու տերևներն օգտագործվում են որպես անասնակեր: Եգիպտացորենի գլխավոր արտադրողները եղել և մնում են ԱՄՆ-ը, Չինաստանը և Բրազիլիան:

Աշխարհում հացահատիկ գլխավորապես ներմուծում են նոր զարգացող երկրները:

իրենց նշանակությամբ բուսաբուծության մեջ երկրորդը **տեխնիկական մշակաբույսերն են**: Տեխնիկական են համարվում այն մշակաբույսերը, որոնք հումք են ծառայում արտադրության համար կամ օգտագործվում են տեխնիկական մշակումից հետո: Թելատու տեխնիկական մշակաբույսերից մեծ դեր ունի բամբակենին: Բամբակենին պահանջում է մեծ քանակությամբ արևի լույս և ջուր: Այն հիմնականում մշակում են արևադարձային և մերձարևադարձային գոտիներում: Բամբակագործության հիմնական և խոշոր շրջանն Ասիան է, այնուհետև՝ Ամերիկան և Աֆրիկան: Ամենաշատ բամբակ արտադրում են Չինաստանը, Հնդկաստանը, ԱՄՆ-ը:

Վուշը բարեխառն գոտու սակավ ջերմասեր թելատու մշակաբույս է: Վուշից պատրաստում են գործվածքներ, անձեռոցիկներ, սրբիչներ: Նրա համաշխարհային արտադրության գրեթե 3/4-ը բաժին է ընկնում Ռուսաստանին, Բելառուսին, Բալթյան երկրներին:

Ջուտը և **սիսալը** նույնպես թելատու մշակաբույսեր են: Դրանցից պատրաստում են նավերի ճոպաններ, պարկեր, գորգեր, կոպիտ գործվածք: Դրանք գլխավորապես մշակում են Հարավային Ասիայում (Հնդկաստան, Բանգլադեշ) և Արևելյան Աֆրիկայի երկրներում: Վերջին տասնամյակներում ջուտի և սիսալի ցանքատարածությունները կրճատվում են, քանի որ այդ մշակաբույսերից արտադրված թելերի փոխարեն օգտագործվում են քիմիական մանրաթել, իսկ այդ մշակաբույսերից ազատված տարածքներում՝ մշակում են պարենային մշակաբույսեր:

Ձիթատու մշակաբույսերը մարդկանց սննդաբաժնում ունեցած նշանակությամբ հացահատիկից հետո երկրորդն են: Մարդկանց կողմից օգտագործվող ճարպերի 2/3-ը բաժին է ընկնում բուսական յուղերին:

Արևածաղկի հայրենիքը Հյուսիսային Ամերիկայի հարավային մասն է: Արևածաղկի բերքով աշխարհի առաջատար երկրներն են Ուկրաինան, Ռուսաստանը, ԱՄՆ-ը, Չինաստանը:

Ձիթենին բազմամյա, ջերմասեր մշակաբույս է: Հիմնականում տարածված է միջերկրածովյան երկրներում (Իտալիա, Իսպանիա, Հունաստան):

Սոյան արժեքավոր և բազմանպատակ օգտագործվող պարենամթերք է և կերային մշակաբույս: Ջերմասեր այս մշակաբույսի հայրենիքը Արևելյան Ասիան է (Չինաստանը և Կորեան): Մեր օրերում նրա գլխավոր արտադրողներն են ԱՄՆ-ը, Բրազիլիան, Չինաստանը:

Հարավարևելյան Ասիայում, հատկապես՝ Ինդոնեզիայում, Մալազիայում և Թաիլանդում մշակվող ծառատեսակ է **կաուչուկատու հետյան**, որի կաթնահյութը կարևոր հումք է բարձրորակ բնական կաուչուկ ստանալու համար:

Պալարային մշակաբույսերից ամենատարածվածը կարտոֆիլն է՝ մարդու «երկրորդ հացը», որի հայրենիքը Հարավային Ամերիկան է: Այն ևս բազմանշանակ օգտագործվող մշակաբույս է. մարդկանց սննդում օգտագործվում է որպես պարեն, անասնապահության մեջ՝ որպես անասնակեր, սննդի արդյունաբերության մեջ՝ որպես օսլայի ստացման հումք: Կարտոֆիլի համախառն բերքով աչքի է ընկնում Չինաստանը:

Շաքարատու մշակաբույսերը շատ կարևոր դեր են խաղում մարդկանց սննդի մեջ: Գլխավոր շաքարատուները շաքարի ճակնդեղը և շաքարեղեգն են: Շաքարի ճակնդեղ աճեցնում են բարեխառն գոտում, հատկապես Ուկրաինայում, Ռուսաստանում, Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում: Շաքարեղեգ աճեցնում են արևադարձային և մերձարևադարձային գոտիներում՝ Ամերիկա աշխարհամասում, Հարավային և Հարավ-արևելյան Ասիայում, Ավստրալիայում:

Առույգացնող մշակաբույսերից են սուրճը, թեյը և կակաոն: Դրանք բոլորն էլ մշակում են արևադարձային գոտում (թեյը՝ նաև մերձարևադարձում): Սուրճի հայրենիքը Եթովպիան է: Պարենային ապրանքների համաշխարհային առևտրում սուրճն իր արժեքով ցորենից հետո գրավում է երկրորդ տեղը: Սուրճի գլխավոր արտադրողներն են Բրազիլիան, Կոլումբիան:

Թեյի հայրենիքը Չինաստանն է: Թեյի համաշխարհային բերքի մոտ 3/5-ը տալիս են

Ասիայի երկրները, հատկապես՝ Հնդկաստանը, Չինաստանը և Շրի Լանկան:

Կակաոյի (շոկոլադի ծառի) հայրենիքը Ամերիկան է՝ Մեքսիկական բարձրավանդակը: Սակայն ժամանակի ընթացքում այն լայն տարածում գտավ Աֆրիկայում, որտեղ առանձնանում են Կոտ Դիվուարը, Գանան, Սենեգալը: Աֆրիկան տալիս է կակաոյի համաշխարհային բերքի 2/3-ը:

Համեմունքները (դարչին, մեխակ, վանիլ) մշակվում են գլխավորապես արևադարձային գոտում:

Ձիթատու, շաքարատու, պալարատու և հատկապես առույգացնող մշակաբույսերի զգալի մասը մտնում է համաշխարհային շուկա: Դրանց գլխավոր արտահանողները նոր զարգացող երկրներն են, իսկ ներմուծողները՝ զարգացած երկրները:

Բանջարաբուծությունն ու այգեգործությունը կարևոր դեր են խաղում բնակչության սննդի մեջ: Դրանք նաև հումք են հանդիսանում սննդի արդյունաբերության՝ գինու-կոնյակի և պահածոների արտադրության համար:

Բանջարաբուծությունը զարգացած է ամենուրեք, հատկապես բարեխառն և մերձարևադարձային գոտում: Այն բնակչությանը մատակարարում է թարմ բանջարեղեն: Դրանք գլխավորապես մշակում են բնակչության խոշոր կուտակումների շրջանում՝ քաղաքային խոշոր ագլոմերացիաների շրջակայքում, որովհետև բանջարեղենը հիմնականում շուտ փչացող է և փոխադրման հարմար չէ:

Այգեգործությունը հատկապես զարգացած է մերձարևադարձային և արևադարձային գոտիներում: Շատ պտուղներ ունեն տարածման լայն աշխարհագրություն, օրինակ՝ տանձը, խնձորը, սալորը, բալը: Միջերկրական ծովի ավազանի երկրներում լայն տարածում է ստացել խաղողագործությունը, որն առանձնապես զարգացած է Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Իսպանիայում:

Բանջարաբուստանային մշակաբույսերի արտադրությամբ աշխարհում առաջին տեղում է Չինաստանը, խաղողի՝ Իտալիան, նարնջի և կիտրոնի՝ ԱՄՆ-ը, մադնարինի՝ Ճապոնիան:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որն է բուսաբուծության դերը մարդու կյանքում:
2. Ինչ ենթաճյուղերից է բաղկացած բուսաբուծությունը:
3. Ո՞ր գործոններն են ազդում աշխարհում մշակաբույսերի տարածման վրա: Բերե՞ք օրինակներ:
4. Որո՞նք են հացահատիկային գլխավոր մշակաբույսերը: Բնութագրե՞ք բուսաբուծության այդ ենթաճյուղը: Քարտեզի վրա ցոյց տվե՞ք հացահատիկի արտադրության գլխավոր երկրները:
5. Բացատրե՞ք «տեխնիկական մշակաբույսեր» հասկացությունը: Բնութագրե՞ք ենթաճյուղը:
6. Մտածե՞ք այս մասին. *Իր հայրենիքում՝ Ամերիկայում, կարտոֆիլն աճեցվում էր արևադարձային լայնություններում, սակայն այն մեծ հաջողությամբ սկսեց աճել և բարձր բերք տալ մշակության նոր վայրերում, բայց արդեն բարեխառն լայնություններում:* Ինչո՞վ կբացատրեք հետաքրքիր այս երևույթը:
7. Պատրաստե՞ք փոքրիկ հաղորդում համեմունքային մշակաբույսերի մասին:
8. *Առաջադրանք ըստ ցանկության:* Պատրաստե՞ք սլայդ-ներկայացում «Բուսաբուծություն» թեմայով:

Հեղաբրքի է իմանալ

Համեմունքային բույսեր

Աշխարհում շատ են համեմունքների տեսակները, բայց մարդու կողմից օգտագործվում է դրանց շուրջ 50 տեսակը: Շատ ավելի արժեքավոր և մեծ փարածում ունեցող համեմունքներից են դարչինը,

խմբի, մեխակը, սև պղպեղը, հիլը, վանիլը, դափնու փերևը և այլն:

Դեռևս խոր հնադարում շաք համեմունքներ հայտնի են եղել պարսիկներին, չինացիներին, հնդիկներին, եգիպտացիներին և Հարավարևելյան Ասիայի ժողովուրդներին, որոնց մոտ համեմունքը մեծ կիրառություն է ունեցել ինչպես սննդի, այնպես էլ ժողովրդական բժշկության մեջ:

Դարչինածառը մշակվում է դարչին համեմունքը ստանալու համար: Համեմունքը այդ ծառի շիվերի կեղևն է: Բույսի «դարչին» անունն ունի պարսկական ծագում, որը նշանակում է «չինական ծառ»: Դարչին համեմունքն օգտագործվում է հրուշակեղենի, խոհարարության և բժշկության մեջ: Համաշխարհային շուկա արտահանող գլխավոր երկրներն են Շրի Լանկան և Սեյշելյան կղզիները:

Կոճապղպեղին պարսիկները, արաբները անվանում են զանջաֆիլ, եվրոպական ժողովուրդները՝ իմբիր: Մարդու կողմից օգտագործվող համեմունքների մեջ կոճապղպեղը համարվում է ամենահինը և ամենասիրվածն ու մեծ ժողովրդականություն վայելողներից մեկը, որն ունի շաք հաճելի հոտ և այրող համ: Այն մեծ կիրառություն ունի օրգանիզմի փոփոխության բարձրացնող ոչ ռզեկից խմիչքների (օրնակ՝ թեյի), հացաբուլկեղենի, հրուշակեղենի արտադրության մեջ: Կոճապղպեղի արտադրությամբ աշխարհում առաջինը Հնդկաստանն է:

Հիլը մեծ կիրառություն ունի հացաբուլկեղենի, երջիկների, հրուշակեղենի, պահածոների արտադրության մեջ: Արևելյան ժողովուրդները հիլն օգտագործում են սուրճի և թեյի մեջ: Միջազգային շուկայում ամենաբարձր որակի հիլը համարվում է հնդկականը:

Վանիլի հայրենիքը Մեքսիկան է: «Վանիլ» անունն ունի իսպանական ծագում և նշանակում է «պարիճ»: Այն օգտագործվում է հրուշակեղենի, շոկոլադի և բարձրորակ պաղպաղակների արտադրության մեջ: Աշխարհում դրա խոշոր արտադրողը Մադագասկարն է:

Սեխակ համեմունքը (այն ոչ մի կապ չունի նույն անունը կրող ծաղկի հետ) օգտագործվում է խոհարարության մեջ կծու մածուկներ և զանազան ճաշարեսակներ, կոմպոսիտներ և մուրաբաներ պատրաստելիս, հրուշակեղենի արտադրության, օձանելիքի, գինեգործության մեջ: Սեխակի եթերայուղն օգտագործվում է հափկապես արամնաբուժության մեջ որպես ցավազրկող միջոց: Նրա յուղն ունի մոծակներին և ճանճերին վանելու ուժեղ հատկություն: Հագուստը ցեցից պաշտպանելու համար բավական է պահարանում դնել փոքրիկ սրվակով մեխակի յուղ:

ԴԱՍ 23. ԱՆԱՍՆԱՊԱՀՈՒԹՅՈՒՆ

Անասնապահությունը գյուղատնտեսության կարևորագույն ճյուղերից մեկն է: Այն ծագել է շատ հին ժամանակներում՝ վայրի կենդանիների ընտելացմամբ: Հետագայում մարդը սկսել է զբաղվել նաև գյուղատնտեսական կենդանիների բուծմամբ:

Անասնապահությունը բնակչությանը մատակարարում է միս, կաթ, կենդանական յուղ, ձու, իսկ թեթև արդյունաբերությանը՝ բնական հումքի որոշ տեսակներ (կաշի, բուրդ մորթի):

Անասնապահությունն աչքի է ընկնում ճյուղային մեծ բազմազանությամբ: Նրա գլխավոր ենթաճյուղերն են՝ խոշոր եղջերավոր անասնապահությունը, խոզաբուծությունը, ոչխարաբուծությունը, ձիաբուծությունը, ուղտաբուծությունը, թռչնաբուծությունը, ինչպես նաև շերամապահությունը: Լայն առումով գյուղատնտեսության բնագավառին են վերագրում նաև ձկնաբուծությունը և գազանաբուծությունը:

Անասնապահությունը բուսաբուծության նման նույնպես տարածված է բնակեցված ցամաքի գրեթե բոլոր մասերում:

Աշխարհում անասնապահության տեղաբաշխումը պայմանավորված է կերային բազայով՝ կերի առկայությամբ, բնակչության և արդյունաբերության պահանջարկով:

Անասնապահական մթերքի հիմնական մասը տալիս են բարեխառն գոտու երկրները:

Անասնապահության առաջատար ճյուղը **խոշոր եղջերավոր** անասնապահությունն է: Խոշոր եղջերավոր անասուններ (1.5 մլրդ գլուխ) բուծում են աշխարհի բոլոր շրջաններում և ստանում են մարդկությանն անհրաժեշտ գրեթե ամբողջ կաթը և մսի ավելի քան 1/3-ը: Աշխարհում նրա տեղաբաշխումը համեմատաբար հավասարաչափ է, բայց զարգացման ուղղությունները և մթերատվության մակարդակն ամենուրեք միատեսակ չեն:

Կաթնատու անասնապահությունը տեղաբաշխվում է բնակչության խոշոր կուտակումների, ինչպես նաև հյութալի խոտածածկով արոտավայրերի շրջաններում, իսկ մսատու անասնապահությունը՝ չոր տափաստանային, աղքատիկ բուսածածկույթով արոտավայրերում: Արոտավայրային հսկայական ռեսուրսներով աչքի են ընկնում արևադարձային երկրները, բայց դրանցում ցածր է կաթնատու անասնապահության մակարդակը:

Խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակով աշխարհում առաջին տեղում է Հնդկաստանը: Նրան հաջորդում են Բրազիլիան, Չինաստանը, ԱՄՆ-ը:

Խոզերը սկզբնապես ընտելացվել են Ասիայում և Եվրոպայում: Խոզաբուծությունը (մոտ 1 մլրդ գլուխ) ապահովում է աշխարհում սպառվող մսի 2/5-ը: Խոզաբուծությունը զարգանում է բուսաբուծությունից ստացվող կերի և սննդի արդյունաբերության թափոնների հիման վրա: Այն ծգտում է դեպի խոշոր քաղաքների մերձակայքը և ինտենսիվ բուսաբուծության, հատկապես եգիպտացորենի, կարտոֆիլի և շաքարի ճակնդեղի մշակման շրջաններ, որտեղ բավարար է կերային բազան:

Խոզերի գլխաքանակի մեծ մասը կենտրոնացված է Ասիայում: Առաջին տեղում Չինաստանն է: Խոզաբուծությունը զարգացած է նաև Եվրոպայում (Գերմանիա, Ռուսաստան, Լեհաստան, Ֆրանսիա, Ուկրաինա), Հյուսիսային Ամերիկայում (ԱՄՆ) և Հարավային Ամերիկայում (Բրազիլիա): Դրան հակառակ՝ խոզաբուծությունը բացակայում է մահմեդականություն դավանող երկրներում, օրինակ՝ Հարավ-արևմտյան Ասիայի երկրներից շատերում:

Ոչխարները ընտելացված առաջին կենդանիներից են: Դրանց ընտելացումը տեղի է ունեցել սրանից 11 հազար տարի առաջ Հարավարևմտյան Ասիայում:

Ոչխարաբուծությունը (1.2 մլրդ գլուխ) զարգանում է մերձարևադարձային և արևադարձային կիսաանապատների և անապատների համեմատաբար աղքատիկ բուսածածկ ունեցող տարածքներում և երկրագնդի լեռնային շրջաններում: Ոչխարաբուծության հիմնական արտադրանքը միսն ու բուրդն են: Այդ երկու մթերքի արտադրությունը զուգակցող մսաբրդատու

ուղղության ոչխարաբուծությունը բնորոշ է բավարար խոնավություն և համեմատաբար մեղմ կլիմա ունեցող շրջաններին (Եվրոպա, Նոր Զելանդիա, Արգենտինա), բրդատու ուղղությունը՝ ավելի չորային շրջաններին (Ավստրալիա, Չինաստան, Թուրքիա, Մոնղոլիա, Իրան): Նրբագեղմ և կիսանրբագեղմ ոչխարաբուծությունը հատկապես զարգացած է Ավստրալիայում, Ղազախստանում, Նոր Զելանդիայում:

Աշխարհում ոչխարաբուծության խոշորագույն մարզերը Չինաստանի և Ավստրալիայի անապատային և կիսաանապատային շրջաններն են, որտեղ ոչխարների բազմաքանակ հոտերը շուրջ տարի գտնվում են դրսում և օգտվում են բնական արոտներից:

Իրանում, Թուրքիայում, Աֆղանստանում զարգացած է երկար և որակյալ բուրդ՝ մոհայր սովոր **այծերի** բուծումը:

Թռչնաբուծությունը անասնապահության ավանդական, ամենատարածված և արագ զարգացող ճյուղերից է: Վայրի թռչունների ընտելացումը սկսվել է դեռևս Ք.ա. IV-ից III հազարամյակում՝ Հնդկաստանում և Չինաստանում: Հայաստանում ևս թռչնաբուծությունը գոյություն է ունեցել դեռևս հնագույն ժամանակներից:

Քաղաքների մերձակայքում և հատկապես հացահատիկների աճեցման զոնաներում ստեղծում են թռչնաբուծարաններ՝ թռչնամիս և ձու ավելի արագ ստանալու համար: Թռչնաբուծությամբ աչքի ընկնող զարգացած երկրներում ստեղծվել են արդյունաբերական տիպի խոշոր ձեռնարկություններ՝ մսատու հատուկ տեսակի թռչունների արտադրության կազմակերպման համար: Դրանք բրոյլերային* տնտեսություններն են:

Թռչունների թվով աշխարհում առաջատար երկրներն են Չինաստանը, ԱՄՆ-ը, Ռուսաստանը:

Մեղվաբուծությունը զբաղվում է մեղրատու մեղուների բուծմամբ՝ մեղր, մեղրամոմ ստանալու, ինչպես նաև գյուղատնտեսական բույսերի փոշոտումն ապահովելու համար: Մեղվաբուծությունը հայտնի էր դեռևս նախնադարում: Հայաստանը մեղվաբուծության հնագույն կենտրոն է: Հույն պատմիչ Քսենոփոնի (Ք.ա. V-IV դար) վկայությամբ Հայաստանի լեռնային գյուղերում եղել են բազմաթիվ փեթակներ:

Մեղվաբուծության ժամանակակից առաջատար երկրներն են ԱՄՆ-ը, Մեքսիկան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը:

Շերամապահությունը զբաղվում է շերամի թրթուրների բուծմամբ՝ բնական մետաքսահումք (բոժոժ) ստանալու նպատակով: Շերամապահությամբ առաջինը սկսել են զբաղվել Չինաստանում դեռևս 5 հազար տարի առաջ: Հայաստանում դրանով զբաղվել սկսել են VI-VII դարերում: Շերամապահությամբ հնարավոր է զբաղվել այնտեղ, որտեղ աճում է թթենին: Նրա տերևները կեր են ծառայում շերամի թրթուրների համար:

Շերամապահության զարգացած երկրներն են Չինաստանը, Ճապոնիան, Հնդկաստանը, ԿԺԴՀ-ն և Կորեայի Հանրապետությունը:

Անասնապահության հատուկ ճյուղ է գազանաբուծությունը: Այն առավելապես զբաղվում է թանկարժեք մորթի ունեցող կենդանիների (աղվես, ճահճակուղբ, ջրաքիս, սամույր) բուծմամբ:

Գոյություն ունեն անասնապահական հատուկ ֆերմաներ, որտեղ բուծում են կոկորդիլոսներ և ջայլամներ: Վերջին տարիներին ջայլամաբուծությունը տարածում է ստանում նաև Հայաստանում:

Թույլ զարգացած լեռնային ու անապատային երկրներում բուծում են **ուղտեր, ձիեր, ջորիներ, յակեր, լամաներ** և այլն, որոնք գլխավորապես ծառայում են որպես տրանսպորտային և բեռնափոխադրման միջոցներ, ինչպես նաև միս, բուրդ, մորթի, կաթ, կաշի տվող կենդանիներ: Օրինակ՝ քոչվոր արաբների՝ բեդվինների համար անգնահատելի նշանակություն ունի ուղտը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Թվարկէք անասնապահության ճյուղերը: Յու՛յց տվէք անասնապահության նշանակու-
թյունը:
2. Բնութագրէք անասնապահության գլխավոր ճյուղերի տեղաբաշխման առանձնահատ-
կությունները:
3. Որո՞նք են անասնապահության գլխավոր շրջանները:
4. Բնութագրէք անասնապահության գլխավոր ճյուղերը: Յու՛յց տվէք դրանց առանձնա-
հատկությունները:
5. Որո՞նք են բուսաբուծության և անասնապահության կապերը:
6. *Առաջադրանք ըստ ցանկության:* Պատրաստէք սլայդ-ներկայացում «Աշխարհի անասնապա-
հությունը» թեմայով:
7. Պատրաստէք փոքրիկ հաղորդում աշխարհի ձիաբուծության և ուղտաբուծության վերա-
բերյալ:

ԴԱՍ 24. ՁԿՆՈՐՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՁԿՆԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՆՏԱՌԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՈՐՍՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ

Մարդկային հասարակության պատմության ընթացքում մշտապես փոփոխվել ու համալրվել են մարդու զբաղվածության բնագավառները:

Մեր օրերում դրանցից հատկապես մեծ, նույնիսկ՝ վճռորոշ դեր են կատարում բարձր տեխնոլոգիական արտադրությունները, համակարգչային տեխնոլոգիան և ինտենսիվ գյուղատնտեսությունը: Սակայն այդ զբաղմունքների հետ միասին մեր օրերում դեռևս պահպանվում են մարդու հնագույն զբաղմունքները՝ հավաքչությունը, ձկնորսությունը և անտառային տնտեսությունը, որոնք արդեն շուրջ 30 հազար տարվա պատմություն ունեն: Գյուղատնտեսության մեծ վերելքի շնորհիվ նշված գործունեությունների դերը որոշ չափով փոքրացել է (դարձել է երկրորդական), սակայն դրանց նշանակությունը դեռևս զգալի է: Այսպես, օրինակ՝ ձկան համաշխարհային որսի ծավալը մոտավորապես հավասար է մսի համաշխարհային արտադրության ծավալին, իսկ արևադարձային մշտադալար կոլա ծառի սերմերից արտադրած ըմպելիքների (Կոկա Կոլա, Պեպսի Կոլա) ծավալը զգալիորեն գերազանցում է գյուղատնտեսական ցանկացած պտղից պատրաստված ըմպելիքի ծավալը: Նույն կերպ՝ բույսերից պատրաստված դեղերի ծավալը չի զիջում քիմիական եղանակով արտադրված դեղերի ծավալին:

Այսպիսով, հավաքչությունը, որսորդությունը, ձկնորսությունը և անտառային տնտեսությունը մարդկությանը մատակարարում են բնությունից վերցրած նյութական բարիքներ, բայց կազմակերպվածության տեսանկյունից նյութական արտադրության ճյուղ չեն:

Հետևաբար հարց է առաջանում, թե տնտեսության ո՞ր ճյուղին վերագրել գործունեության այդ տեսակները: Ակնհայտ է, որ դրանք իրենց բնույթով առավել մոտ են գյուղատնտեսությանը, դրա համար էլ տնտեսության ճյուղային կառուցվածքն ուսումնասիրելիս հավաքչությունը, որսորդությունը, ձկնորսությունը և անտառային տնտեսությունը դիտվում են որպես գյուղատնտեսության հարակից գործունեություններ:

Ձկնորսությունը մարդու տնտեսական գործունեության հնագույն ձևերից է և հայտնի է եղել գրեթե բոլոր ժողովուրդներին: Հայաստանի մի շարք հնավայրերում ևս գտնվել են ձկների ոսկորներ և ձկնորսության գործիքներ:

Ներկայումս ձկնորսությունը տարածված է ամենուրեք՝ բոլոր ծովերում և խոշոր լճերում ու գետերում: Ժամանակակից ձկնորսությունն ու ձկնաբուծությունը դարձել է համաշխարհային տնտեսության կարևորագույն ճյուղերից մեկը: Դրանք աշխարհի 22 մլն մարդու զբաղվածության, ինչպես նաև 110 մլն մարդու գոյության միջոց են: Ձկնորսությունը բնակչությանը սպիտակուցներով և վիտամիններով հարուստ ձկան միս մատակարարող ճյուղ է: Ձկնորսության դերը տարեց-տարի մեծանում է՝ այն պատճառով, որ աշխարհի բնակչությունն արագորեն աճում է, իսկ անասնապահությունն աճում է դրան ոչ համարժեք տեմպերով: Այդ պատճառով էլ ձկան համաշխարհային որսը արագորեն մեծանում է: Տարեկան այն հասել է 130 մլն տոննայի:

Ձկան որսի աճին զուգահեռ XX դարի 2-րդ կեսերից տեղի է ունենում դրա աշխարհագրության փոփոխություն: Եթե մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը և դրանից հետո ձկնորսության ավանդական գլխավոր շրջանը Հյուսիսային Ատլանտիկյան էր (երկրներից էլ համապատասխանաբար՝ Նորվեգիան, Մեծ Բրիտանիան, Գերմանիան, ԱՄՆ-ը), ապա հետագայում դրա գլխավոր շրջանը դարձավ Խաղաղ օվկիանոսի արևելյան՝ Հարավային Ամերիկային հարող շրջանը: Ներկայումս հատկապես այդ ջրավազաններում են տեղաբաշխված աշխարհի ձկնորսության առաջատար երկրները՝ Չինաստանը, Պերուն, Չիլին: Շարունակում են որպես առաջատար երկրներ մնալ ԱՄՆ-ը, Նորվեգիան, Ճապոնիան: Ձկնորսության

առաջատար երկրները նախկինի պես ծուկ որսում են ոչ միայն սեփական առափնյա ջրերից, այլ նաև իրենց ավերից հարյուրավոր և հազարավոր կիլոմետրեր հեռու գտնվող ջրերում:

Խոսելով ձկնորսության զարգացման հեռանկարների մասին, պետք է հիշել, որ համաշխարհային օվկիանոսի օրգանական պաշարների ինքնավերականգնումը չխախտելու համար ձկան և ծովային կենդանիների տարեկան որսը չպետք է գերազանցի 150 մլն տոննան:

Ներկայումս աշխարհի ձկնային պաշարների մոտ 70 %-ը աղետալի վիճակում են: Համաշխարհային օվկիանոսի շատ տարածքներ ձկնային ռեսուրսների գերշահագործվող և, միաժամանակ շատ դանդաղորեն վերականգնվող տարածքներ են: Այդպիսիք են օրինակ՝ Սև, Արևելաչինական, Դեղին, Հյուսիսային, Միջերկրական ծովերն են, Ատլանտյան օվկիանոսի հյուսիսային հատվածը:

Այդ պատճառով էլ ջրային օրգանիզմների (ձկների, կակղամորթների, խեցգետնակերպերի, ոստրեի, մարգարիտի), ինչպես նաև ջրային բույսերի (ջրիմուռների) համաշխարհային աճող պահանջարկը բավարարելու ներկայիս հուսալի աղբյուր է դարձել **աքվակուլտուրան** (աքվա՝ ջուր, կուլտուրա՝ մշակություն): Այն մարդկանց հայտնի է եղել դեռևս 3 հազարամյակ առաջ, սակայն արագորեն զարգանում է միայն վերջին տասնամյակներում: Աքվակուլտուրան ծագել է Չինաստանում դեռևս 4 հազար տարի առաջ և մինչև օրս էլ այդ երկիրը պահպանում է համաշխարհային առաջատարի իր դերը:

Աքվակուլտուրայի էությունը մարդու կողմից ջրավազաններում արհեստական եղանակով ջրային զանազան օգտակար օրգանիզմների նպատակային բազմացումն է: Պատահական չէ, որ աքվակուլտուրան համարում են «ծովային անասնապահություն»: Գոյություն ունի աքվակուլտուրայի վարման երկու տեսակ՝ քաղցրահամ ջրերի և ծովային (մարիկուլտուրա): Աքվակուլտուրայի արտադրության զանգվածի մոտ կեսը կազմում են ձկները, 1/4-ը՝ ջրիմուռները: Աքվակուլտուրայի ավարհագրությունը շատ մեծ է. այն ընդգրկում է մոտ 140 երկիր: Այդուհանդերձ աշխարհում բացառիկ մեծ է Ասիայի մասնաբաժինը (90 %): Չինաստանից բացի աշխարհում առաջատար երկրներն են Ճապոնիան, Կորեայի Հանրապետությունը, Ֆիլիպինները, Թաիլանդը, ԱՄՆ-ը, Ֆրանսիան, Իսպանիան:

Իրենց բնույթով գյուղատնտեսությանը մոտ ճյուղեր են համարվում նաև **անտառային տնտեսությունը** և **որսորդությունը**:

Հայտնի է, որ մարդու համար մեծ է անտառի տնտեսական նշանակությունը հատկապես մեծ է փայտանյութի ձեռք բերման գործում: Սակայն մարդու համար դրանցից ոչ պակաս կարևոր է նաև անտառի դերը՝ պտուղների, հատապտուղների, սերմերի, սնկերի հավաքման, վայրի մեղրի, դեղաբույսերի և տեխնիկական բույսերի մթերման, գազանների և թռչունների որսի բնագավառներում: Դրանց մեծ մասը անտառային գոտիների բնակչության սննդաբաժնի կարևոր մասն են կազմում:

Անտառների շուրջ 6 հազար բուսատեսակ օգտագործվում է դեղորայքի արտադրության մեջ, իսկ, օրինակ, Բրազիլական Ամազոնիայի ավելի քան 1,5 մլն մարդու եկամտի գլխավոր աղբյուրը հեռայից ստացվող բնական կաուչուկն է և անտառային այլ նյութերի հավաքչությունը:

Անտառներից հավաքում են նաև վայրի մեղր: Օրինակ, Հնդկաստանում տարեկան հավաքվում է մի քանի տասնյակ հազար տոննա վայրի մեղր:

Որսորդությունը նույնպես մարդու գործունեության հնագույն բնագավառներից է, և հայտնի է գրեթե բոլոր ժողովուրդներին: Այն զբաղվում է վայրի կենդանիների և թռչունների որսով: Անցյալում այն զուգակցվել է հավաքչության, ձկնորսության, իսկ ավելի ուշ՝ երկրագործության և անասնապահության հետ: Որսորդությունը անասնապահության հետ միասին բնակչությանը լրացուցիչ մատակարարում է միս, կաշի, մորթի:

Մեր օրերում անտառների ու այլ տարածքների կենդանական սննդամթերքի նշանակությունը շարունակում է մեծ մնալ աշխարհի մի շարք երկրների բնակչության համար: Աշխարհի ավելի քան 60 նոր զարգացող երկրների բնակչության կենդանական ծագման սննդաբաժնում վայրի կենդանիների միսը կազմում է առնվազն 1/5-ը: Իսկ, օրինակ, Պերուական Ամազոնիայի բնակչության սննդաբաժնում այն կազմում է նույնիսկ 85 %:

Որսորդությունն ու հավաքչությունը դեռևս զգալի չափով պահպանվում են նաև որոշ զարգացած երկրներում (Ռուսաստանում, Կանադայում, Շվեդիայում, Ավստրալիայում): Օրինակ, Ավստրալիայում տարեկան միջին հաշվով որսում են 5 մլն ագելազ:

Հավաքչությունը պահպանվում է նաև Հայաստանում: Մեր սննդաբաժնի մեջ օգտագործվող որոշ մթերք ոչ թե գյուղատնտեսական արտադրանք են, այլ բնության բարիքներ: Դրանցից են, օրինակ՝ ավելուկը, մանդակը, ծառի և դաշտային սնկերը, դեղաբույսերը և այլն:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ փոփոխություններ է կրել հավաքչության, որսորդության, ձկնորսության և անտառային տնտեսության դերը մարդու կյանքում:
2. Ինչ տարբերություն կա նյութական արտադրության ճյուղերի ու հավաքչության, ձկնորսության, ձկնորսության ու անտառային տնտեսության միջև:
3. Ո՞րն է ձկնորսության դերը մարդու կյանքում: Որո՞նք են ձկնորսության առաջատար երկրները: Տո՞նք տուր դրանք քարտեզի վրա:
4. Ո՞րն է համաշխարհային ձկնորսության էկոլոգիական հետևանքները:
5. Ինչ է աքվակուլտուրան: Ո՞րն է դրա զարգացման պատճառը հատկապես մեր օրերում: Քարտեզի վրա ցոյց տվեք աքվակուլտուրայի զարգացած երկրները:
6. Ինչ է տալիս անտառը մարդուն: Բնապահպանական ինչ հետևանքներ կարող է ունենալ անտառի բազմանպատակ օգտագործումը:
7. Ո՞րն է որսորդության նշանակությունը մարդու համար:
8. Ինչ գիտես Հայաստանի անցյալի և ներկայի ձկնորսության, ձկնաբուծության և որսորդության մասին:
8. Պատրաստե՛ք հաղորդում՝ «Ծովի կամ անտառի բարիքները» թեմայով:
9. *Առաջադրանք ըստ ցանկության:* Պատրաստե՛ք սլայդ-ներկայացում «Աշխարհի գյուղատնտեսությունը» կամ «Հայաստանի դեղաբույսերը» թեմայով:
10. Պատրաստե՛ք խաչքառ «Աշխարհի գյուղատնտեսությունը» թեմայով:

Հեղաբրքիր է իմանալ

Դեղաբույսերը Հին Հայաստանում

Բուսաբուծության ասպարեզում հարուստ պատմություն ունի Հայաստանը: Ղազար Փարպեցու վկայությամբ, դեռևս Ք.ա. Արարատյան դաշտում զանազան հիվանդությունների բուժման նպատակով օգտագործել են հազարավոր բուսաբույսեր: Ժամանակին Հայաստանից շատ դեղաբույսեր են արտահանվել նաև Հին Հունաստան, Հին Հռոմ և այլ երկրներ: Հույն պատմագիր Քսենոփոնը Հայաստանը ներկայացրել է քունջութով, նշի, բլենկի յուղերով և օգտավետ այլ միջոցներով հարուստ երկիր: Հայաստանից են Եվրոպա անցել երեքնուկը, հայկական հողմածաղիկը, փորոնը և այլն:

ԴԱՍ 25. ՏՐԱՆՍՊՈՐՏ ԵՎ ԿԱՊ

Տնտեսության նյութական արտադրության ճյուղերի շարքում տրանսպորտն ու կապն առանձնանում են նրանով, որ նյութական բարիքներ չեն ստեղծում: Տրանսպորտի միջոցով պարզապես իրականացվում է արտադրության ճյուղերի ու ձեռնարկությունների միջև հումքի փոխադրումը, ինչպես նաև պատրաստի արտադրանքը սպառողին հասցնելը: Եվ, քանի որ փոխադրումների վրա կատարվում են ծախսեր (փոխադրողների աշխատավարձ, վառելիքի ծախս և այլն), ապա դրանք մտնում են ապրանքների արժեքների մեջ, այսինքն «ստեղծում» են նյութական արժեք: Այդ իսկ պատճառով **բեռնատար տրանսպորտը համարվում է նյութական արտադրության ճյուղ:**

Կապն իր հերթին ապահովում է մարդկանց, տնտեսության տարբեր ճյուղերի ու արտադրությունների միջև որոշակի հեռավորության վրա տեղեկատվության փոխանցումը տարբեր տեխնիկական միջոցներով:

Տրանսպորտը և կապը միասին հաղորդակցության միջոցներ են: Եթե տրանսպորտի պարագայում հաղորդակցությունն իրականացվում է տրանսպորտի միջոցներով (ավտոմոբիլ, նավ, գնացք և այլն), ապա կապն ապահովում են կապի միջոցները (հեռախոս, ռադիո, հեռուստացույց, համակարգիչ և այլն): Տրանսպորտի և կապի միջոցները հումքը, արտադրանքը և տեղեկատվությունը տեղափոխում են **հաղորդակցության ուղիներով** (ճանապարհներ, էլեկտրահաղորդման գծեր, համացանց և այլն):

Տրանսպորտը և կապը կարևոր դեր են կատարում ոչ միայն սահմանափակ տարածքում (բնակավայր, շրջան, երկիր, տարածաշրջան), այլև ամբողջ աշխարհում հասարակական կյանքի կազմակերպման համար: Բացի այդ, երկրագնդի որևէ մասում (տարածքում) որքան զարգացած են հաղորդակցության միջոցները, այնքան մեծ են այդ տարածքի զարգացման հնարավորությունները: Այդ է պատճառը, որ ամեն մի պետություն, մեծ թե փոքր, ստեղծել և շարունակում է զարգացնել տրանսպորտի և կապի միջոցների սեփական ցանցը:

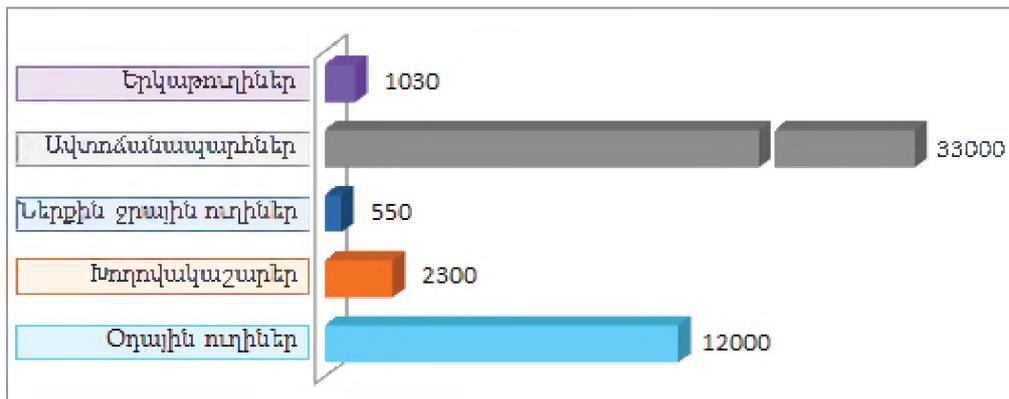
Տրանսպորտի միջոցով են իրականացվում ներպետական և միջպետական փոխադրումները, որոնք ինչպես առանձին երկրների, այնպես էլ համաշխարհային տնտեսության զարգացման և տեղաբաշխման նախադրյալներից են: Զարգացած տրանսպորտի շնորհիվ առանձին տարածաշրջաններ մասնագիտանում են որոշակի ապրանքների արտադրության գծով՝ ներկրելով դրանք արտադրելու համար անհրաժեշտ հումքն ու արտահանելով պատրաստի ապրանքների ավելցուկը:

Տրանսպորտի զարգացման մակարդակը և աշխատանքի արդյունքները բնութագրելու համար սովորաբար օգտագործում են մի քանի ցուցանիշներ: Այդ ցուցանիշներն են՝

- ճանապարհային ցանցի երկարությունը (կմ) (Նկ.....),
- փոխադրված բեռների կշիռը (տոննա), ուղևորների թվաքանակը (հազ. մարդ),
- բեռնաշրջանառությունը (բեռների կշիռը բազմապատկած փոխադրման միջին հեռավորությունով) (տոննա/կմ),
- ուղևորաշրջանառությունը (ուղևորների թիվը բազմապատկած փոխադրման հեռավորությունով) (ուղևոր/կմ):

Առանձնացնում են տրանսպորտի երեք տեսակ՝ **ցամաքային, ջրային և օդային:**

Ցամաքային տրանսպորտը իր հերթին բաժանվում է երկաթուղայինի, ավտոմոբիլայինի, խողովակաշարայինի, էլեկտրոնայինի:

Նկ. Աշխարհի տրանսպորտային ուղիները, հազ. կմ, 2010թ.

Երկաթուղային տրանսպորտի տնտեսական ցուցանիշները վերջին տասնամյակում նվազում է: Տրանսպորտի մրցակից՝ արագ և էժան փոխադրում կատարող տեսակների զարգացման շնորհիվ կրճատվել է երկաթուղիների ընդհանուր երկարությունը, ինչպես նաև փոքրացել է նրա բաժինը համաշխարհային ապրանքափոխադրումների և հատկապես ուղևորափոխադրումների մեջ: Այդուհանդերձ, երկաթուղային տրանսպորտը շարունակում է մնալ որպես համաշխարհային տրանսպորտի շատ կարևոր ճյուղ, ու դրանով է կատարվում համաշխարհային բեռնաշրջանառության 11%-ը և ուղևորաշրջանառության 9%-ը (Նկ.....):

Անընդհատ արդիականացվող շարժակազմը, գնացքների արագության մեծացումը (300-500կմ/ժ) և էլեկտրիֆիկացման՝ մակարդակի բարձրացումը նպաստում են տրանսպորտի այս տեսակի մրցունակության մեծացմանը: Ցամաքով մեծածավալ բեռների, հատկապես մեծ հեռավորության վրա, փոխադրման գործում երկաթուղային տրանսպորտի դերն անփոխարինելի է:

Երկաթուղիների զարգացումը բնութագրող կարևոր ցուցանիշ է դրանց ցանցի խտությունը: Այս ցուցանիշով է որոշվում, թե ինչպիսին է երկաթուղային տրանսպորտով երկրի ապահովվածությունը:

Տրանսպորտային ցանցի խտությունը (Խ) հաշվարկում են որոշակի տարածքում (աշխարհ, տարածաշրջան, երկիր, շրջան) տրանսպորտի տվյալ տեսակի հաղորդակցության ուղիների ընդհանուր երկարության (Ե) և տարածքի մակերեսի (Տ) հարաբերությամբ:

Բայց, քանի որ այդ հարաբերությունը շատ փոքր՝ տասնորդական, հարյուրերորդական թիվ է, նպատակահարմար է այդ ցուցանիշը հաշվարկել հիմնականում՝ 1000կմ² հաշվով:

$$\text{Խ} = \frac{\text{Ե}}{\text{Տ}}$$

Աշխարհում երկաթուղիներով ամենաապահովված երկիրը Գերմանիան է, որտեղ խտության ցուցանիշը հավասար է 125 կմ/1000կմ²: Առաջավորների շարքում են նաև Ճապոնիան, Ֆրանսիան:

Երկաթուղիների էլեկտրիֆիկացման բարձր մակարդակով առանձնանում են Ճապոնիան և Արևմտյան Եվրոպայի երկրները, որտեղ էլեկտրաքարշերով են աշխատում երկաթգծերի շուրջ 50 %-ը: Այդ ցուցանիշով աշխարհի ռեկորդակիրը Շվեյցարիան է, որտեղ էլեկտրիֆիկացված է երկաթգծերի 100%-ը:

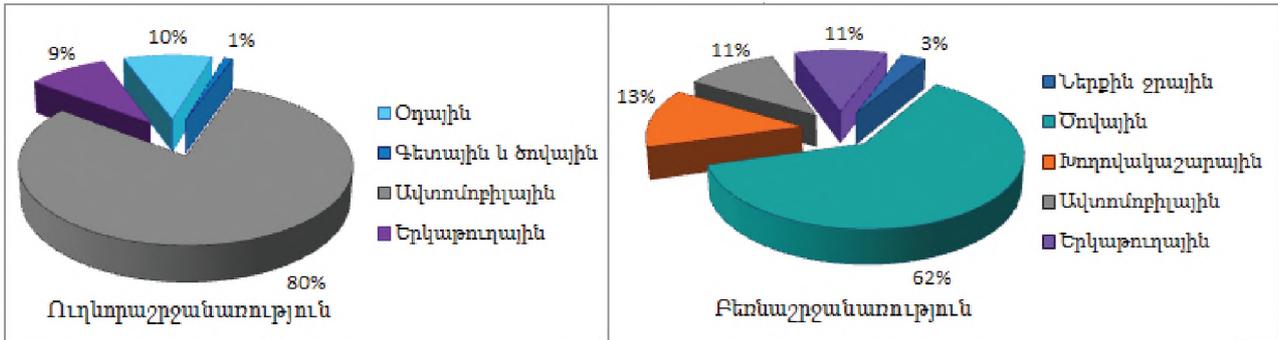
1 Թանկ դիզելային վառելիքով աշխատող ջերմաքարշերի փոխարինումը ավելի էժան, բարձր արդյունավետ ու հզոր էլեկտրաքարշերով:

Ավտոմոբիլային տրանսպորտը ժամանակակից աշխարհում արագ զարգացող տրանսպորտի ճյուղ է: Ավտոմոբիլային ճանապարհների կառուցումը երկաթուղիների համեմատ ավելի էժան և ընդգրկուն է: Եթե երկաթուղիների կառուցումը հնարավոր և էժան է հարթավայրերում և մեղմաթեք ռելիեֆ ունեցող տարածքներում, ապա ավտոճանապարհներ կառուցվում են նույնիսկ դժվարամատչելի լեռնային շրջաններում՝ հիմք ստեղծելով այդ տարածքների տնտեսական յուրացման համար: Ավտոմոբիլային տրանսպորտը կարճ տարածությունների վրա բնակվայրերի, արտադրական ձեռնարկությունների միջև ուղևորափոխադրումների և բեռնափոխադրումների գործում անփոխարինելի է:

Ցամաքային հաղորդակցության «արյունատար անոթների» ամենախիտ ցանցը կազմում են ավտոճանապարհները, որոնց ընդարձակման ու բարելավման, ավտոմեքենաների բեռնատարողության ավելացման շնորհիվ աստիճանաբար մեծանում է ավտոտրանսպորտի դերը նաև հեռավոր տարածությունների վրա բեռնափոխադրումների գործում:

Ավտոմոբիլային ճանապարհների երկարության քանակական աճը համապատասխանաբար չի ուղեկցվում ճանապարհների որակի բարձրացմամբ: Բարձրորակ ճանապարհները ավտոճանապարհային համաշխարհային ցանցի դեռևս չնչին մասն են կազմում: Զարգացած երկրներից (ԱՄՆ, արևմտաեվրոպական երկրներ, Ճապոնիա) բացի վերջին տասնամյակում բարձրորակ ավտոճանապարհներ ինտենսիվորեն սկսվել են կառուցվել նաև նոր արդյունաբերական երկրներում (Բրազիլիա, Թուրքիա և այլն): Ավտոտրանսպորտով է կատարվում աշխարհի ուղևորաշրջանառության 80%-ը:

Ավտոմոբիլային պարկն աշխարհում անհավասարաչափ է տեղաբաշխված: Աշխարհի ավտոմեքենաների 2/3-ը կենտրոնացած է Եվրոպայում և Հյուսիսային Ամերիկայում:

Նկ. Աշխարհի տրանսպորտի ուղևորաշրջանառությունը և բեռնաշրջանառությունը, 2010 թ.

Խողովակաշարային տրանսպորտը արագ զարգացող ենթաճյուղ է և նրա դերը բացառիկ է հեղուկ և գազային վառելիքային ռեսուրսների (նավթ, բնական գազ) հանքավայրերից և դրանց ներկրման նավահանգիստներից փոխադրման գործում: Խողովակաշարերով, հեղուկ վառելիքից բացի, հատուկ փաթեթավորման միջոցով տեղափոխվող փոքր ծավալներով փոխադրում են նաև քիմիական նյութեր, սննդամթերք, չոր բեռներ: Խողովակաշարերը բեռնափոխադրման հուսալի միջոցներ են, դրանցով բեռների փոխադրումն անընդհատ, անխափան և ավելի էժան է, և, բացի այդ, դրանց վրա չեն ազդում եղանակային պայմանների փոփոխությունները: Վերջին ժամանակներս ավելի ու ավելի շատ խողովակաշարեր կառուցվում են նաև ծովերի հատակին (օրինակ՝ Հյուսիսային, Միջերկրական, Բալթիկ, Սև):

Խողովակաշարային տրանսպորտով կատարվող բեռնաշրջանառության կեսը պատկանում է ԱՄՆ-ին:

Նավթամուղների և գազամուղների հզոր ցանց ունեն նաև Ռուսաստանն ու Կանադան, իսկ գազամուղների՝ նաև Գերմանիան և Ֆրանսիան:

Միջազգային նշանակության հզոր նավթամուղներ Պարսից ծոցի նավթով հարուստ շրջանները կապում են Միջերկրական ծովի արևելյան նավահանգիստների հետ:

Նավթամուղների խիտ ցանց կա նաև Մեքսիկական ծոցի հյուսիսային՝ ԱՄՆ-ին պատկանող, ափամերձ շրջաններում:

Էլեկտրոնային տրանսպորտը բարձր լարման էլեկտրահաղորդման գծերն են, մալուխային (կաբելային) կապը և հեռակապի մյուս միջոցները: Հավանաբար, ձեր աչքից չեն վրիպել բնակավայրերում, ճանապարհներին ու լեռնալանջերին որոշակի համաչափ դասավորությամբ միմյանց հաջորդող էլեկտրասյուների քարավանը, որոնց վրայով անցկացված էլեկտրահաղորդման գծերով էլեկտրակայանների արտադրած էլեկտրական էներգիան հասցվում է սպառողին:

Շատ երկրներում բարձր լարման էլեկտրահաղորդման գծերը կազմում են մեկ միասնական ցանց և հաճախ միացվում են հարևան պետությունների համանման ցանցի հետ:

Ջրային տրանսպորտը դեռևս հնագույն ժամանակներից կակոր դեր է կատարել տարբեր տարածքների միջև գետերով, լճերով և Համաշխարհային օվկիանոսի ջրերով էժան և մեծածավալ բեռնափոխադրումների գործում:

Ջրային տրանսպորտը բաժանվում է երկու ճյուղի՝ **ծովային և ներքին ջրային** (գետալճային): Ծովային տրանսպորտի դերը ավելի մեծ է միջազգային, իսկ գետալճայինի դերը՝ ներքին փոխադրումներում:

Ծովային տրանսպորտի կարևորությունը և արագ զարգացումը արդի աշխարհում պայմանավորված է առաջին հերթին աշխատանքի միջազգային բաժանման առանձնահատկություններով:

Դուք արդեն գիտեք, որ էներգակիրների և հումքի արդյունահանման համաշխարհային նշանակություն ունեցող շրջանները և մշակող արդյունաբերության գլխավոր կենտրոնները հաճախ տեղաբաշխված են իրարից շատ հեռու, նույնիսկ տարբեր աշխարհամասերում ու երկրներում: Դրանք մեծածավալ բեռներ են, իսկ ծավալուն բեռների փոխադրումը ձեռնտու է կատարել խոշոր, մեծ տարողության նավերով: Այդ իսկ պատճառով **միջազգային բեռնափոխադրումների 4/5-ը իրականացվում է ծովային տրանսպորտի միջոցով:**

Տեղափոխվող բեռների ծավալով առանձնանում են մինչև 550 հազ. տ բեռնատարողությամբ նավթատար նավերը, որոնք լինելով էժան փոխադրամիջոցներ, միաժամանակ էկոլոգիապես վտանգավոր են: Երբեմն այս նավերի վթարները Համաշխարհային օվկիանոսի հազարավոր քառակուսի կիլոմետր մակերեսներ ծածկում են նավթային թաղանթով՝ առաջացնելով էկոլոգիական աղետներ օրգանական աշխարհի, մերձափնյա երկրների լողափերի համար:

Ծովային տրանսպորտում արագորեն աճում է հատուկ բեռնախցիկներով (կոնտեյներ) մեծածավալ չոր բեռների փոխադրման ծավալը: Բեռնախցիկներով փոխադրումն առանձնանում է բեռնաբարձման և բեռնաթափման արագությամբ, հետևաբար ցածր արժեքով: Աշխարհի ամենամեծ նավը միանգամից կարող է տեղափոխել 7.5 հազ բեռնախցիկ:

Հարկեր քիչ վճարելու, նավի շահագործման համար էժան աշխատուժ վարձելու նպատակահարմարությունից ելնելով՝ աշխարհի նավերի մոտ կեսը լողում է օտար երկրների դրոշների ներքո: Դրա հետևանքով աշխարհի ամենահզոր ծովային առևտրային նավատորմ ունեն ոչ մեծ երկրներ Պանաման և Լիբերիան:

Ներքին ջրային (գետալճային) տրանսպորտի դերը մեծ է ներքին բեռնափոխադրումների գործում: Հարթավայրային գետերի մեծ մասով լճերի հետ բնական կապի, ինչպես նաև ջրանցքների շնորհիվ մեծանում է բեռնափոխադրումների հեռավորությունները: Գետային

տրանսպորտով բեռների փոխադրումը ավելի էժան է, քան երկաթուղով կամ ավտոտրանսպորտով:

Օդային տրանսպորտը տրանսպորտի նոր սրընթաց զարգացող ճյուղ է: Այն անփոխարինելի է համեմատաբար մեծ հեռավորությունների վրա թանկարժեք ու «շտապ» բեռների և ուղևորների փոխադրումների գործում: Ներքնուլորտի ստորին շերտով անցնող օդային ուղիների ցանցը, երկրագնդի ինչպես խիտ, այնպես էլ նույնիսկ նոսրաբնակ կետերից չվերթերի հաճախականությունն անընդհատ ընդլայնվում է: Տրանսպորտի այս տեսակը երբեմն միակն է Ռուսաստանի Սիբիրի, կանադական արկտիկայի ցամաքային ուղիներից գրեթե զուրկ հսկայական տարածքների համար:

Օդային տրանսպորտով ներկայումս տարեկան տեղափոխվում է ավելի քան 1,5 մլրդ ուղևոր, ընդ որում այս ցուցանիշը տարեցտարի աճում է:

Օդային տրանսպորտի դերը մեծանում է բնական աղետների (անտառային հրդեհներ, երկրաշարժեր, տեխնածին աղետներ) շրջաններ մարդասիրական բեռների, անհրաժեշտ տեխնիկայի տեղափոխման գործում:

Օդային տրանսպորտի զարգացումը պայմանավորված է նաև աշխարհի օդանավերի հիմնական արտադրող «Բոինգ», «Էյրբաս» և այլ ընկերությունների կողմից քիչ ծախսատար խոշոր օդանավերի և ժամանակակից ծառայություններով հագեցած միջազգային կարգի օդանավակայանների կառուցմամբ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞րն է տրանսպորտի և կապի նշանակությունը հասարակական կյանքի տարածքային կազմակերպման գործում:
2. Ի՞նչ ուղղություններով են զարգանում տրանսպորտի և կապի միջոցները արդի աշխարհում:
3. Որո՞նք են տրանսպորտի զարգացման մակարդակը և աշխատանքի արդյունքները բնութագրող ցուցանիշները:
4. Տվյալ երկրի երկաթուղիներով բեռնափոխադրման միջին հեռավորությունը 250 կմ է, իսկ փոխադրվող բեռների տարեկան ծավալը 35 մլն տոննա, համապատասխանաբար ուղևորափոխադրման միջին հեռավորությունը՝ 160 կմ է, իսկ տեղափոխվող ուղևորների թիվը՝ 280 հազ մարդ: Որոշե՞ք տրված երկրի բեռնաշրջանառությունը և ուղևորաշրջանառությունը:
5. Երկրի տարածքը 720 հազ կմ² է, իսկ ավտոճանապարհների երկարությունը 180 հազ. կմ: Որոշե՞ք ավտոճանապարհային ցանցի խտությունը:
6. Համեմատե՞ք համաաշխարհային տրանսպորտի հիմնական տեսակների ցուցանիշները և տեղաբաշխման առանձնահատկությունները:
7. Մեկ ավտոմեքենան միջին հաշվով տարեկան կլանում է 4 տոննա թթվածին և մթնոլորտ է արտանետում 800 կգ ազոտի օքսիդ և 200 կգ տարբեր ածխաջրածիններ: Մոտավորապես հաշվարկե՞ք ՀՀ-ում կամ ձեր բնակավայրում ավտոմեքենաների արտանետումների ծավալները: Ի՞նչ միջոցառումներ կառաջարկե՞ք ավտոտրանսպորտի կողմից օդի աղտոտումը նավազեցնելու համար:

Նկարներ. 1. Կապի միջոցների զարգացումը (սխեմա)

2. Էլետրագնացք

3. Տրանսպորտային հանգույց

ԴԱՍ 26. ՏՐԱՆՍՊՈՐՏԱՅԻՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

Համաշխարհային տրանսպորտային ցանցի գլխավոր՝ առավել բանուկ հատվածները **միջազգային տրանսպորտային ուղիներն** են: Դրանք ապահովում են տարբեր տարածաշրջանների ու երկրների միջև բեռների և ուղևորների մեծածավալ փոխադրումը՝ ապահովելով **համաշխարհային շուկայի ձևավորումը և աշխատանքի միջազգային բաժանումը**:

Դեռևս հին և միջին դարերում Եվրոպայում և Ասիայում կառուցվել են միջպետական նշանակության ճանապարհներ, որոնցից առանձնանում են **Հռոմեական կայսրության տարածքում կառուցված ճանապարհային ամբողջական համակարգերը**՝ կամուրջներով, ճանապարհների պահպանության և շահագործման ծառայություններով, ինչպես նաև՝ նշանավոր **«Մետաքսի ճանապարհը»**, որն անցնելով Եվրոպական, ասիական մի շարք երկրներով, այդ թվում նաև միջնադարյան Հայաստանի տարածքով՝ կարևոր նշանակություն է ունեցել դրանց զարգացման գործում:

Արդի աշխարհում տրանսպորտային միջազգային բեռնափոխադրումների մեծ մասն իրականացվում են **ծովային ուղիներով**, որի վկայությունը տրանսպորտի այս տեսակի բեռնաշրջանառության ցուցանիշներն են: Ատլանտյան օվկիանոսում է ձևավորվել ծովային ուղիների ամենախիտ ցանցը: Ծովային այս ուղիների միջոցով միմյանց հետ կապված են Ատլանտիկայի առափնյա պետությունների շուրջ 1700 նավահանգիստ: Վերջին տարիներին ծովային նավահանգիստների բեռնաշրջանառության առաջատար դիրքերը Ատլանտյան օվկիանոսի նավահանգիստներից (Նոր Օռլեան, Հյուսթոն, Ռիո դը ժանեյրո) փոխանցվել է Ասիական-Խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանի նավահանգիստներին (Շանհայ, Սինգապուր, Նինբո): Երկար տարիներ բեռնաշրջանառության դրոշակակիր հանդիսացող Ռոտերդամ նավահանգիստն իր դիրքերը զիջել է Սինգապուրին, իսկ այժմ նաև Շանհային: Վերոնշյալ փոփոխությունների պատճառն այն է, որ վերջերս Հնդկական և Խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանների նոր արդյունաբերական երկրներում մշակող արդյունաբերության արտադրանքի ծավալն աճել է ավելի մեծ չափով, քան զարգացած երկրներում, ինչի հետևանքով տեղի է ունենում աշխարհի խոշորագույն նավահանգիստների յուրատեսակ «գաղթ» դեպի այս տարածաշրջան:

Ատլանտյան օվկիանոսի ծովային ուղիներով փոխադրվող բեռների զգալի մասը կազմում են մերձավորարևելյան, հյուսիսաֆրիկյան նավթն ու նավթամթերքները, լատինաամերիկյան հանքային հումքը և Եվրոպական զարգացած երկրների, ԱՄՆ-ի ու Կանադայի մեքենաշինական, քիմիական արդյունաբերության արտադրանքը և գյուղատնտեսական մթերքը: Ատլանտյան օվկիանոսով ուղևորների փոխադրման ծավալը նույնպես մեծ է: Այստեղով են անցնում ծովային զբոսաշրջության համաշխարհային գլխավոր երթուղիները:

Ծովային ուղիների լայն ցանց ունի նաև Հնդկական օվկիանոսը: Այստեղով են անցնում Հարավային Ասիայից ու Ասիական-խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանի նավահանգիստներից դեպի Եվրոպա, Ավստրալիա և Աֆրիկա գնացող ծովային ճանապարհները: Այս ճանապարհների հիմքի վրա կառուցվել են ժամանակակից ենթակառուցվածքներով ու տեխնիկայով հագեցված խոշոր նավահանգիստներ Հարավային Ասիայի ծովափերին (Մումբայ, Կարաչի), Չինաստանի արևելյան առափնա գոտում (Շանհայ, Տյանցզին և այլն) և Սինգապուրում:

Հնդկական օվկիանոսի ծովային ուղիներով Պարսից ծոցի երկրներից դեպի Եվրոպա ու Ճապոնիա են փոխադրվում գլխավորապես նավթ և նավթամթերքներ, իսկ Ասիական-խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանի նոր արդյունաբերական երկրներից՝ մեքենաշինական արտադրանք ու գյուղատնտեսական մթերք:

Հնդկական օվկիանոսից դեպի Ատլանտիկա մինչև 13մ խորությամբ ընկղմված ծովային նավերն անցնում են Սուեզի ջրանցքով, իսկ գերխոշոր լցանավերը՝ Աֆրիկյան շրջանցելով:

Խաղաղ օվկիանոսի ափերից ծովային ճանապարհների անընդհատ ընդլայնվող ցանցը Ճապոնիայի, Հարավային Կորեայի և հատկապես ԱՄՆ-ի արևմտյան առափնյա շրջանների ու Չինաստանի տնտեսության շարունակական աճող պահանջարկի արդյունք է:

Ծովային նավագնացության զարգացման գործում կարևոր դեր են կատարում **միջազգային ծովային ջրանցքներն ու նեղուցները**: Ամենաբանուկ ջրանցքը Սուեզինն է: Այն կառուցվել է 1869 թ. և հնարավորություն է տալիս նավերին առանց շուրջաֆրիկյան ճանապարհորդություն կատարելու՝ կարճ ուղով Միջերկրական ծովից անցնել Կարմիր ծով և ապա՝ Հնդկական օվկիանոս: Յուրաքանչյուր տարի ջրանցքով անցնում են 25 հազարից ավելի նավեր, որոնք տեղափոխում են 250 մլն տ բեռ:

Իր մեծությամբ երկրորդը Պանամայի ջրանցքն է, որը միացնում է Ատլանտյան և Խաղաղ օվկիանոսները: Բալթիկ ծովում իր նշանակությամբ առանձնանում է Քիլի ջրանցքը:

Շատ մեծ է նաև ծովային նեղուցների նշանակությունը: Ամենաբանուկ միջազգային ծովային ուղիներն անցնում են Մալակայի, Լա-Մանչի, Զոնդյան¹, Զիբրալթարի, Օրմուզի, Պա դը Կալեի, Ֆլորիդայի, Բոսֆորի ու Դարդանելի նեղուցներով:

Համաշխարհային տնտեսության ձևավորման և զարգացման գործում մեծ դեր ունեն միջազգային նշանակության **երկաթուղիները**: Չնայած կրճատման արդի միտումներին՝ երկաթուղիները, ընդհանուր առմամբ շարունակում են ցամաքային ուղիներով բեռնափոխադրումներում պահպանել իրենց առաջատար դերը, իսկ առանձին տարածաշրջաններում՝ նույնիսկ ընդլայնվում է երկաթուղային ցանցը:

Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպայի միջազգային երկաթուղային մայրուղիները՝ անցնելով տասնյակ խոշոր քաղաքներով, Հյուսիսային և Բալթիկ ծովերի նավահանգիստները կապում են Միջերկրական և Սև ծովերի նավահանգիստներին: Եվրասիա և Հյուսիսային Ամերիկա մայրցամաքներում նույն տիպի գործառույթ են կատարում արևմուտքից արևելք ձգվող երկաթուղիները:

Երկաթուղային միասնական ցանց ունեն Հյուսիսային Ամերիկայի երեք խոշոր և Հարավային Ամերիկայի Ատլանտյան օվկիանոսի առափնյա երկրները:

Միջազգային երկաթուղային հաղորդակցության համար լուրջ խոչընդոտ է երկաթուղային գծերի՝ տարբեր երկրներում ընդունված տարբեր լայնությունները, որոնք լրացուցիչ տեխնիկական խնդիրներ են առաջացնում սահմանակից երկրների միջև երկաթուղիների շահագործման ժամանակ: Անհրաժեշտ է լինում սահմանային կայարաններում փոխել վագոնների անիվները՝ լայնությունը համապատասխանեցնելով հարևան երկրի երկաթուղագծերին:

Երկաթուղային և ավտոմոբիլային տրանսպորտներով միջազգային հաղորդակցության կարևոր օղակ են **լաստանավային փոխադրումները**: Լաստանավերի միջոցով ամբողջ երկաթուղային շարժակազմերը (գնացքներ), փոխադրվում են «ափից-ափ»: Ափ հասնելով երկաթուղային գնացքները լաստանավի ռելսերից փոխադրվում են ցամաքային ռելսերի վրա և մինչև նշանակետ շարունակում իրենց ուղին: Այսպիսով, լաստանավային հաղորդակցությունը իրար է միացնում ցամաքային տարբեր մասերի մեկուսացված երկաթուղային համակարգերը՝ ձևավորելով միասնական համակարգ: Լաստանավային կապ կա, օրինակ, Սև ծովի (Օդեսա – Փոթի) և Կասպից ծովի (Բաքու – Թուրքմենբաշի) նավահանգստային քաղաքների միջև: Վրաստանի Փոթի և Ռուսաստանի Կավկազակայա նավահանգիստների միջև գործող լաստանավային փոխադրումներից օգտվում է նաև մեր հանրապետությունը:

1 Զոնդյան նեղուցով կարող են անցնել ջրում մինչև 28մ, իսկ Մալակայի նեղուցով՝ մինչև 12մ խորությամբ ընկղմված նավերը:

Երկաթուղիների կրճատման համաշխարհային միտումներին հակառակ միջազգային նշանակության երկաթուղիների աշխարհագրությունը ընդլայնվում է և առաջիկա 15-20 տարում նախատեսվում է իրականացնել շուրջ 10հազ կմ այդպիսի երկաթուղիների կառուցում: Դրանցից առանձնանում են «Մեծ մետաքսի ճանապարհ» (Ստամբուլ – Տոքթենդ – Բեյջին) և «Ասիական-խաղաղօվկիանոսյան մայրուղի» (Սինգապուր – Բանգկոկ – Բեյջին – Յակուտսկ – Բերինգի նեղուցի ջրերի տակ կառուցված թունելով – Վանկուվեր – Սան Ֆրանցիսկո) միջազգային նշանակության երկաթուղիների, ինչպես նաև Զիբրալթարի նեղուցի տակով Իսպանիայի և Մարոկկոյի երկաթուղիները միացնող ստորջրյա թունելի նախագծերը:

Ժամանակակից ցամաքային հաղորդակցության ուղիների համակարգում **միջազգային ավտոմոբիլային ուղիների** նշանակությունը մեծանում է՝ կապված ավտոտրանսպորտի միջոցով բեռափոխադրումների միջին հեռավորությունների մեծացման և միջազգային չափանիշներով միջպետական մայրուղային ճանապարհաշինության զարգացման հետ:

Միջազգային ավտոուղիների միասնական խիտ ցանց է ձևավորվել Արևմտյան Եվրոպայում (Ֆրանսիա, Իտալիա, Մեծ Բրիտանիա և այլն) և Հյուսիսային Ամերիկայում (ԱՄՆ, Կանադա) և Ճապոնիայում:

Եվրոպայի ավտոուղիների միասնական ցանցին միջպետական ճանապարհներով միացած է նաև Հայաստանը, ինչը հնարավորություն է տալիս եվրոպական ցանկացած երկրից ավտոմեքենայով անարգել հասնել Հայաստան:

Ամերիկա աշխարհամասում նշանավոր Պանամերիկյան մայրուղին միասնական ճանապարհային ցանցի մեջ է միացնում է Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկաների մայրուղիները, որոնք Ալյասկայից հասնում են Արգենտինայի հարավը:

Աշխարհի օդային ուղիների աշխարհագրությունը որոշվում է միջազգային օդանավակայանների աշխարհագրությամբ:

Միջազգային օդային ուղիների խիտ ցանցը հետևյալ հիմնական տարածաշրջանների միջև իրականացվող օդային փոխադրումների արդյունք է.

- Եվրոպա – Հյուսիսային Ամերիկա
- Եվրոպա – Հարավային Ամերիկա
- Եվրոպա– Մերձավոր Արևելք,
- Եվրոպա – Հարավային, Հարավարևելյան, Արևելյան Ասիա, ինչպես նաև Ավստրալիա
- Եվրոպա – Աֆրիկա
- ԱՄՆ – Արևելյան և Հարավարևելյան Ասիա
- ԱՄՆ – Հարավային Ամերիկա
- ԱՄՆ – Ավստալիա:

Օդային ուղիների խոշորագույն հանգույցներ են Նյու Յորքը, Չիկագոն, Տոկիոն, Լոնդոնը, Փարիզը, Վիեննան, Մոսկվան, Սեուլը, Սինգապուրը:

Միջպետական խողովակաշարերը միջազգային տրանսպորտային համակարգի բաղադրիչներից են: Բուսաստանից, Պարսից ծոցից, Կենտրոնական Ասիայից, Հյուսիսային Աֆրիկայից և Մեքսիկական ծոցից ձգվող նավթամուղներն ու գազամուղները վառելիքային ռեսուրսների միջազգային բեռնափոխադրումների կարևոր ռազմավարական ուղիներ են: Խողովակաշարերի մեծ մասն ուղղված է դեպի Եվրոպա, ընդ որում որոշ խողովակաշարեր անցնում են Միջերկրական ու Սև ծովերի հատակով, հասնում են Իտալիա, իսկ այնտեղից Գերմանիա ու Ֆրանսիա: Միջպետական խողովակաշարերի ցանցը նույնպես ընդլայնվում է: Մասնավորապես, մեր տարածաշրջանում նոր կառուցված խողովակաշարերից են Իրան-Հայաստան գազամուղը, Բուսաստանից Սև ծովի հատակով Թուրքիա հասնող գազամուղը, Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղը:

Միջազգային տրանսպորտային հաղորդակցությանը մեծապես նպաստում է **տրանսպորտային միջանցքների** ստեղծումը: Տրանսպորտային միջանցքներ են համարվում այն մայրուղիները, որոնք օգտագործվում են պետությունների միջև անարգել և ուղղակի բեռնափոխադրումներ իրականացնելու համար: Այդպիսի տրանսպորտային միջանցքներ են ստեղծված Եվրամիության անդամ երկրների միջև:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ նշանակություն ունեն միջազգային տրանսպորտային ուղիներն համաշխարհային տնտեսության զարգացման համար:
2. Որո՞նք են միջազգային ծովային ուղիների զարգացման միտումները:
3. Ինչպիսի՞ն է միջազգային ծովային ջրանցքների և նեղուցների դերակատարությունը համաշխարհային բեռնափոխադրումների գործընթացում:
4. Գնահատե՞ք երկաթուղիների նշանակությունը միջազգային բեռնափոխադրումների գործընթացում: Միջազգային երկաթուղային փոխադրումների կազմակերպման գործում ի՞նչ դժվարություններ կան:
5. Բնութագրե՞ք միջազգային ավտոճանապարհների և օդային ուղիների ցանցի զարգացման միտումները և աշխարհագրությունը:
6. Բաժանվե՞ք խմբերի և քննարկե՞ք, թե ինչ՞ո՞ւ խողովակաշարային միջազգային ուղիներն ունեն ռազմավարական նշանակություն:
7. Ի՞նչ նպատակով է ստեղծվում տրանսպորտային միջանցքը:

Նկ. Սուեզի ջրանցք

Նկ. Բոսֆորի նեղուց

ԴԱՍ 27. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՍՊԱՍԱՐԿՄԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ՃՅՈՒՂԵՐԸ

Յուրաքանչյուր երկրի ազգային տնտեսությունը, ինչպես նաև ամբողջությամբ՝ աշխարհի բոլոր երկրների տնտեսությունը (համաաշխարհային տնտեսությունը) կազմված են ոչ միայն **արտադրական**, այլ նաև՝ **ոչ արտադրական** ճյուղերից: Դրանք սպասարկում են բնակչությանը, այսինքն՝ նրան մատուցում են տարբեր տեսակի ծառայություններ, և այդ պատճառով էլ՝ անվանվում են **սպասարկման կամ ծառայությունների ոլորտի ճյուղեր**:

Սպասարկման ոլորտի ճյուղերը թեև նյութական արտադրանք չեն տալիս, սակայն նպաստում են նյութական արտադրության արագ զարգացմանը: Սպասարկման ոլորտի ճյուղերը մեծ դեր են կատարում նաև բնակչության զբաղվածության ապահովման գործում: Եթե ավտոմատացման, մեքենայացման, էլեկտրոնացման շնորհիվ նյութական արտադրության բնագավառում աշխատավորների թիվը հարաբերականորեն կրճատվում է, ապա ծառայությունների ոլորտում, ընդհակառակն՝ աճում է: Աշխատուժի հոսքը նյութական արտադրության ոլորտից՝ արդյունաբերությունից և գյուղատնտեսությունից ուղղվում է դեպի սպասարկման ոլորտ: Այս գործընթացն ավելի վաղ է սկսել ու ավելի արագ է ընթացել առավել բարձր զարգացած՝ հետարդյունաբերական երկրներում: Ներկայումս սպասարկման ոլորտի ճյուղերում է զբաղված այդ երկրների աշխատանքային ռեսուրսների կեսից ավելին, իսկ ԱՄՆ-ում՝ նույնիսկ 70%-ը:

Սպասարկման ոլորտի ճյուղերում է ստեղծվում նաև բարձր զարգացած երկրների ամբողջ ազգային եկամտի գերակշիռ մասը (օրինակ՝ ԱՄՆ-ում՝ 60%-ը): Իսկ զարգացող երկրներում այդ բաժինը, որպես կանոն՝ դեռևս շատ փոքր է, թեպետ ունի աճման միտում: Սպասարկման ոլորտի բաժինը համեմատաբար մեծ է զարգացած զբոսաշրջություն ունեցող երկրներում (օրինակ՝ Սեյշելյան և Մալդիվյան կղզիներում):

Ծառայությունները ներկայումս ընդգրկում են հասարակության բոլոր բնագավառները: Դրանց առավել հին ու ավանդական ձևերը բավարարում են մարդու պահանջմունքները, ուստիև անվանվում են *սպառողական ծառայություններ*: Այդ ծառայությունների զարգացմամբ է պայմանավորված մարդկանց առողջական, հանգստի, կրթական, մշակութային և կենցաղային սպասարկման վիճակը:

Կրթության դերը շատ մեծ է երկրի տնտեսության զարգացման գործում: Նյութական արտադրության ճյուղերի համար կրթությունը պատրաստում է աշխատանքային կադրեր: Զարգացած երկրներում կրթությունը մատչելի է բնակչության բոլոր խավերին, ինչի շնորհիվ՝ դպրոցական և ավելի բարձր տարիքի մարդիկ գրեթե ամբողջությամբ գրագետ են:

Հասարակության աղքատության հետևանքով՝ զարգացող երկրներում կրթությանը հատկացվող ծախսերի բաժինը փոքր է: Այդ երկրներում բնականաբար փոքր է նաև դպրոցում ընդգրկված երեխաների բաժինը: Օրինակ՝ Ջիբութի պետությունում տարրական դպրոցում սովորում է այդ տարիքի երեխաների շուրջ 35, իսկ միջնակարգ դպրոցում՝ 12%-ը:

Կրթության տարբեր մակարդակի հաստատություններ տարբեր կերպ են տեղաբաշխված: Տարրական դպրոցներ կան գրեթե բոլոր բնակավայրերում (բացառությամբ շատ փոքրերի), իսկ միջնակարգ դպրոցներ՝ համեմատաբար մեծ գյուղերում և բոլոր քաղաքներում: Բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ կան շատ քաղաքներում, իսկ միջազգային նշանակության հաստատություններ կան որոշ քաղաքներում, օրինակ՝ Օքսֆորդ, Քեմբրիջ, Մարսել, Բոստոն:

Ծառայություններ
Առողջապահական ծառայություններ
Խորհրդատվական ծառայություններ
Կենցաղային
Սպառողական ծառայություններ
Գործարար ծառայություններ
Տեղեկատվական
Կրթական
Այլ
Գովազդային
Վարձակալական

Գծապատկեր 37.

Ծառայության սեկտորի կառուցվածքը

Առողջապահության դերը բացառիկ մեծ է բնակչության վերարտադրության և աշխատանքային ռեսուրսների աշխատունակության պահպանման գործում: Յուրաքանչյուր երկրի կառավարություն, իր հնարավորությունների սահմաններում, առողջապահությանը հատկացնում է պետական բյուջեի որոշ մասը: Օրինակ՝ Հնդկաստանում այդ ցուցանիշը 1,6 % է, Իսկ Պակիստանում՝ էլ ավելի փոքր՝ 1,0 %, մինչդեռ Մեծ Բրիտանիայում՝ 14,0%, իսկ ԱՄՆ-ում՝ 16 % է:

Ծայրահեղ հետամնաց երկրներում, առողջապահական հիմնարկների ու բժիշկների պակասի հետևանքով՝ բնակչությունը զրկված է բավարար բուժսպասարկումից: Այդ պատճառով էլ, օրինակ՝ Աֆղանստան, Նիգեր և Չադ պետություններում նորածինների միայն 15 %-ն է ծնվում ծննդատներում:

Ֆինանսավարկային հիմնարկները ֆինանսավորում են նյութական արտադրության ճյուղերը՝ նպաստելով արտադրության ընդլայնմանը:

Կրթական, առողջապահական ծառայությունների մատուցման մակարդակը տարբեր է ոչ միայն տարբեր երկրների, միևնույն երկրի տարբեր շրջանների, քաղաքի և գյուղի, այլև՝ նույնիսկ երկրի տղամարդկանց ու կանանց միջև: Մասնավորապես՝ Չինաստանում, Հնդկաստանում, ինչպես նաև՝ գլխավորապես մահմեդականություն դավանող երկրներում, որտեղ կանանց նկատմամբ արժանի վերաբերմունք չի ցուցաբերվում, դպրոց հաճախող, գրագետ և բուժսպասարկումից օգտվող կանանց բաժինն զգալիորեն ցածր է, քան տղամարդկանցը:

Ոչ արտադրական ոլորտի եկամտաբեր և արագ զարգացող ճյուղ է մարդկանց հանգստի կազմակերպումը (ռեկրեցիան), հատկապես զբոսաշրջությունը:

Զբոսաշրջությունը, որն իրականացվում է երկրի սահմաններում, կոչվում է **ներքին**, իսկ որն իրականացվում է միջպետական մակարդակով, կոչվում է **միջազգային**: Ֆինանսական միջոցների ձևավորման տեսակետից ավելի նշանակալի է միջազգային զբոսաշրջությունը (տեսն «Միջազգային տնտեսական հարաբերություններ» թեման):

Ներկայումս սպասարկման ոլորտում գլխավոր տեսակ են դարձել բազմազան **գործարար**, հատկապես՝ **տեղեկատվական ծառայությունները**: Դրանք գիտական, այդ թվում՝ գիտատեխնիկական տեղեկատվություն ստեղծող ծառայություններն են: Գիտատեխնիկական ծառա-

յությունների արդյունքներն են արտոնագրերը (**պատենտները**)¹ և թույլատրագրերը (**լիցենզիաները**)²:

Տեղեկատվական հատվածի զարգացման շնորհիվ՝ մարդկությունն այժմ ապրում է *տեղեկատվական քաղաքակրթության* պայմաններում: Այն, ինչ անցյալում սուս ֆանտաստ գրողների երևակայության պտուղ էր, այսօր արդեն իրականություն է: Կտրուկ աճում է *համակարգիչներից* օգտվող մարդկանց թիվը: Այդպիսի մարդկանց բաժինը շատ բարձր է հետարդյունաբերական երկրներում, մինչդեռ թույլ զարգացած որոշ երկրներում այդ բաժինն աննշան է:

Տեղեկատվական տնտեսության հիմքը տեղեկատվական սարքավորումների արտադրությունն ու սպասարկումն է, որոնց շնորհիվ իրականացվում են տեղեկության հավաքումը, մշակումը և հաղորդումը (փոխանակումը):

Տեղեկատվական տնտեսության գագաթում գործարար նշանակություն ունեցող օղակն է որոշումների կայացումը:

Մեր օրերում երկրի զարգացման մակարդակը գնահատվում է ոչ միայն և ոչ այնքան նյութական արտադրության ծավալով, որքան՝ *տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացման աստիճանով*:

Գիտատեխնիկական մշակումների մասշտաբները կախված են երկրի գիտատեխնիկական բնագավառում զբաղվածների թվից և գիտատեխնիկական աշխատանքների կատարմանը հատկացվող ծախսերից: Աշխարհում ներկայումս կա շուրջ 5,5 մլն գիտաշխատող, և նրանց մեծ մասը բարձր զարգացած երկրներում է: Օրինակ՝ Ճապոնիայում գիտնականների թիվն ավելի մեծ է, քան Գերմանիայում, Ֆրանսիայում և Մեծ Բրիտանիայում՝ միասին վերցրած, իսկ ԱՄՆ-ում ավելի մեծ է, քան թվարկված 4 երկրում՝ միասին վերցրած:

Գիտատեխնիկական գիտելիքների շուկայում, լիցենզիաներից բացի՝ վաճառում են նաև նոր արտադրության յուրացման փորձը, ծառայությունները կամ, այսպես կոչված՝ **«նոու հաուս»**: Այդպիսի մասնագիտացված կազմակերպությունները համապատասխան վճարով այլ երկրներում կազմակերպում են կապի, հատկապես՝ *ինտերնետային կապի* համակարգեր և շահագործում դրանք: Օրինակ՝ հունական ՕՏԵ կազմակերպությունը Հայաստանի Հանրապետությունում կազմակերպել և մինչև վերջերս շահագործում էր «Արմենթելը» (այժմ՝ «Բիլայն»):

Քանի որ տեղեկատվական տնտեսությունը գիտության և ժամանակակից արտադրության համակերպություն է, ուստի այդ ճյուղի տեղաբաշխումն ունի իր առանձնահատկությունները:

Տեղեկատվական տնտեսությունը տեղաբաշխվում է հիմնականում այնպիսի կենտրոններում, որոնք գտնվում են քաղաքներից ու քաղաքային ագլոմերացիաներից դուրս, բայց, միաժամանակ՝ դրանցից ոչ հեռու: Տեղեկատվական տնտեսության կենտրոնների շրջակա միջավայրը պետք է լինի գեղատեսիլ, մթնոլորտը պետք է լինի մաքուր, առանց աղմուկի, հանգստի և մարմնակրթության համար նպաստավոր պայմաններով: Բացի նշվածից՝ գիտաշխատողները պետք է նաև հնարավորություն ունենան կարճ ժամանակահատվածում (20–30 րոպեում) հասնելու մոտակա խոշորագույն քաղաք՝ տարբեր միջոցառումներին մասնակցելու, գիտական կենտրոնների՝ համալսարանների, տեխնոլոգիական ինստիտուտների հետ շփվելու, մշակութային և սպասարկման այլ ծառայություններից օգտվելու նպատակով:

Ժամանակակից տեղեկատվական տնտեսությունը կենտրոնանում է գիտաարտադրական երեք տիպի կենտրոններում՝ **տեխնոպարկերում, գիտության քաղաքներում և տեխնոպո-**

1 **Արտոնագիրը** (պատենտը) հայտնագործության գրանցման և հայտարարողին այդ հայտնագործության օգտագործման հեղինակային իրավունք տրամադրելու վկայականն է:

2 **Թույլատրագիրը** (լիցենզիան) արտոնագրված հայտնագործության օգտագործման թույլտվությունն է:

լիսներում:

Տեխնապարկերը փորձնական-արտադրական ուղղությամբ կենտրոններն են, որտեղ ստեղծվում են նոր տեխնիկայի նմուշներ, իսկ երբեմն էլ՝ արտադրվում (փոքր քանակներով):

Գիտության քաղաքները գիտական հաստատությունների խոշոր կուտակումներ են:

Տեխնապոլիսները դեռևս ապագայի հարց են, և դրանց նախագծերը մշակվում են ճապոնիայում: Այդ կենտրոններն, ըստ էության՝ լինելու են բնակվելու և գիտական-հետազոտական աշխատանքով զբաղվելու համար էկոլոգիական առումով իդեալական քաղաք-այգիներ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչպե՞ս և ինչո՞ւ է փոփոխվում սպասարկման ոլորտի դերը հասարակության կյանքում:
2. Ինչպիսի՞ տարբերություններ կան տարբեր տիպի երկրների ծառայությունների զարգացման մակարդակների միջև: Որո՞նք են այդ տարբերությունների պատճառները:
3. Տեղեկատվական տնտեսությունն ինչո՞վ է տարբերվում արտադրական տնտեսությունից:
4. Որո՞նք են տեղեկատվական տնտեսության տեղաբաշխման առանձնահատկություններն ու կենտրոնները:

ԴԱՍ 28. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Դարերի ընթացքում երկրները միմյանց հետ միջպետական մակարդակով հաստատել են տնտեսական, մշակութային, դիվանագիտական, հումանիտար, գիտական, ռազմատեխնիկական և այլ բնույթի հարաբերություններ: Դրանցից առավել հինն ու կարևորագույնը **տնտեսական հարաբերություններն** են: Տնտեսական հարաբերությունները համաշխարհային տնտեսության ձևավորման, աշխատանքի միջազգային բաժանման և յուրաքանչյուր երկրի տնտեսական առաջընթացի պարտադիր ու գլխավոր պայմանն են:

Ներկայումս համաշխարհային տնտեսական համակարգն այնպիսին է, որ ցանկացած երկիր չի կարող գոյատևել, առավել ևս առաջընթաց ապահովել՝ հենվելով միայն իր ներուժի վրա, ինչքան էլ մեծ լինի այդ ներուժը: Նույնիսկ եթե տվյալ երկիրն ունի մեծ տարածք, հարմար աշխարհագրական դիրք, նպաստավոր բնական պայմաններ, անհրաժեշտ բոլոր բնական ռեսուրսներն ու որակյալ աշխատանքային ռեսուրսները, միևնույն է՝ հարկադրված է ներգրավվել այլ երկրների հետ ակտիվ միջազգային տնտեսական հարաբերությունների մեջ:

Ցանկացած երկիր առնվազն անհրաժեշտություն է զգում՝ օգտվել այլ երկրների գիտական հայտնագործություններից կամ էլ իր արտադրանքի մի մասը վաճառահանել այլ երկրներ:

Պատմությունից հայտնի են բազմաթիվ օրինակներ, երբ հնում երկրներն ապարդյուն ջանքերով փորձել են գոյատևել՝ մեկուսացված տնտեսություն՝ վարելով, առանց այլ երկրների հետ համագործակցելու: Դրանցից առավել տիպական է Չինաստանի օրինակը: Դարեր շարունակ Չինաստանը **Մեծ պարսպով** մեկուսացված էր ոչ միայն օտարերկրյա նվաճողներից, այլ նաև՝ արտաքին աշխարհի առաջադիմության պտուղներից, ինչի հետևանքով՝ XX դարի սկզբին աշխարհի ամենաթույլ զարգացած երկրներից էր: Գիտակցելով միջազգային տնտեսական հարաբերությունների կարևորությունը՝ Չինաստանի նոր կառավարությունը սերտ կապեր հաստատեց բազմաթիվ, այդ թվում նույնիսկ՝ նախկինում թշնամի համարվող երկրների, մասնավորապես՝ Ճապոնիայի և ԱՄՆ-ի հետ: Այդ համագործակցության շնորհիվ՝ վերջին տարիներին Չինաստանի արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը կրկնապատկվեց, իսկ շատ ապրանքների արտադրության ծավալով այդ երկիրն աշխարհում առաջինն է:

Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների շնորհիվ Չինաստանն արդեն աշխարհի տնտեսապես հզոր երկրորդ երկիրն է, իսկ 2050թ. կդառնա նույնիսկ առաջինը: Սակայն աշխարհի բոլոր երկրները նման ակտիվությամբ չեն մասնակցում միջազգային տնտեսական հարաբերություններին:

Միջազգային տնտեսական հարաբերություններին առավել ակտիվորեն մասնակցում են այն երկրները, որոնք արտադրում են մրցունակ արտադրանք: **Մրցունակ** է այն արտադրանքը, որն ունի բարձր որակ և ցածր գին, կամ էլ՝ երկուսը միասին:

Այսպիսի հատկանիշներ ունեն առաջին հերթին Արևմտյան Եվրոպայի փոքր պետությունները (Բելգիան, Նիդերլանդները, Լյուքսեմբուրգը, Դանիան և այլն): Դրանց հետևում են Գերմանիան, Ճապոնիան, իսկ մեծ տարածք ու հարուստ ռեսուրսներ ունեցող երկրներից՝ ԱՄՆ-ը, Ռուսաստանը, Չինաստանը: Բարձր զարգացած երկրները միջազգային շուկա են արտահանում իրենց ամբողջ արտադրանքի մեծ մասը՝ մինչև 2/3-ը: Այդպիսի տնտեսությունը համարվում է **«բաց տնտեսություն»**: Թույլ զարգացած, հատկապես՝ մեծ բնակչությամբ երկրները միջազգային շուկա են արտահանում իրենց ընդհանուր արտադրանքի փոքր մասը՝ շուրջ 1/10-ը: Այդպիսի տնտեսությունը համարվում է **«փակ տնտեսություն»**:

Միջազգային տնտեսական հարաբերություններ զարգացնելու նպատակով՝ թույլ

1 Տնտեսավարման այսպիսի ուղղությունն անվանվում է **ավտարկիա**, որը հունարեն նշանակում է **ինքնաբավարարում**:

զարգացած որոշ երկրներ իրենց ծովափնյա և սահմանային տարածքներում ձևավորում են **ազատ տնտեսական գոտիներ**: Դրանք հարմար տնտեսաաշխարհագրական դիրք ունեցող քաղաքներն ու շրջաններն են, որտեղ ձեռնարկչության համար հաստատվում են այնպիսի նպաստավոր պայմաններ, որոնք գրավիչ դառնան օտարերկրյա ֆինանսական, նյութական, տեխնոլոգիական և աշխատանքային ռեսուրսների համար: Մասնավորապես, ձեռնարկչություններն ազատվում են հարկերից, որի շնորհիվ ստանում են լրացուցիչ շահույթ՝ գերշահույթ:

Միջազգային տնտեսական հարաբերությունները դիտվում են որպես ապրանքների ու ծառայությունների միջազգային առևտուր:

Միջազգային տնտեսական կազմապերպությունները ձգտում են ակտիվացնել երկրների միջև տնտեսական հարաբերությունները, նպաստել բոլոր երկրների տնտեսական առաջընթացին: Նման կազմակերպություններից են, օրինակ՝ Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությունը (որի անդամ է նաև Հայաստանի Հանրապետությունը), Արժույթի միջազգային հիմնադրամը, Միջազգային մաքսային միությունը:

Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների ձևերը բազմազան են, բայց առավել կարևորներն են հետևյալները.

Արտադրության միջազգային կոոպերացում: Ժամանակակից մեքենաներն ու սարքավորումները շատ բարդ են և տեխնիկական առումով՝ դրանց արտադրության կազմակերպումը չափազանց դժվար է ոչ միայն մեկ ձեռնարկչությունում, այլև, երբեմն նույնիսկ՝ մեկ երկրում: Այդ պատճառով էլ՝ **վերազգային կորպորացիաներն**¹ այդպիսի մեքենաների մանրամասների ու հանգույցների կոոպերացված արտադրությունը կազմակերպում են տարբեր երկրների ձեռնարկչություններում, իսկ մեքենայի վերջնական հավաքումը՝ այդ երկրներից որևէ մեկում: Օրինակ՝ «Էյրբաս» օդանավերի խոշոր մասերի (օրինակ՝ շարժիչների, թևերի) արտադրությունը տեղաբաշխված է ԱՄՆ–ի և Արևմտյան Եվրոպայի 6 երկրի մոտ 20 քաղաքում, այդ թվում՝ վերջնական հավաքումը՝ Ֆրանսիայի Թուլուզ քաղաքում:

Ապրանքների միջազգային առևտուրը միջազգային տնտեսական հարաբերությունների հնագույն ձևն է, որը շարունակում է զարգանալ նաև մեր օրերում: Միայն XX դարի երկրորդ կեսի ժամանակահատվածում ապրանքների համաշխարհային արտահանման ծավալն աճել է գրեթե 90 անգամ՝ շատ ավելի մեծ չափով, քան ապրանքների արտադրության ծավալի աճը:

Փոխվում է արտահանվող ապրանքների կառուցվածքը. աճում է պատրաստի արտադրանքի և, ընդհակառակն՝ նվազում հումքի և պարենի բաժինը: Պատճառն այն է, որ զարգացող երկրներն էլ, զարգացածների օրինակով, ավելի լայնորեն են հումքն օգտագործում պատրաստի ապրանքների արտադրության նպատակով, ինչը բազմաթիվ անգամ եկամտաբեր է, քան հումքը պարզապես վաճառելը:

Համաշխարհային արտահանման մեջ շատ մեծ է զարգացած երկրների բաժինը (2/3), իսկ երկրների տարածաշրջանային միավորումներից՝ Եվրամիության և Ասիախաղաղօվկիանոսյան տնտեսական համագործակցության բաժինը:

Արտաքին առևտրի ամենաբնութագրական ցուցանիշն **արտաքին առևտրի հաշվեկշիռը** (սալդոն) է՝ երկրի արտահանության ու ներկրման ծավալների տարբերությունը՝ դրամական արտահայտությամբ: Եթե արտահանության ծավալը գերազանցում է ներկրման ծավալը, ապա առևտրի սալդոն անվանվում է **դրական**, իսկ հակառակ դեպքում՝ **բացասական**:

Ծառայությունների միջազգային առևտուրն այլ կերպ անվանվում է նաև **միջազգային ծառայությունների մատուցում**: Դա հիմնականում իրականացվում է տրանսպորտային սպասարկման ոլորտում: Օդանավակայանի կամ նավահանգստի դիսպետչերական ծառայ-

1 Արտադրական հսկա միավորումները, որոնց ձեռնարկչությունների մի մասը տեղաբաշխված է այդ միավորման երկրի ազգային սահմաններից դուրս՝ այլ երկրներում:

յության ու նավերի վարձույթի համար վճարվում են զգալի գումարներ, որոնք որոշ երկրների եկամտի զգալի աղբյուրն են:

Գիտատեխնիկական համագործակցությունը երկրների միջև գիտատեխնիկական գիտելիքների միջազգային փոխանակումն է, ինչպես նաև տիեզերքի նվաճման, բնության պահպանման և այլ ծրագրերի համատեղ մշակումն ու իրականացումը:

Գիտատեխնիկական միջազգային համագործակցության մեծ նախադրյալներ՝ գիտական բարձրորակ կադրեր և գիտական հիմնարկների ցանց ունի նաև Հայաստանի Հանրապետությունը:

Միջազգային ֆինանսական գործունեությունը ներառում է համաշխարհային **արժույթային, վարկային և ներդրումային շուկաները**:

Արժույթը և այլ միջոցները, որոնք իրենց տիրոջը կարող են եկամուտ (%) բերել, անվանում են **կապիտալ** (դրամագլուխ), իսկ մի երկրի կողմից մյուս երկրին դրանք տրամադրելն անվանվում է **կապիտալի արտահանում**:

Երկրները միմյանց վարկեր են տրամադրում կամ տնտեսության մեջ ներդրումներ կատարում ինչպես պետական, այնպես էլ՝ մասնավոր միավորումների ու անձանց մակարդակով (հիշենք Քրոք Քրոքորյանի խոշոր ներդրումը Հայաստանի տնտեսության մեջ):

Կապիտալի արտահանման գլխավոր հոսքերն ուղղված են դեպի քաղաքականապես կայուն, զարգացող ու վստահելի երկրներ: Կապիտալ արտահանողը ևս մեծ մասամբ զարգացած երկրներն են, որոնց վերջերս միացել են նաև նավթ արտահանող որոշ երկրներ:

Միջազգային զբոսաշրջությունը ծառայությունների փոխանակման համեմատաբար արագ զարգացող ձև է: Այսպես՝ միայն XX դարի երկրորդ կեսին աշխարհի միջազգային զբոսաշրջիկների թիվն աճել է շուրջ 40 անգամ: Զբոսաշրջության այսպիսի բուռն զարգացման կարևորագույն նախադրյալն աշխարհի, հատկապես՝ զարգացած երկրների բնակչության կենսամակարդակի ընդհանուր բարձրացումն է, որն իր հերթին մեծացնում է զբոսաշրջության նկատմամբ պահանջարկը: Կարևոր դեր են կատարում նաև անձնական օգտագործման ավտոմեքենաներ և տրանսպորտի այլ միջոցներ ունեցող մարդկանց թվի աճը, մարդկանց ազատ ժամանցի մեծացումը, զբոսաշրջության նյութական հիմքի՝ հյուրանոցների, քեմպինգների, մոթելների, ավտոբուսների թվի աճը:

Զբոսաշրջության աճը պայմանավորող մյուս նախադրյալը բնակչության պահանջարկը ձևավորող պատճառների փոփոխությունն է: Եթե նախկինում մարդիկ շրջագայում էին զուտ իրենց շրջակա միջավայրը կարճ ժամանակով փոփոխելու բնագոյային ձգտմամբ, ապա ներկայումս այդ ձգտմանն ավելացել են նաև մարդկանց աշխատանքի ու կենցաղային պայմանների բարդացումը, նյարդային լարվածության բարձրացումը, քաղաքային պայմաններում ֆիզիկական ուժի վերականգնման հնարավորության գրեթե բացակայությունը: Այդպիսի պայմաններում միայն զբոսաշրջության և հանգստի շնորհիվ է վերացվում լարված աշխատանքի գործընթացում և միապաղաղ կյանքում մարդկանց մեջ առաջացած սթրեսն ու հոգնածությունը:

Եվ, վերջապես՝ զբոսաշրջության զարգացման տնտեսական կարևոր պատճառ է նաև այդ ոլորտի բարձր եկամտաբերությունը (մեկ զբոսաշրջիկի հաշվով՝ շուրջ 1000 դոլար եկամուտ): Զբոսաշրջությունը մեծաթիվ երկրների տնտեսության կարևոր հատվածն է: Այդ երկրներում ձևավորվել են զբոսաշրջության տարբեր տեսակի շրջաններ՝ ծովափնյա, լեռնադահուկային և ծովային ճանապարհորդական, քաղաքների այցելության, էկոլոգիական, կրոնական ուխտագնացության և այլն:

Աշխարհի միջազգային զբոսաշրջիկների ընդհանուր թվի մեջ շատ մեծ են Եվրոպայի, այնուհետև՝ Հյուսիսային Ամերիկայի և Ասիայի (հատկապես՝ Ճապոնիայի) բաժինները:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ դեր են կատարում միջազգային տնտեսական կապերը, ինչքանով են դրանք անհրաժեշտ:
2. Ի՞նչ կապ կա միջազգային տնտեսական հարաբերություններին երկրի մասնակցության աստիճանի ու զարգացման մակարդակի միջև: Ի՞նչ են «բաց» և «փակ» տնտեսությունները:
3. Որո՞նք են միջազգային տնտեսական հարաբերությունների գլխավոր ձևերը և հիմնականում դր տիպի երկրներում են զարգացած:
4. Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների դր ձևերի նախադրյալներ կան Հայաստանի Հանրապետությունում:

ԴԱՍ 29. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Մեր հանրապետությունն իր ուրույն տեղն ունի ժամանակակից աշխարհում: Հայաստանի տեղը, դերը և զարգացման հեռանկարը արագ փոփոխվող աշխարհում պայմանավորված է պատմական, աշխարհաքաղական, տնտեսական, ժողովրդագրական և այլ գործընթացներով: Աշխարհի մյուս ժողովուրդների պես մենք, հայերս շարունակում ենք կառուցել մեր տունը մեր պատմական պատմական հայրենիքի մոտ 1/10 մասի վրա, թեև մեր հայրենիքը զարգացնելու, շենացնելու ուղին ընթանում է նյութական և ոչ նյութական արժեքներ (ապրանքներ, ծառայություններ) ստեղծելու և մյուս պետությունների հետ դրանք փոխանակելու միջոցով: Այս ճանապարհով է կազմակերպվում հասարակական կյանքն առհասարակ աշխարհի բոլոր երկրներում:

Ինչպես ցանկացած երկրի, այնպես էլ Հայաստանի զարգացման վրա ազդում են, և նպաստող, և խոչընդոտող մի շարք գործոններ: Դրանք են մեր պետության՝

- կտրվածությունը ծովերից և օվկիանոսներից,
- շրջապատող երկրների զարգացման ցածր մակարդակը,
- մեր երկրի տարածքով ձգվող միջազգային տարանցիկ ցամաքային ուղիների առկայությունը,
- տարածաշրջանում աշխարհի հզոր պետությունների շահերի հակադրությունը (բախումը):

Այս գործոններից մեզ համար նպաստավոր է **միջազգային տարանցիկ ցամաքային ուղիների ոլորտում (խաչմերուկում) գտնվելը**: Սակայն հայոց պետականության երկրորդ միավորի՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դեմ սահմանակից Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից տրանսպորտային միջպետական ուղիների շրջափակումը մեզ համար նպաստավոր վերոնշյալ գործոնը ժամանակավորապես աննպաստ է դարձրել: Արտաքին աշխարհի հետ Հայաստանի առևտրային հարաբերությունները զարգանում են սահմանակից Իրանի և Վրաստանի հետ պատմականորեն ձևավորված հարևանային բնականոն հարաբերությունների շնորհիվ:

Հայաստանի Հանրապետություն պետությունը աշխարհում ճանաչված է պաշտոնապես: Նա համաաշխարհային հանրության լիիրավ անդամ, միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտ, համաաշխարհային և տարածաշրջանային զարգացումների լիարժեք մասնակից է, միաժամանակ՝ հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության ժառանգորդը և համայն հայության հայրենիքը:

Հայաստանի ու հայ ժողովրդի տեղն ու դերը աշխարհում որոշելու և գնահատելու համար պետք է օգտվենք այս դասընթացին մեր կողմից ուսումնասիրված և քանակական, և որակական գնահատումից:

Սկզբում կատարենք քանակական գնահատում: Հայերն աշխարհի հնագույն ժողովուրդներից են, ովքեր սրանից նույնիսկ 5 հազար տարի առաջ զբաղեցրել են Հայկական լեռնաշխարհի (շուրջ 400 հազ. կմ²) մեծ մասը: Հայկական պետությունը տարածքի քանակական ամենաբարձր ցուցանիշներ ունեցել է Տիգրան Բ արքայից արքայի օրոք. տարածքը գերազանցել է 1 մլն քվմ-ը (երկրագնդի ցամաքային մակերևույթի 1,5%-ը)՝ ձգվելով Կովկասյան լեռներից մինչև Կարմիր ծով և Միջերկրականից մինչև Կասպից ծով:

Պատմական անցյալում հայերի առավելագույն թիվը՝ 7 մլն, գրանցվել է XII-XIII դարերում: Դա կազմել է աշխարհի այդ ժամանակվա բնակչության առնվազն 2%-ը:

Հետագայում այս քանակական ցուցանիշները կտրուկ նվազել են: Դարեր շարունակ,

օրինակ, XIV–XIX դարերում, հայերը չեն ունեցել ազգային պետություն, իսկ աշխարհում հայ բնակչության թիվը XX դարի սկզբին, մինչև հայոց Մեծ եղեռնը, նվազել է մինչև 4,5 մլն-ի, այդ թվում՝ ՀՀ ներկա տարածքում կազմել է մոտ 1մլն: 1915 թ. Օսմանյան Թուրքիայում իրականացված ցեղասպանության արդյունքում բնակչության այդ թիվը նվազեց ևս 1,5 մլն-ով:

Բնակչության քանակի նվազման, ազգային պետականության կորստի, տարածքի կրճատման հետևանքով, համապատասխանաբար, կրճատվել են նաև արտադրողական ուժերի, երկրի ռազմական հզորության, արտաքին առևտրի, տնտեսության ճյուղերի քանակական ցուցանիշները:

Այժմ վերլուծենք աշխարհում Հայաստանի ու հայերի **տեղն ու դերը** բնութագրող գլխավոր որակական ցուցանիշները: Մեծ է Հայաստանի, ինչպես նաև Եվրոպայի, Ասիայի ու Աֆրիկայի մի շարք պետությունների ու ժողովուրդների զարգացման գործում հայ ժողովրդի ավանդը: Մենք պետք է գիտակցենք, բարձր գնահատենք ու ձգտենք այն ամեն կերպ բազմապատկել ու խորացնել:

Հայաստանի Հանրապետության փոքր տարածքում պահպանված հազարավոր հուշարձաններից շուրջ մեկ տասնյակը ՅՈՒՆԵՍԿՕ¹-ի կողմից ճանաչված են որպես համաշխարհային ժառանգության մշակութային արժեքներ: Այդպիսիք են մասնավորապես Երևանն ու Վաղարշապատը (որպես հնագույն քաղաքներ), Էջմիածնի վանքային համալիրը, Զվարթնոց տաճարի ավերակները, Հաղպատի, Գեղարդի վանքերը, հայկական խաչքարը, դուրուկը և այլն: Դրանցով են նաև պայմանավորված Հայաստանի, հայ ժողովրդի ու հայկական մշակույթի նկատմամբ ժամանակակից աշխարհում գոյություն ունեցող հետաքրքրությունն ու դրական վերաբերմունքը:

Հայաստանն ու հայերն աշխարհի տարբեր երկրների ու ժողովուրդների հետ եղել են մշտական կապերի մեջ. կրել են նրանց ազդեցությունը, բայց՝ իրենք էլ ազդել են նրանց վրա: Հայերը մեծ ներդրում ունեն հարևան մի շարք ժողովուրդների հասարակական կյանքի տարբեր՝ ռազմական, արտաքին առևտրի, պետական կառավարման, գիտության, մշակույթի, կրթության բնագավառներում:

Անժխտելի է համարվում, որ Արևմտյան ու Կենտրոնական Եվրոպայում լայն տարածում ունեցող «գոթական» կոչվող ճարտարապետական ոճի հիմքում հայկական տաճարաշինական ճարտարապետությունն է:

Անժխտելի է հայերի դերը Եվրոպայի առաջատար երկրների, ինչպես նաև Թուրքիայի, Իրանի, Ռուսաստանի ու արևելյան երկրների, հատկապես Հնդկաստանի հետ առևտրի զարգացման գործում: Ուշագրավ է, որ Հնդկաստանի մի շարք քաղաքներում կենտրոնացած հայությունը բաղկացած է եղել հիմնականում վաճառականներից, ոսկերիչներից, զինագործներից: Եղել են նաև պետական պաշտոնյաներ ու մտավորականներ: Հայ զինվորական գործիչները, գլխավորելով հայ-հնդկական զինված ջոկատները, ակտիվ մասնակցություն են ունեցել պորտուգալական ու անգլիական նվաճողների դեմ Հնդկաստանի ժողովրդների ազատագրական պայքարին:

Հայտնի են հայերի առնչությունները սլավոնական աշխարհի հետ, նրանց ծանրակշիռ ներդրումը հասարակական կյանքի տարբեր բնագավառներում՝ սկսած սլավոնական գրերի գյուտից, քրիստոնեության ընդունումից ու տարածումից, պետական կառավարման ու ռազմական ոլորտներից և ավարտած արվեստի, գիտության ու կրթության, շինարարության բնագավառներով: Սլավոնական երկրներում (Ռուսաստան, Լեհաստան, Բուլղարիա, Ուկրաինա, Սերբիա և այլն) և նրանց հարևան Հունգարիայում ու Ռումինիայում հայերը հիմնադրել են կրթական ու մշակութային օջախներ, կառուցել են վանքեր ու եկեղեցիներ,

1 Միավորված Ազգերի կազմակերպության կրթության, գիտության և մշակույթի կազմակերպություն:

ակտիվորեն մասնակցել են հասարակական կյանքին, որպես բարձրաստիճան պետական ծառայողներ: Հայկական համայնքները, մասնավորապես Լեհաստանում, նույնիսկ ունեին ներքին ինքնավարության լայն իրավունքներ:

Խորհրդային տարիներին Հայաստանը գտնվում էր ԽՍՀՄ կազմում, ուներ կիսանկախ պետության կարգավիճակ, և նրա պաշտոնական անվանումն էր Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն: Այդ տարիներին արագ թափով զարգացան Հայաստանի արտադրողական ուժերը, արդյունաբերության մի շարք ճյուղերի գծով (գունավոր մետաղաձուլություն, էլեկտրատեխնիկական մեքենաշինություն, քիմիական, թեթև և սննդի արդյունաբերություն) Հայաստանը առաջատար դիրքեր գրավեց ամբողջ ԽՍՀՄ-ում և դրա միջոցով էլ մասնակից դարձավ համաշխարհային առևտրին:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո անկախացած Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է ինքնուրույն նվաճեր իր տեղը համաշխարհային տնտեսության մեջ:

Հաղթահարելով սոցիալիստական տնտեսվարման համակարգից շուկայականի անցման հետևանքով առաջացած տնտեսական անկումը, ինչպես նաև 2008թ.-ից սկսված համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի հետևանքները՝ Հայաստանի Հանրապետությունը ձգտում է տարեցտարի բարելավել իր ցուցանիշները, կատարել արմատական տնտեսական բարեփոխումներ՝ հարմարվելով համաշխարհային շուկայի օրենքներին: Դրանով իսկ նա ձգտում է ամրապնդել իր տեղն ու դերը աշխատանքի միջազգային բաժանման համակարգում:

Հայաստանի Հանրապետությունը, լինելով հայ ժողովրդի հարուստ պատմական ժառանգության կրողը, անկախություն նվաճելուց հետո հանդես է գալիս որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, ունի միջազգային լայն ճանաչում և վարում է ակտիվ արտաքին քաղաքականություն: Նրա հետ դիվանագիտական հարաբերություններ են հաստատել աշխարհի շուրջ 150 պետություններ: Դրանցից ավելի քան 20-ը ՀՀ-ում հիմնել են իրենց դեսպանությունները:

Հայաստանի Հանրապետությունը բազմաթիվ միջազգային կազմակերպությունների անդամ է: Դրանցից են՝ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը (UN), Կրթության, գիտության և մշակույթի հարցերով Միավորված ազգերի կազմակերպությունը (UNESCO), Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպությունը (OSCE) և այլն (տես էջ.....-ի հավելվածը):

ՀՀ-ն անդամ է նաև բազմաթիվ գիտական, մշակութային, մարզական, իրավապահ, լրատվական միջազգային հեղինակավոր կազմակերպությունների:

Հայաստանի Հանրապետության տեղն ու դերը պակաս նշանակալի չեն միջազգային տարածաշրջանային համագործակցության մակարդակում: Բազմակողմանի սերտ համագործակցություն է հաստատված Անկախ պետությունների համագործակցության (ԱՊՀ), Սևծովյան երկրների տնտեսական համագործակցության, Եվրամիության և Եվրոպայի խորհրդի, Վերակառուցման ու զարգացման եվրոպական բանկի և շատ այլ կազմակերպությունների հետ:

Աշխատանքի միջազգային բաժանման գործընթացներում տարեցտարի մեծանում է Հայաստանի հետ տարբեր երկրների առևտրի ծավալները: Վերջին տարիներին ապրանքաշրջանառության կեսից ավելին պատկանում է Ռուսաստանին, 1/3-ը՝ Եվրամիությանը (ԵՄ) և ավելի քան 10%-ը՝ ԱՄՆ-ին:

Հայաստանի Հանրապետության և ԵՄ-ի միջև 1996թ. կնքվեց «Գործընկերության և համագործակցության համաձայնագիր», որն ուժի մեջ մտավ 1999-ից: Այն հնարավորություն տվեց ԵՄ-ի հետ սերտ համագործակցություն զարգացնել: Այդ համագործակցության շրջանակում Հայաստանն ամենամյա աջակցություն է ստանում տնտեսության անցումային փուլը արագ հաղթահարելու նպատակով: Հայաստանն ընդգրկվել է ԵՄ-ի այնպիսի կարևոր

նախաձեռնության մեջ, որը ներառում է ապագայում այդ կառույցին անդամակցության իրական հնարավորություններ:

Աշխարհում Հայաստանի ու հայերի տեղն ու դերը որոշող բացառիկ գործոն է **հայկական սփյուռքի** գոյությունը: Հայերը իռլանդացիների նման աշխարհի եզակի ազգերից են, որի ավելի քան 2/3 մասը, հանրահայտ հանգամանքների բերումով, ցավալիորեն բնակվում է իր պատմական հայրենիքից դուրս:

Հայերը ցրված են աշխարհի ավելի քան 70 երկրում, որոնց մեծ մասում նրանք ձևավորել են համայնքներ, որոնց միջոցով ամեն կերպ նպաստում են հյուրընկալող երկրների հետ Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունների սերտացմանը, հեղինակության բարձրացմանը և դիրքերի ամրապնդմանը:

Հայկական առավել կազմակերպված ու մարդաշատ համայնքներ այժմ գոյություն ունեն Ռուսաստանում (շուրջ 2,3 մլն.), ԱՄՆ-ում (1,3 մլն.), Ֆրանսիայում (500 հազ.), Վրաստանում (350 հազ.), Իրանում, Լիբանանում, Կանադայում, Արգենտինայում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Որո՞նք են Հայաստանի զարգացմանը նպաստող և խոչնդոտող գործոնները: Փորձե՞ք կանխատեսել դրանցից յուրաքանչյուրի ազդեցության փոփոխությունները առաջիկա տարիներին:
2. Քանակական ցուցանիշներով գնահատե՞ք Հայաստանի տեղն աշխարհում հին ժամանակներից մինչև մեր օրերը:
3. Որո՞նք են Հայաստանին և հայերի գործունեությունը բնութագրող որակական ցուցանիշները:
4. Ի՞նչ միջազգային կազմակերպությունների է անդամակցում Հայաստանի Հանրապետությունը: Համացանցից կամ մամուլից դ՞ուրս գրե՞ք և ներկայացրե՞ք տեղեկատվություն Հայաստան – ԵՄ և Հայաստան – ԱՊՀ համագործակցության վերաբերյալ:
5. Քննարկե՞ք և կազմե՞ք գործողությունների պլան հայկական սփյուռքի Հայաստանի զարգացման գործում ներգրավման ուղղությամբ:

Հայաստանը հետևյալ միջազգային կառույցների անդամ է.

- Միավորված ազգերի կազմակերպություն (UN)
- Կրթության, Գիտության և Մշակույթի հարցերով Միավորված ազգերի Կազմակերպություն (UNESCO)
- Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպություն (OSCE)
- Առողջապահության միջազգային կազմակերպություն (WHO)
- Օդերևութաբանական միջազգային կազմակերպություն (WMO)
- ՄԱԿ-ի Արդյունաբերական զարգացման կազմակերպություն (UNIDO)
- Փոստի միջազգային միություն (UPU)
- Հեռակապային միջազգային միություն (ITU)
- Աշխատանքի միջազգային կազմակերպություն (ILO)
- Քաղաքացիական ավիացիայի միջազգային կազմակերպություն (ICAO)
- Մտավոր սեփականության համաշխարհային կազմակերպություն (WIPO)
- Հյուսիսատլանտյան համագործակցության խորհուրդ (NACC)
- Ինտերպոլ (INTERPOL)
- Հուշարձանների պաշտպանության միջազգային կազմակերպություն (ICOMOS)
- Արբանյակային կապի միջազգային կազմակերպություն (INTELSAT)
- Վերակառուցման և զարգացման միջազգային բանկ (IBRD)
- Արտարժույթի միջազգային հիմնադրամ (IMF)
- Պարենի և գյուղատնտեսության հարցերով միավորված ազգերի կազմակերպություն (FAO)
- Գյուղատնտեսության զարգացման միջազգային հիմնադրամ (IFAD)
- Սևծովյան տնտեսական համագործակցություն (BSEC)
- Ստանդարտացման միջազգային կազմակերպություն (ISO)
- Միգրացիայի միջազգային կազմակերպություն (IOM)
- Ատոմային էներգետիկայի հարցերով միջազգային կազմակերպություն (IAEA)
- ՄԱԿ-ի՝ Ասիա - խաղաղօվկիանոսյան տնտեսական և սոցիալական հանձնաժողով (ES-CAP)

ԴԱՍ 30. ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Ա. Ստորև ներկայացվող աղյուսակում ընդգրկված ընտրովի երկրներում հացահատիկի արտադրության գործընթացի ըմբռնման, վերլուծության և դրա վերաբերյալ ճիշտ եզրակացություն կատարելու ունակություն՝ աշխարհագրական մտածողության ստուգման նպատակով առաջարկում ենք կատարել սույն գործնական աշխատանքը՝ հետևյալ պլանով.

Երկրներ	Բնակչության թիվը		Հացահատիկի համախառն բերքը (հազար տ.)		Հացահատիկի բերքը՝ մեկ շնչի հաշվով (կգ/մարդ)		Հացահատիկի շնչաբաժնի փոփոխությունը 1995–20.. թթ. (%)	
	1995թ.	201..թ.	1995թ.	201..թ.	1995թ.	0201..թ.	աճ՝ +	նվազում՝ –
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Սոմալի								
Թաիլանդ								
Չինաստան	1209		419					
Վրաստան								
Իտալիա	260							
Կանադա								
ԱՄՆ	260		278					
Ռուսաստան	148							
Աշխարհը՝ ամբողջությամբ	5716		1897					

1. Համապատասխան գործողությամբ հաշվարկեք մեկ շնչի հաշվով հացահատիկի բերքի ցուցանիշը և լրացրեք 6-րդ և 7-րդ սյունակները:

2. Առանձին երկրների ցուցանիշները համեմատեք աշխարհի հացահատիկի շնչաբաժնի բերքի միջին ցուցանիշի հետ և բաժանեք 2 խմբի. միջինից բարձր և միջինից ցածր:

3. Գյուղատնտեսության զարգացման բնական նախադրյալների ու ուղղությունների վերաբերյալ գիտելիքների վրա հենվելով՝ փորձեք բացատրել, թե տվյալ երկրի ցուցանիշի մեծությունը ի՞նչ հանգամանքներով է պայմանավորված:

4. Հաշվարկեք, թե 1995թ. համեմատությամբ 201.. թ. մեկ շնչի հաշվով հացահատիկի բերքը որքանով (%) է աճել կամ նվազել և լրացրեք համապատասխանաբար 8-րդ և 9-րդ սյունակում:

5. Փորձեք բացատրել, թե որո՞նք են այդ փոփոխությունների գլխավոր պատճառները՝ նկատի ունենալով այդ երկրների բնակչության թվի շարժի բնույթը, տնտեսական հասունությունը՝ զարգացման փուլը և համանման ինչ-որ այլ հանգամանքներ:

6. Կատարած աշխատանքը կարելի է ներկայացնել տեքստով, որպես գիտական զեկույց, որը կգնահատվի ուսուցչի կողմից՝ նշելով դասամատյանում:

Բ. Աղյուսակի տվյալների հիման վրա հաշվեք առանձին երկրների բնակչության մեկ շնչին հասնող էլեկտրաէներգիայի ցուցանիշը և նշեք տեղը, ըստ նվազման կարգի (I, II, ..., VII...):

Աշխարհ, երկրներ	Էլեկտրաէներգիայի արտադրության ծավալը մլն. կվտ.ժ. (2010թ.)	Բնակչության թիվը (մլն մարդ, 2011թ.)	Էլեկտրաէներգիայի արտադրանքի ծավալը 1 շնչի հաշվով կվտ.ժ./մարդ	Տեղը՝ ըստ նվազման կարգի
Աշխարհ	19.894.777	7000,0	...	
ԱՄՆ	4.325.900	313,1	...	
Չինաստան	4.206.500	1347,6	...	
Ճապոնիա	1.145.300	126,5	...	
Ռուսաստան	1.036.800	142,8	...	
Հնդկաստան	922.206	1241,5	...	
Կանադա	629.900	34,3	...	
Գերմանիա	621.000	82,2	...	
Նորվեգիա	124.500	4,9	...	
Իսլանդիա	16.500	0,3	...	
Հայաստանի Հանրապետություն	5.900	3,2	...	
Կամբոջա	134	14,3	...	
Չադ	95	11,5	...	

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԱՍ 1. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ (ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ) ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ	
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ, ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ	2
ԴԱՍ 2. ԱՇԽԱՐՀԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ	5
ԴԱՍ 3. ԱՇԽԱՐՀԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԸ	7
ԴԱՍ 4. ԱՇԽԱՐՀԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՄԲԱՎՈՐՈՒՄԸ	10
ԴԱՍ 5. ԱՇԽԱՐՀԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹԻՎԸ ԵՎ ՇԱՐԺԸ	15
ԴԱՍ 6. ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	18
ԴԱՍ 7. ԱՇԽԱՐՀԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ԵՎ	
ՄԻԳՐԱՑԻԱՆԵՐԸ (ԳԱՂԹԵՐԸ)	21
ԴԱՍ 8. ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՍԵՌԱՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԸ:	
ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐ	24
ԴԱՍ 9. ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՌԱՍԱՅԱԿԱՆ, ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ	27
ԴԱՍ 10. ՏԱՐԱԲՆԱԿԵՑՈՒՄ:	
ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐ	30
ԴԱՍ 11. ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ	33
ԴԱՍ 12. ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐ: ԲՆԱԿԱՆ	
ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ ԽՄԲԱՎՈՐՈՒՄԸ	34
ԴԱՍ 13. ԱՇԽԱՐՀԻ ԲՆԱԿԱՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ	38
ԴԱՍ 14. ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ	43
ԴԱՍ 15. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ. ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ	
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ	47
ԴԱՍ 16. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ	52
ԴԱՍ 17. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ,	
ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՍԿԶՐՈՒՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ՁԵՎԵՐԸ	54

ԴԱՍ 18. ՎԱՌԵԼԻՔԱԷՆԵՐԳԵՏԻԿ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ	56
ԴԱՍ 19. ՄԵՏԱՂԱՁՈՒԼՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԵՔԵՆԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆ	60
ԴԱՍ 20. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՅԼ ՃՅՈՒՂԵՐ (քիմիական, թեթև, սննդի)	64
ԴԱՍ 21. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ	67
ԴԱՍ 22. ԲՈՒՍԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ	70
ԴԱՍ 23. ԱՆԱՄՆԱՊԱՀՈՒԹՅՈՒՆ	74
ԴԱՍ 24. ԶԿՆՈՐՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԶԿՆԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՆՏԱՌԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՈՐՍՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ	77
ԴԱՍ 25. ՏՐԱՆՍՊՈՐՏ ԵՎ ԿԱՊ	80
ԴԱՍ 26. ՏՐԱՆՍՊՈՐՏԱՅԻՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՈՒՂԻՆԵՐԸ	85
ԴԱՍ 27. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՍՊԱՍԱՐԿՄԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ՃՅՈՒՂԵՐԸ	89
ԴԱՍ 28. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	93
ԴԱՍ 29. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ	97
ԴԱՍ 30. ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ	102